

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences of the Turkic World

GÜZ AUTUMN 2023 • SAYI ISSUE 107

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences of the Turkic World

GÜZ AUTUMN 2023 • SAYI ISSUE 107

Sahibi Owner
Ahmet Yesevi Üniversitesi Adına Mütavelli Heyet Başkanı
Prof. Dr. Muhittin ŞİMŞEK

Yayın Yönetmeni Editor in Chief
Prof. Dr. Fırat PURTAŞ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Yayın Kurulu Editorial Board
Prof. Dr. Yüksel ÇELİK • Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Şahin KARASAR • Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi
Prof. Dr. Yunus KOÇ • Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Nâzım Hikmet POLAT • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Murat YILMAZ • Cumhurbaşkanlığı Sosyal Politikalar Kurulu Üyesi

Editör Yardımcısı Assistant Editor
Doç. Dr. Nergis DAMA • Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü Managing Editor
Emine Sıdıka TOPTAŞ

Teknik Redaksiyon Redaction
Dr. Öğr. Üyesi Mikail CENGİZ

Özetlerin İngilizcesi English Abstracts
Ahmet Şahin ATA

Özetlerin Rusçası Russian Abstracts
Liliya SATTAROVA

Sekreteryası Secretariat
Harun SARIGÜL

Yönetim Merkezi Management Center
Aşağı Öveçler Mahallesi, 1314. Cadde, No: 19 Çankaya/Ankara
Tel : (0 312) 216 06 00 • Faks : (0 312) 216 06 09
www.ayu.edu.tr
bilig.yesevi.edu.tr • e-posta: bilig@yesevi.edu.tr

Yayın Türü
3 aylık, yaygın, süreli

Tasarım&Baskı Design&Printed by
SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık Ltd. Şti.
+90 (312) 472 37 73
www.sfn.com.tr

Basım Yeri: ANKARA
Basım Tarihi: 30/10/2023

ISSN: 1301-0549
E-ISSN: 2822-6348

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abdıldacan AKMATALİYEV
Millî Bilimler Akademisi / Kırgızistan

Prof. Dr. Ramiz ASKER
Bakü Devlet Üniversitesi/Azərbaycan

Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV
Hakas Katanov Devlet Üniversitesi /
Rusya Federasyonu

Dr. Serdar ÇAM
Kültür ve Turizm Bakanlığı/Türkiye

Prof. Dr. Nurettin DEMİR
Hacettepe Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Edward FOSTER
Talisman/ABD

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
Ege Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Osman HORATA
Hacettepe Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Lars JOHANSON
Mainz Üniversitesi/Almanya

Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN
Marmara Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. İbrahim KALIN
Cumhurbaşkanlığı/Türkiye

Prof. Dr. Rafael MUHAMMEDİNOV
Bilimler Akademisi/Rusya Federasyonu

Prof. Dr. Mahir NAKİP
Çankaya Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Mehmet ÖZ
Hacettepe Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Ali Yaşar SARIBAY
Uludağ Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Muhittin ŞİMŞEK
Marmara Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Refik TURAN
Gazi Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Musa YILDIZ
Gazi Üniversitesi/Türkiye

Makalelerde ifade edilen fikir ve görüşler sadece yazarların olup, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütavelli Heyet Başkanlığının görüşlerini yansıtmazlar.

The opinions and views expressed in the articles are the authors' solely and do not reflect the views of the Ahmet Yesevi University Board of Trustees.

Kıymetli Okurlar,

bilig'in yeni sayısını istifadenize sunmaktan mutluluk duymaktayız. Yeni sayımızın Türk dünyasının kültürel zenginlikleriyle tanışmanıza ve güncel gelişmeleri hakkında bilgi edinmenize yardımcı olmasını, akademik çalışmalarınız için ilham vermesini ve kaynak oluşturmasını temenni ediyoruz.

Yayın kurulunda bir makaleyi yayın sürecine dahil edip etmemeyi görüşürken çalışmanın özgünlüğü, alana katkı sağlayıp sağlamadığı, etki faktörünün ne düzeyde olacağı gibi faktörleri göz önünde bulundurmanın yanında toplumsal kalkınmaya faydası, Türk dünyasının bütünleşme süreçlerine katkısı gibi hususları da göz önünde bulunduruyoruz.

Bu bağlamda Bulgaristan'da Türklerin ulusal kültürlerini ve kimliklerini korumasında önemli bir işlev gören "Turan Gençlik ve Spor Birliği"ni konu alan makale, *Hanımlara Mahsus Gazete* üzerinden Osmanlı'da modernleşmesi ve kadının toplumdaki yerini inceleyen çalışma, Türkiye'nin yüksek öğretimde göçmenlere yönelik kapsayıcı politikaları irdeleyen analiz; özgünlükleri ve alana sağladıkları katkıları yanında günümüz meselelerine tuttukları ışık açısından da değerli eserlerdir. Bu sayıda ki tüm makalelere de aynı gözle bakarak ilgiyle okuyacağınıza inanmaktayız.

Türk Devletleri Teşkilatı, Türk dünyası entegrasyon kurumlarının çatı örgütü olarak günden güne güçlenmekte ve aynı ölçüde Türk devletleri arasındaki çok boyutlu iş birliği de giderek derinleşmektedir. Türk Devletleri Teşkilatı ile ilgili olarak Türkiye'den ve diğer Türk devletlerinden akademisyenler bir araya gelerek İngilizce bir derleme kitap yayınlamışlardır. Yeni sayımızda bu kitabın tanıtımı Türk Devletleri Teşkilatı'nda mesai yapan bir diplomat akademisyen tarafından kaleme alınmıştır. Bu ve benzeri çalışmaları Türk dünyası akademisyenleri arasındaki iş birliği ve ortaklığa örnek teşkil etmesi açısından değerli bulmaktayız.

Yüzüncü yaşını dolduran Türkiye Cumhuriyeti, Türk dünyasının birleştirici gücü olarak yeni bir yüz yıla adım atmaktadır. Türkiye Yüzyılı vizyonuyla girdiğimiz yeni asrın, Türk dünyası ile birlikte eğitim ve bilim, kalkınma ve bütünleşme yüzyılı olması temennisiyle iyi okumalar dilerim.

Prof. Dr. Fırat PURTAŞ

Yayın Yönetmeni

Dear Readers,

We are glad to present the new issue of *bilig* to your use. We hope our new issue may help you discover the cultural richness of the Turkic world and learn about current developments and provide inspiration and a resource for your academic studies.

When discussing whether to include an article in the publication process, the editorial board considers many factors like the originality of the study, to what extent it contributes to the field, what its impact factor will be, apart from the issues such as its benefits to social development and its contribution to the integration processes of the Turkic world.

Within this context, the article focusing on “Turan Youth and Sports Union” has an important role in preserving the national culture and identity of the Turks in Bulgaria. Besides, the study examining the modernization of Ottoman Empire and the place of women in society through ‘*Hanımlara Mahsus Gazete*’ and the analysis that addresses Türkiye’s inclusiveness towards immigrants in higher education are invaluable works in terms of their originality and contributions to the field and the light they shed on current issues. We are of the opinion that you will enthusiastically read all articles in this issue with the same perspective and interest.

The Organization of Turkic States is getting stronger day by day as the umbrella organization of the integration institutions of the Turkic world, and the multidimensional cooperation between the Turkic states is also gradually deepening. As an example, academics from Türkiye and the other Turkic states came together and published a compilation book in English regarding the Organization of Turkic States. The introduction of this book, which is in our new issue, was written by a diplomat academic working at the Organization of Turkic States. Such studies are noteworthy as they set an example of cooperation and partnership between academics of the Turkic world.

Having completed its hundredth anniversary, the Republic of Türkiye is stepping into a new century as the unifying power of the Turkic world. I wish you a good read with the hope that the new century we have entered with the vision of the Century of Türkiye will turn into a century of education, science, development and integration with the Turkic world.

Prof. Dr. Fırat PURTAŞ

Editor in Chief

Дорогие читатели,

Мы рады представить вашему вниманию новый выпуск журнала «Билиг». Надеемся, что он поможет вам познакомиться с культурными богатствами тюркского мира, быть в курсе текущих событий, а также вдохновит и предоставит источники для ваших академических исследований.

При обсуждении статей, направленных для публикации, редакция принимает во внимание такие факторы, как оригинальность исследования, вносит ли оно вклад в данную научную сферу, каков будет его импакт-фактор; рассматривается также вклад исследования в социальное развитие и в интеграционные процессы тюркского мира.

В этом контексте статья о «Союзе молодежи и спорта Туран», который играет важную роль в защите национальной культуры и самобытности турок в Болгарии, исследование о модернизации Османской империи и месте женщины в обществе с привлечением газеты *Hanmlara Mahsus*, анализ политики инклюзивности Турции по отношению к иммигрантам в сфере высшего образования помимо своей оригинальности и вклада в эту область представляют собой ценные работы с точки зрения освещения актуальных проблем текущего периода. Мы уверены, что все статьи настоящего выпуска, воспринятые сквозь призму данного подхода, будут прочитаны с большим интересом.

Организация тюркских государств с каждым днем становится все сильнее в качестве головной организации интеграционных институтов тюркского мира, с той же последовательностью постепенно углубляется и многоплановое сотрудничество между тюркскими государствами. Представители академического сообщества из Турции и других тюркских государств совместно подготовили и опубликовали на английском языке сборник о данной Организации. В нашем новом выпуске публикуем обзор данного издания, подготовленный ученым и дипломатом, работающим в Организации тюркских государств. Мы считаем подобные исследования ценными, поскольку они дают пример сотрудничества и партнерства между учеными тюркского мира.

Отмечая свое столетие, Турецкая Республика вступает в новый век как объединяющая сила тюркского мира. Желаю вам приятного чтения и надеюсь, что новое столетие, в которое мы вступили с видением «Века Турции», станет эрой образования, науки, развития и интеграции с тюркским миром

Профессор Фырат Пурташ,

Главный редактор

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri/Research Articles

Zuhal Çalık Topuz

An Analysis of Central Asian States' Political Affinity to Global Powers: Case of Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan / 01-32

Orta Asya Devletleri'nin Küresel Güçlere Siyasal Yakınlığının Analizi: Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan Örneği

Mustafa Mutlu

Bulgaristan'da Kurulan Bir Türk Derneği: Turan Gençlik ve Spor Birliği / 33-62

A Turkish Association Founded in Bulgaria: Turan Youth and Sports Association

Berker Keskin

Hristiyan Çevreye Ait Eski Türkçe Metinlerde Dini İfadeler / 63-100

Religious Expressions in the Old Turkish Texts Belonging to the Christian Milieu

Elvira Latifova

1720-1730'lu Yıllarda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyasetinde Azerbaycan'ın Kuzeybatı Topraklarının Yeri ve Rolü / 101-125

The Place and Role of the Northwest Territories of Azerbaijan in the Caucasus Politics of the Ottoman State in the 1720-1730s

Meltem Güler, Hasan Çelik

Osmanlı'da Modernleşme, Kamusal Alan ve Kadın: Toplumsal Değişimi "Hanımlara Mabsûs Gazete"yle Okumak / 127-160

Modernization, Public Space and Women in the Ottoman Empire: Analyzing Social Change through "Hanımlara Mabsûs Gazete"

Sevda Yapraklı, Dilek Özdemir, Özge Buzdağlı

The Main Macroeconomic Determinants of Environmental Degradation in the Independent Turkish Republics and Türkiye: Panel Data Analysis / 161-195

Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye'de Çevresel Bozulmanın Temel Makroekonomik Belirleyicileri: Panel Veri Analizleri

Ayselin Yıldız

Inclusive Approach of Türkiye on Access and Integration of Refugees to Higher Education / 197-222

Mültecilerin Yükseköğretime Erişimi ve Entegrasyonu Konusunda Türkiye'nin Kapsayıcı Yaklaşımı

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Farrukh Jumayev

Organization of Turkic States: Politics, Economics, Cultural Collaborations and 2040 Vision. Edited by Yılmaz Ulvi Uzun and Hakan Kaya. Nobel, 2023. / 223-232

Yayın İlkeleri / 233-248

Araştırma Makalesi / Research Article

An Analysis of Central Asian States' Political Affinity to Global Powers: Case of Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan*

Zuhal Çalık Topuz**

Abstract

The Central Asian states, which remained under the Soviet regime for a long time, started to arouse curiosity in world politics about global and regional policy preferences after they gained their independence, and this situation led to an increase in the importance of Central Asia in global power competition. In this study, which is theorized around the concept of Small State, it is aimed to reveal the degree of political affinity towards the three global powers, China, Russia, and the USA, by analyzing the United Nations (UN) General Assembly voting data of the Central Asian States, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan between 1992-2021. The reason why the study is limited to three states from the Central Asian States is that only these states are suitable for the definition of small states. According to the quantitative analysis results obtained based on the UN voting data; the three Central Asian States are closer to Russia and China than the USA from their establishment to the present in terms of political affinity; the political affinity with the USA has become increasingly different especially after the years 1995-96; and, it is understood that the political affinity with China has increased especially after the 2000s.

Keywords

Central Asia, political affinity, United Nations, small state, global powers.

* Date of Arrival: 29 December 2021 – Date of Acceptance: 19 April 2023

You can refer to this article as follows:

Çalık Topuz, Zuhal. "Analysis of Central Asian States' Political Affinity to Global Powers: Case of Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan." *bilig*, no. 107, 2023, ss. 01-32, <https://doi.org/10.12995/bilig.10701>.

** Assist. Prof., Ardahan University Department of International Relations – Ardahan/Türkiye
ORCID: 0000-0003-0021-1353
zuhalcaliktopuz@ardahan.edu.tr

Introduction

After the collapse of the Soviet Union, small states emerged in many regions (Baltic, Eastern Europe and South Caucasus), and in Central Asia, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan entered the world politics as three (3) small states. The importance of the three Central Asian states in world politics has been the result of their geopolitical position, rich energy and natural resources and geo-economic potential (Qodirov 4). Therefore, after the end of the Cold War, Central Asia,¹ which has turned into a new sharing area due to its rich natural resources and geopolitical location, has become a region where the US, China and Russia are struggling for influence. The importance of Central Asia for the three global powers has been shaped according to the strategic interests of each country. For the US, Central Asia has been an important area in the fight against terrorism, for Russia it has been at the vital center of its critical domestic political interests (Blank 73), and for China, one of the most economically important actors of today, it has become a region where it has started to expand its influence through the Belt and Road project.

The foreign policies of the Central Asian states (Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan), which gained their independence in the 1990s, have become important in world politics. In this process, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan, which are small states with their quantitative and qualitative characteristics, have tried to ensure their security by joining international organizations, balancing the interests of global powers, or acting together, pursuing strict neutrality policies or forming alliances (Bukovskis et al. 114). Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan, which were established under difficult geopolitical conditions in the post-Soviet period, first became members of the United Nations in order to assert the “de jure” character of their independence and to participate in world politics.

The United Nations is a global organization dealing with various agendas, including international security, territorial disputes, economic development, human rights and the environment. UN General Assembly voting data are important data in revealing the political affinity of states as a reflection of their foreign policy preferences (Kurşun and Parlar Dal 92). Political affinity is defined as the similarity of states' national interests with other states in their

global relations in line with their voting data in the UN General Assembly (Bertrand et al. 2016). For this purpose, Gartzke has developed a political affinity index based on the similarity of states' voting data in the UN General Assembly (Gartzke 12). In this study, the political affinity of Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan to global powers is quantitatively assessed by using their UN General Assembly voting data, which is a reflection of their foreign policy preferences. Although there are comprehensive studies explaining Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan, with various methods and theories in the literature, the aim of this article is to contribute to the literature with the quantitative data presented. With the quantitative data provided, a comprehensive analysis of the normative stances of Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan in their foreign policies is possible. In addition to this, examining the political affinities of post-independence Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan with global powers around the concept of small state offers a different perspective to understand the nature of their relations. For this purpose, the article is organized in four sections. In the first part, the concept of small state and the foreign policy behavior of small states are discussed. The second section questions whether Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan are small states within the framework of small state theory. In the third section, the importance of the votes cast in the UN General Assembly in reflecting the foreign policy preferences of states is emphasized and the methodology used in the analysis is elaborated. In the last section, the voting data of Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan in the UN General Assembly resolutions are evaluated to reveal their political affinity to global powers.

The Concept of Small State and Foreign Policy Behavior of Small States

With the evolution of the structure of the international system from bipolarity to multipolarity in the post-Cold War period, the roles of not only great powers but also of medium and small states have changed. In a globalized and increasingly interdependent world, the potential of small states has gradually increased, and accordingly, their place in the international relations literature has reflected this increase (Jargalsaikhan 407). In this new order, as Neumann and Gstöhl put it, “small states have simply become too numerous and - sometimes individually, but certainly collectively - too important to simply ignore” (Neumann and Gstöhl 3). In

particular, with the end of the Cold War and the dissolution of the Soviet Union, new small states emerged as new actors in world politics, becoming members of international organizations and gaining a numerical majority in the UN General Assembly despite being at the bottom of the international power hierarchy (Neumann and Gstöhl 3).

Small states and their foreign policy preferences have begun to be given importance in the context of state power/capacity, which is one of the focal points of the IR discipline. The concept of power, which has always been at the center of international relations literature (Barnet and Duvall 39), has been conceptualized extensively by international relations theories. In defining power, IR theories have generally focused on “capacity” (Morgenthau 153) and the “influence” of one actor on the behavior of other countries (Weber 152, Dahl 203). For the realist theory, which sees international politics as a struggle for power, the concept of power has been at the center of the theory and especially military power capacity has been considered as an important element for a state to realize its national interests. In contrast to realism, liberal theory emphasized the importance of cooperation by focusing on the importance of economic power. The constructivist theory, which does not place the concept of power at the center of the theory, considers power as a concept created primarily by ideas and cultural contexts instead of basing it on material foundations (Wendt 97).

Although the classification of states according to their capacities has become an important part of international politics, there is still uncertainty about the criteria used to determine the size of states. However, the concept of size has remained an important factor affecting the foreign policies of states in the international system (Maurice 556). In the discipline of International Relations and world politics, the size of states has generally been associated with their capacity and influence (Browning 669). In this context, the definition of the concept of small state, which has been developed in relation to the size of states, has been handled within four basic categories: quantitative, perceptual, behavioral and relational (Adhikari 45). At the center of most definitions of the small state concept are the quantitative values of states in the variables of population, area (territory), economy and military capacity, which constitute the components of power (Thorhallsson and Sverrir 3). Countries with populations of up to 30 million are

considered small states, although most academic definitions consider states with populations of less than 10 or 15 million to be small states (Handel 3). According to David Vital's definition based on economy and population, a small state is defined as a state with less than 10-15 million inhabitants if it is economically developed or less than 20-30 million inhabitants if it is economically underdeveloped (Vital 8). Jean-Luc Vellut took population and GNP values into consideration when classifying states. According to this classification, small states are: States with a population between 10-50 million and a GNP between 2-10 billion dollars (Vellut 254). In contrast to quantitative definitions, perceptual, behavioral and relational approaches are qualitative definitions that emphasize the power relations and dependence of states on larger states. In terms of the perceptual approach, small state is explained by states defining themselves as small states and being defined as such by other states (Hey 3). According to Keohane, who takes a perceptual approach to the concept of small state, a small state is defined as a state that cannot exert a significant influence within the system (Keohane 296). The behavioral approach defines small states according to their actual behavior in foreign policy. According to this approach, small states are characterized by the limited capacity of their political, economic and administrative systems (Murray 246-247), limited involvement in global affairs, adherence to international law and essentially no military power (Evans and Newnham 500-501). In terms of the relational approach, the small state is considered as "part of an asymmetric relationship that cannot change the nature or functioning of the relationship on its own" (Archer et al. 9). In general, from a qualitative perspective, a small state can be defined as a state in a significant asymmetric or hierarchical power relationship with another state (Knudsen 184-185). Small states, which are vulnerable to security threats, economic and environmental influences in their domestic politics, have to take power asymmetry into account in their external relations (Armstrong and Read 107-108). For the realist theory, which sees international relations as a struggle for power, the measure of a state's smallness is the power it possesses. In this context, small states that are insufficient in terms of power are considered weak states in a sense (Browning 670).

In addition to the definition of small states in the international system, their foreign policy strategies have also been important. For this reason, the quantitative and qualitative characteristics of small states have been analyzed

to determine how their foreign policy strategies and preferences will be shaped. According to East, the foreign policy strategy of small states has six main characteristics. The six main features include; 1) limited interaction with other states, 2) active participation in international organizations, 3) support for the rules of international law, 4) refraining from the use of force, 5) staying away from the conflicts of interest of more powerful states in the international system, and 6) generally focusing on regional problems in their foreign policies (East 557). Thus, while global powers generally have strategic interests in their foreign policies within the international system, small states have more specific, national and regional interests (Labs 394). In pursuing their foreign policy strategies, small states can form alliances, pursue policies of balancing, bandwagoning and neutrality. While the balancing strategy is the choice to join the weaker side in a conflict, the bandwagoning strategy is considered as the choice to ally with the stronger side, and thus it is defined as the opposite of the balancing strategy (Waltz 126). Small states prefer to pursue a policy of pursuit rather than a policy of balancing against a large state (Elman 176). Wright, who refers to the pursuit policy as the “underdog policy” because it is a strategy preferred by small states, defines this strategy as siding with the powerful (Wright 136). A policy of neutrality is when a state declares that it is not involved in a conflict or war and prefers to refrain from supporting or assisting any side. It is therefore often used by small states as a tool to avoid the politics of great powers (Simpson).

The general characteristics of small states are being weak, fragile, and dependent. First of all, since small states are seen as weak states potentially under the threat of extinction within the international system, their foreign and security policies have been guided by these needs (Goetschel 9). According to Rotstein, small states are states that cannot ensure their own security and have to rely on the assistance of other states. In this context, small states need foreign aid for their security, have limited room for maneuver in foreign and domestic policy, and have weak political leadership (Rothstein 29). The second characteristic of small states is their vulnerability to external and internal threats. Vulnerability stems from the fact that the economic, political and military structures of small states are vulnerable to internal and external threats. With little influence on the outside world, small states cannot prevent the international system or global powers from influencing

their policies (Goetschel 14-15). Finally, when they share common borders with large states, they are likely to act cautiously, as they are sensitive to the element of power and will generally not pursue independent foreign policies (Cooper and Momani 114, Nedelea 338). However, economic dependence on the hegemonic power also makes it difficult for them to pursue an independent foreign policy.

In conclusion, the adoption of an inclusive perspective that combines quantitative and qualitative approaches in defining small states facilitates the identification of small states in the world and the analysis of their foreign policies. In the next section of the study, the evaluation of Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan through the concept of small state is made by taking this inclusive structure into consideration.

Evaluation of Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan within the Framework of Small State Concept

Although Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan share a common historical heritage with their closed geopolitical location (Figure 1) and centrally planned economic structures based on 70 years of communist rule, after independence they have become states with different levels of political and economic development, cultural and ethnic structures, and significant differences in relations with the outside world (Batsaikhan and Dabrowski 297).

Figure 1. *Central Asia Region* (Batsaikhan and Dabrowski 299)

The three states in the heart of Central Asia are considered to be small and weak states due to structural factors such as low population density and geographical closeness, as well as failure to provide adequate public services to their citizens and economic dependence (Boyer 91). There are many sources in the literature where Central Asian states are analyzed under the concept of small states. Gleason et al. (40-51) analyzed Kyrgyzstan's foreign policy within the framework of the realist theory. Hansen (294-310) categorized the Central Asian states as small states by treating them as the weak side of an asymmetric relationship and revealed their foreign policy preferences between two global powers, China and Russia, in the post-Soviet era. Garrison and Abdurahmonov (381-405) categorized the Central Asian States as energy-rich "small states" and concluded that the Central Asian States diversified their foreign policies by pursuing a policy of balance between the great powers despite the power asymmetry in their energy dependence relations with Russia and China. In Mushelenga and Van Wyk's (118-145) article on the diplomacy of small states in the international political system, the Central Asian states, with the exception of Kazakhstan, are considered as small states in the classification of small states. Kelkitli (145-166) evaluated the post-independence foreign policies of Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan, which he analyzed as small states. Within the framework of the small state concept, Table 1 below presents the population, gross domestic product (GDP), area and military expenditure data of the Central Asian States, which indicate the power index.

Table 1

Power index

State	Population (Million)	GDP (Billion \$)	Surface area (Km ²)	Military Spending (Million \$)
Kazakhstan	18,5	181,6	2,525	1733
Uzbekistan	33	57,9	448,978	1440
Tajikistan	9,3	8,1	143,100	80
Turkmenistan	5,9	40,7	491,210	81
Kyrgyzstan	6,4	8,4	199,9	127

Source: The World Bank 2021.

A quantitative assessment of the power index based on Table 1 reveals that Kazakhstan and Uzbekistan have relatively better population and economic data than other Central Asian states. Therefore, in the light of quantitative data, Kazakhstan and Uzbekistan do not fit the definition of small states. Turkmenistan, Kyrgyzstan and Tajikistan, on the other hand, have low population densities and are surrounded by global powers (Russia and China) and relatively larger states (Kazakhstan, Uzbekistan) and regional powers (Iran and India). They are weaker compared to the economic, demographic and military structures of their neighbors (Kurecic et al. 8).

In terms of qualitative definitions as well as quantitative data, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan bear the structural characteristics of small states. Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan, which gained their independence in the post-Soviet period, faced major problems such as uncertainties in the transition to a democratic political system, a dependent and unstable economic structure and insufficient institutionalization. Although post-independence elections were held in states that were governed by a single party during the Soviet era, they remained on paper. In Turkmenistan, Soviet-era officials became president to ensure internal stability during the transition, in Tajikistan, conservatives who rejected change led the country to civil war (1992-97), and in Kyrgyzstan, a relatively pluralistic political system was preferred. All three states adopted the presidential system and established authoritarian and semi-authoritarian regimes that concentrated power in one hand. Although Soviet ideology has been replaced by nationalism and centralized political control, political institutions are weak and democratic structures have not taken root (Badan 101 and 113). In the political system, all three states have retained some features of past political cultures.

Economically, the Central Asian states, which transitioned from centrally planned economies to market economies in the post-Soviet period, experienced many of the challenges of economic transition, such as skyrocketing inflation, partial deindustrialization, and the collapse of Soviet-type welfare systems (Batsaikhan and Dabrowski 297). However, the dependence on Russia brought about by the Moscow-centered economic system has restricted the Central Asian states' opening to the world (Purtaş 11). For instance, given the over-dependence of both Kyrgyzstan and

Tajikistan on remittances from the Russian labor market, restrictions on migrant workers by the Russian authorities could easily cause an economic crisis in these two countries (Hansen 307). Corruption, poverty and irregularities in state administration, which are also related to the incomplete politicization process, cause economic developments not to be reflected at the grassroots level. According to World Bank data, Turkmenistan is in the upper middle income group (4000-12000 dollars), while Kyrgyzstan and Tajikistan are in the lower-middle income category (1000-4000 dollars) (World Bank Country and Lending Groups).

In the post-Soviet period, they have faced regional security challenges linked to Islamic radicalism, drug trafficking, labor migration and other problems that require regional intervention and cooperation (Kainazarov 70). However, since their capacity to solve their national and regional problems on their own was not sufficiently developed (Birdiqli 124), it was not possible for them to solve these problems on their own. Therefore, the three states have the qualitative characteristics of small states due to the internal threats they face. Territorial integrity problems arising from separatist regions, energy and water resources problems, the influence of the Russian population in the demographic structure, ethnic and administrative disputes and popular uprisings weaken the three states in terms of both power and internal stability. For Turkmenistan, which has the status of permanent neutrality, which is one of the structural features of the small state concept, permanent neutrality has not been effective enough to reduce its dependence on global powers while providing relative domestic stability and protection from global problems and regional disputes.

The three small Central Asian states, which found themselves in a challenging geopolitical position after gaining their independence, were geopolitically surrounded between the two global powers of Eurasia and also found themselves in the sphere of attraction of another global power, the United States. Therefore, the foreign policy of the countries of the region has been shaped under the influence of the three global powers. Due to political and economic inadequacies, the Central Asian states have become vulnerable to the influence of regional and foreign powers, especially Russia. Throughout history, Central Asia has been a security ring for Russia in terms of both controlling China and making its presence felt in the region (Nogayeva

134). Russia continues to see the Central Asian states, with which it has historical, economic, political and security ties, as Moscow's sphere of influence. Russia's desire to maintain its influence in Central Asia and the fact that it still sees the region as its "backyard" (Kanapiyanova 56) deeply affects the foreign policies of the Central Asian states, especially Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan. Since their independence, Russia has sought to keep the countries of the region under its economic and security umbrella through various regional organizations such as the Eurasian Economic Union, the Shanghai Cooperation Organization and the Collective Security Treaty Organization. The US, on the other hand, has sought to dominate the region by establishing cooperative and stable relations with the regional states on the basis of energy, security and democracy (Nogayeva 175). Under the rhetoric of democratization, the US has tried to intervene in the internal politics of the countries of the region through color revolutions and aimed to limit the sphere of influence of Russia and China in the foreign policy of the Central Asian states. China, on the other hand, is trying to play a leading role in developing and supporting energy industries in Central Asia in order to meet its growing energy needs (Melnikovova 244) and is developing economic ties in its bilateral relations with the Central Asian states. The development of China's economic ties with the Central Asian states has had a significant impact on the economies of the regional states, as well as political influence on them. For the Central Asian states, which have fragile and vulnerable economies, economic ties with China can be an obstacle to pursuing independent policies in their foreign policies. The different strategies of the three global powers on Central Asia make it difficult for the three Central Asian states to pursue independent foreign policies.

As a result, small states are structurally "the weaker part in an asymmetric relationship, unable to change the nature or functioning of the relationship on their own" (Archer et al. 9). The three new states, which are mostly corrupt and poorly governed, weak authoritarian structures with fragile economies and threatened by religious extremism and drug trafficking, appear to be small states with weak, fragile and dependent foreign and domestic political characteristics (Ziegler 597). These structural and characteristic reasons of the three Central Asian states have led to an increase in the influence of

global powers in the region on the one hand, while the three Central Asian states have become more dependent on foreign powers on the other.

The Importance of the Votes Cast in the UN General Assembly in Reflecting the Political Affinities of States

The UN General Assembly is a universal body where member states with equal status (193 countries) come together to articulate their preferences/stances on a wide range of issues, from humanitarian to economic development issues. Therefore, UNGA voting data is a rich source for observing and comparing states' foreign policy preferences. While UNGA voting data is not a comprehensive reflection of all states' foreign policy preferences, voting preferences are a very good indicator of states' positions on the broadest global issues. As Erik Voeten notes about UNGA voting records, "there is no other clear source of data that reveals the policy preferences of so many states on such a wide range of issues over such a long period of time" (Voeten 62). Another important aspect of the UN General Assembly vote is that the analysis of the voting data also reflects the extent to which they align with global powers, their allies and neighbors, or other members of international organizations or groups to which they are institutionally affiliated. In addition to serving to assess commonalities and differences in the voting patterns of states through their voting data, it is the most important method for analyzing convergences and divergences in the foreign policy orientations of states at the global level (Kurşun and Dal 192). Voting data from the UN General Assembly have become "the standard source of data for constructing measures of state preferences, as they provide comparable and observable data on decisions taken by many countries at specific times and on specific issues" (Bailey et al. 430). Keohane (5-6) has argued that the use of UN data to measure foreign policy influence emphasizes the political influence of the General Assembly as the ability of a state or group of states to achieve its objectives by changing the behavior of other states without the use of physical force.

The analysis of UNGA voting data has not been ignored by the main theories of international relations such as realism, liberalism and constructionism. For realism, which deals with the anarchic nature of the international system, states will pursue a policy of following powerful actors or form alliances in order to survive in a system that lacks a hierarchical political order (Walt

17: Schroeder 117). From this perspective, identical votes on UN General Assembly resolutions would be indicative of similar preferences. For liberals who emphasize international organizations to promote cooperation among states, the UN General Assembly voting data is an indicator of conflict and cooperation (Walt, 1998 32; Mowle 561). In terms of constructionist theory, the fact that states that make foreign policy choices in line with common ideas and identity vote similarly in the UN General Assembly voting data is the result of a common development (Copeland 1).

Even if UNGA voting data is not the most comprehensive tool to explain the full dynamics of states' policy choices, it helps us to broadly capture and make sense of where states stand, with whom they stand, and for what purpose. Therefore, UNGA voting data is used to provide quantitative indicators of states' long-term foreign policy behavior and orientation (Ferdinand 376). There are many studies in the literature that use UNGA voting data to reveal political affinity or foreign policy preferences. Mamedova (2022) analyzed the voting data of the US and the UK in the United Nations General Assembly between 2001 and 2019 and examined the coherence between the two countries. The voting similarity between these two countries was found to be high on issues such as non-proliferation and human rights, but low on issues such as the Palestinian-Israeli conflict. Hwang, Sanford, and Lee (2015) investigated the effect of a state's membership in the UN Security Council on its voting behavior in the UN General Assembly and found that states elected to the UN Security Council tend to vote similarly to the permanent members, especially the United States. Dreher et al. (2008) examined the impact of US economic aid on votes in the UN General Assembly and found strong evidence that US aid encourages voting alignment in the General Assembly. Ferdinand (2014), on the other hand, analyzed the foreign policy similarity of Brazil, Russia, India, China and South Africa by examining their long-term trends based on UNGA voting data to determine the similarity of their positions on world affairs. The results of the analysis suggest a high and increasing degree of coherence. Dreher and Jensen (2013), in their empirical study on the voting outcome of leader changes in the UN General Assembly over the period 1985-2008, provide important evidence that governments with new leaders are more supportive of the United States. Mosler and Potrafke examined the voting behavior of Western allied countries with the

US between 1949 and 2019 and found that the voting data under Donald Trump was 7.2 percentage points lower on average than under previous US Presidents. Using UN General Assembly voting data, Kuşun and Dal assessed the extent to which Turkey shares common foreign policy interests with BRICS countries (Brazil, Russia, India, China, South Africa). Khan (1-12) analyzed Bangladesh's foreign policy tendencies using UNGA voting data, while Das (1-16) analyzed India's foreign policy preferences using voting data. Existing studies in the literature reveal that UNGA voting data is an important indicator in reflecting the foreign policy preferences of states.

In this study, the foreign policy preferences of Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan were systematically revealed and their political affinity to global powers was calculated with the UN General Assembly voting data. Analyzing the foreign policy preferences of Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan with UNGA voting data has contributed to fill a gap in the literature by providing quantitative data to assess the influence of global powers on the region.

Calculating Political Affinity from UN General Assembly Resolutions

The S-score method proposed by Signorino and Ritter (1999) is used to calculate foreign policy similarity from the voting data used in the UN General Assembly. The closer the preferences between two states, the closer the foreign policy similarity, and the further apart, the more different the resulting preferences (Signorino and Ritter 126). According to this calculation, the more similar the votes of two states are, the closer the S-score value approaches 1, and the more different the S-score value approaches -1. The S-score is calculated as indicated in formula 1 below.

$$S - Score_{A,B} = 1 - 2 \sum_{n=1}^N \left(\frac{|A - B|}{d} \right) \quad (1)$$

In this equation, N is the total number of data, A is the data for one country, B is the data for another country, and d is the maximum difference between A and B . This calculation yields annual values for voting similarity ranging from -1 to 1 for each member of the General Assembly relative to each other.

A score of 1 indicates complete voting similarity between two countries. A score of -1 indicates a complete dissimilarity. States have the right to choose to vote “yes”, “no” or “abstain” on each of the resolutions. States can also choose not to participate in the vote. However, only “yes”, “no” and “abstain” votes are included in the S-score calculation.

On average, between 70-90 resolutions are adopted in the UN General Assembly during a term. In this study, political affinity is calculated based on 2664 resolutions adopted in the 29-year period 1992-2021. The voting information used by all states in the UN General Assembly is taken from the dataset (v29) created by Voten (2009). This dataset contains voting data for sessions 1-76. With the help of the relevant dataset, the voting data of the global powers and the three Central Asian states in 2664 resolutions between 1992 and 2021 were obtained and the voting data in these resolutions were analyzed with the S-Score method and quantitative findings were obtained regarding the political affinity of the three Central Asian countries to the global powers.

Evaluation of Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan's Political Affinity to Global Powers within the Framework of Small State Concept

On December 8, 1991, with the announcement of the dissolution of the Soviet Union, the 15 states of the Union became a sovereign part of the international system. After this process, the Asian continent became “the most intensely changing region of the world” (Erol and Tunç 5) and a strategic geopolitical region for superpowers. The 19th century “Great Game” in Central Asia between Tsarist Russia and Great Britain is now being played out between three global powers. The rivalry of global powers in Central Asia is a perfect example of power play dynamics in international relations (Liedy). For Russia, Central Asia embodies the special relationship of a shared past from the 19th century until the Soviet collapse, while for the United States and China, the region represents a new geographical space waiting to be explored. While Russia has relied on its military might and traditional soft power over the countries of the region, China has sought to increase its influence in the region by demonstrating its financial power (Beşimov and Ryskeldi). The United States, on the other hand, although its strategy towards Central Asia was predominantly based on geopolitical

reasons, sought to penetrate the region through color revolutions under the guise of democratization and economic liberalization policies.

There are several factors that are important in investigating the political affinity of Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan with global powers in their foreign policies. First, examining the foreign policy trends of the three Central Asian states on global issues based on UN General Assembly voting data provides a quantitative and systematic analysis of the literature. Secondly, the rich underground resources of the three Central Asian states have turned them into a center of attraction for all three global powers. Therefore, the three small Central Asian states had to set their foreign policy priorities in the context of complex geopolitical and geostrategic realities. Investigating the voting tendencies of the countries in the UN General Assembly in the face of three global powers competing to keep the three Central Asian States in their sphere of influence will help us to draw useful insights into the political affinity of the three Central Asian States to the global powers in their foreign policy. To this end, the study attempts to provide an analysis based on quantitative data on where or with whom the three Central Asian states stand in the UN General Assembly, which deals with key global issues.

First of all, the level of political closeness among the three global powers is calculated through S-score in this study and shown in Figure 2 below.

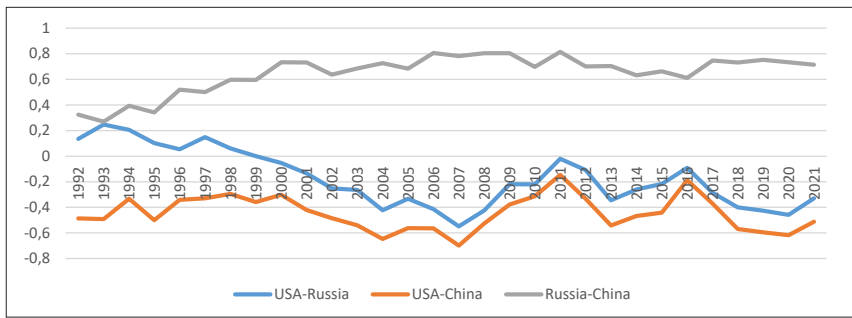

Figure 2. *Level of political affinity among the three global powers*

Figure 2 shows that China and Russia are more politically aligned with each other than the United States. In line with the literature, despite the tensions underlying their long-term security concerns, Russia and China

seem to be pursuing a balancing strategy against the US, based on the fear of US regional dominance and the desire to preserve the status quo, and especially on the defense of multipolarity against the unipolar system (Ziegler 590). Especially in the aftermath of the “Color” revolutions, Russia and China have reached a broad agreement on the primacy of regime security and the need to limit the long-term US military presence in Central Asia (Wishnick iii). In addition, the Shanghai Cooperation Organization, which was established as a regional organization, was intended to create an environment of political, economic and military cooperation among the countries of the region, as well as to prevent extra-regional powers such as the United States from gaining influence in Central Asia (Horta). On this basis, the interests of China and Russia converge, while the interests of the US-Russia and US-China diverge. As a result, although Russia has been displaced by China, especially economically, in Central Asia, the mutual relations are more cooperative than competitive. In this relationship, Russia has become the regional security hegemon, while China has increasingly become the regional economic hegemon (Kazantsev et al. 58).

Political Affinity Analysis of Russia and Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan

This study first assesses the political affinities between Russia and the three Central Asian states. In a complex and changing international system, Russia is the leading global power in Central Asia in terms of its high-level political relations, security cooperation agreements, and range of investment projects in the region (Oliphant 12). However, in the post-Soviet era, Russia has found it difficult to maintain this influence, although it has continued to pursue a near-periphery policy towards the Central Asian states, capitalizing on its political, economic and cultural advantages (Hansen 304). For example, Russia has now lost its number one trade partnership with the three Central Asian States to China (Oliphant 7). Nevertheless, the three Central Asian states have a strong political affinity with Russia (Kim). This strong political affinity is due to the fact that Russia is the former hegemonic power in the region, but also because it is still strongly connected economically, culturally and in terms of security policy.

Within the scope of this study, the political affinity levels of Russia and Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan were calculated and their similarity levels were visualized in Figure 3 below.

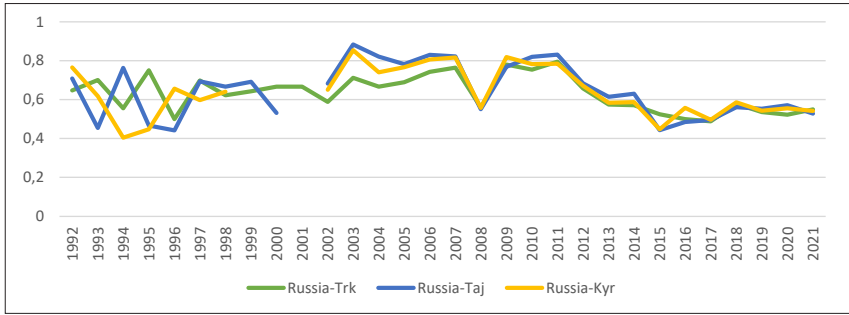

Figure 3. *Level of political affinity between Russia and Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan*

When the voting similarities of the three Central Asian states with Russia are analyzed in Figure 3, it is seen that the similarity rates are quite high and never fall below 0 (zero), that each state exhibited a different foreign policy tendency in the post-independence period, and that the three Central Asian states voted similarly within themselves in the post-2005 period. Based on this voting data, it is not possible to say that the three Central Asian states are cooperative, but it can be said that they imply less coordinated political action. Despite the fact that the three Central Asian states have experienced ruptures with Russia independently of each other in certain periods, it is possible to talk about vote similarities in their foreign policies. We can say that the biggest factor in determining the foreign policy priorities of the three Central Asian states after they gained their independence was the Russian power and threat. For example, the most important factor in Tajikistan's acceptance of Russia's hegemony in the post-Soviet period was that Russia was the only power that could actually end the civil war until 1994. In addition, Russia's protection of the border with Afghanistan has made Russia a major player in ensuring the country's security. Like Tajikistan, Kyrgyzstan, with about a tenth of its population consisting of ethnic Russian minorities, has largely accepted Russia's hegemony. Its relations with Turkmenistan, on the other hand, have been mostly based on energy lines due to geographical distance. The Russian hegemony over

Turkmenistan, which has a policy of permanent neutrality, has been at a lower level compared to the other two countries (Tanrısever 9-11).

In 2008 and 2014, Russia's confrontation with Georgia and Ukraine affected the three Central Asian states' relations with Russia. As Russian pressure on the three Central Asian states for economic and political cooperation increased, they suddenly found themselves in a more vulnerable position. However, they began to seek cooperative relations with a range of partners, including the United States, in order to preserve their independence (Wishnick 2).

Political Affinity Analysis of the United States of America and Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan

The United States, another global power, is a relatively newcomer to Central Asia compared to Russia and China. After the US recognized the newly established states, Russia remained more moderate and distant from the region due to its near abroad policy. However, after the September 11 attacks, Russia started to establish military bases in the countries of the region in order to prevent the region from shifting to a radical line and to obtain strategic bases. The Central Asian states' rapprochement with the United States has been driven as much by a policy of balancing global powers such as Russia and China as it has been by a policy of getting rid of US criticism of democracy and human rights. Countries that initially welcomed US policies began to distance themselves from the US, concerned about the color revolutions that shook the countries in the region. U.S. influence in Central Asian states significantly waned in 2003 and reached its lowest level between 2007 and 2008 (Laruelle and Peyrouse 427). As can be seen in Figure 4, in line with the literature, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan's political closeness with the US reached its lowest level in these years, which is also reflected in the quantitative data.

In this study, the degree of political affinity between the United States of America and Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan was calculated and their similarity levels were visualized in Figure 4 below.

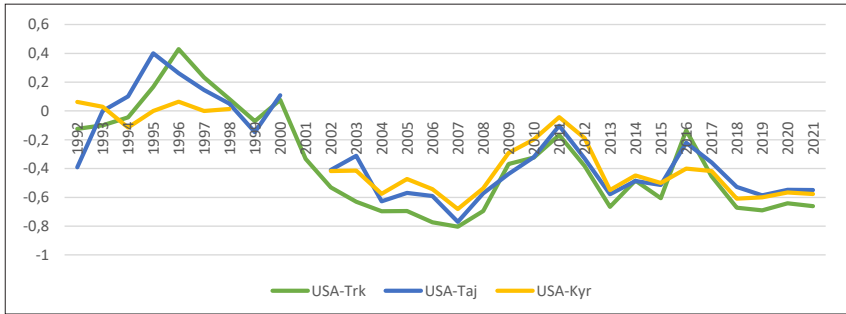

Figure 4. *Levels of political Affinity between the United States and Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan*

Figure 4 shows that after their independence, the US had closer voting alignment with Tajikistan, and Turkmenistan than with Kyrgyzstan. Laruelle and Peyrouse also characterized Turkmenistan, the most active in its attempts to escape Russian influence, as promising partners for the US (Laruelle and Peyrouse 428). However, especially in the post-2004-2005 period, relations have changed course and post-September 11 cooperation with Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan has been more limited than in the early years.

Political Affinity Analysis of China and Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan

When political affinity is assessed from the perspective of China, another global power, it can be argued that China is one of the most influential players in post-Soviet Central Asia as a result of the overall increase in its global role, and also has the advantage of geographical proximity, some cultural links, and a growing political and economic presence. China borders Kazakhstan, Kyrgyzstan and Tajikistan. China, the world's second largest economy, has increased its economic influence in Central Asia in the context of its growing economy and increasing energy needs. Today, China has become the largest trading partner of Uzbekistan, Turkmenistan and Kyrgyzstan, as well as the largest investor in Kyrgyzstan and Tajikistan, and its total volume of foreign trade with the Central Asian states is 2-3 times the current volume of foreign trade with Russia (Yakobashvili). It also broke Russia's transit monopoly over the natural resources of the Central Asian states (Melnikovova 252). The world's longest natural gas pipeline

(Orasam), with a length of about 7000 km, was constructed to transport Turkmenistan's natural gas to China, and the Kenkiyak-Kumkol pipeline was completed to connect West Kazakhstan (Aktobe region) oil directly to China (Yapıcı 211). With such projects, China is increasing its political ties with the Central Asian states while at the same time developing its own economic growth.

Within the scope of this study, the degree of political affinity between China and Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan was also calculated and their similarity levels were visualized in Figure 5 below.

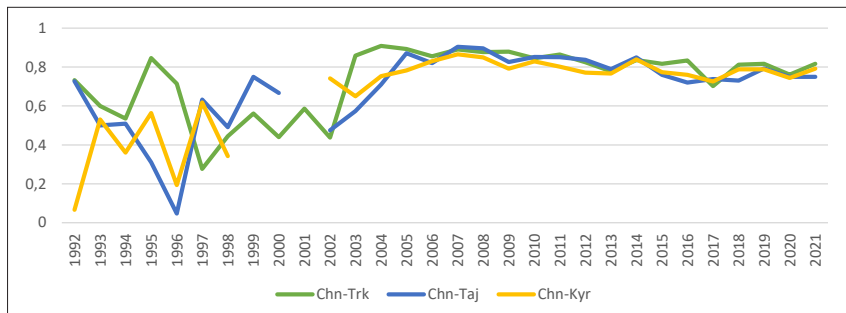

Figure 5. *Political affinity between China and Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan*

Figure 5 shows that all three Central Asian states have a high level of political closeness with China. While relations with China in the post-independence period of the Central Asian states have fluctuated up and down, the post-2005 period has witnessed both a positive trend and a stable situation in the course of relations. It can be said that China's adoption of the "harmonious world" strategy in its new foreign policy announced in 2005 and its efforts to stay away from hegemonic discourses and behaviors have been effective in bringing the three Central Asian states closer to China.

Conclusion

In this study, in order to evaluate the political affinity of three Central Asian states (Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan) to global powers (USA, China, and Russia) based on quantitative data, 2664 resolutions taken in 29 years in the period 1992-2021 were analyzed using the S-score method. Thus, depending on quantitative and qualitative factors, the voting data of

the three Central Asian states, which bear the characteristics of the small state theory, in the UN General Assembly were analyzed and as a result of the analysis; 1) the level of political affinity in the foreign policy decisions of Russia and China is quite high (Figure 2), but the level of foreign policy similarity of these two states with the United States is quite low; and 2) the level of political affinity in the foreign policies of the three Central Asian states with Russia (Figure 3) and China (Figure 5) is quite high, but the level of similarity with the United States (Figure 4) is quite low.

In the post-Soviet era, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan (Hansen 294-210), which are located in a region defined by the close presence of two global powers (Russia and China), are trying to reveal their foreign policy preferences by developing strategies based on the presence of global powers. Therefore, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan's foreign policy preferences are shaped on the axis of global powers' interest policies in the region. However, despite the fact that Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan are small states that are very vulnerable to the influence of regional and global powers and lack the military capacity to counter this influence, they can play an effective role in foreign policy when they use the control of their domestic resources as a trump card against global powers in their own interests (Handel 51). Although Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan are small states in contact with more powerful actors, they have opted for a balancing policy rather than a strategy of pursuing great powers (Kazantsev et al. 57-71). As seen in Figure 2-5, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan's relations with China reached a high level of similarity after 2005, while their relations with Russia remained at a high level of similarity (0.8), but started to decline after 2011 (0.6-0.4). In the post-2001 period, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan expanded their foreign policy room for maneuver against Russia by improving their relations with the US and China. Increasing economic relations and energy cooperation with China helped them break out of the Russian orbit and gain the chance to act independently. However, as Figure 2-5 shows, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan's predominantly overlapping interests with Russia and China in the political sphere diverge from those of the United States.

Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan, which have a vulnerable and fragile structure, need to make foreign policy choices by pursuing

multifactorial policies that avoid being subordinated to any of the global powers.

Limitations of the Study

In this study, in assessing the political affinity of Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan to global powers, political affinity was calculated based on the voting data used by the states in the UN General Assembly. This study is limited to the year 2021 since the dataset, from which the voting information is taken, includes session information until 2021. Although predicting states' foreign policies by looking at a single factor is considered a limited method, analyzing UN resolutions for this purpose is the most widely used method in the literature.

Conflict of Interest Statement

There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of this study.

Notes

1 Central Asia, a political and regional concept, is a vast geographical region representing a landlocked area in the heart of Eurasia (Mackinder 241). Although there are different definitions of Central Asia as a geographical concept in various sources, for the purpose of this article, its scope is defined as the political borders of the former Soviet Central Asia.

References

- Adhikari, Dhruva Raj. "A Small State between Two Major Powers: Nepal's Foreign Policy since 1816." *Journal of International Affairs*, vol. 2, no. 1, 2018, pp. 43-74.
- Archer, Clive, Alyson JK Bailes, and Anders Wivel, Eds. *Small States and International Security: Europe and Beyond*. Routledge, 2014.
- Armstrong, Harvey W., and Robert Read. "The Determinants of Economic Growth in Small States." *The Round Table: Commonwealth, Journal of International Affairs*, vol. 92, no. 368, 2003, pp. 99-124.
- Badan, Phool. "Emerging Political System in Central Asia in the Post-Soviet period." *India Quarterly*, vol. 57, no. 3, 2001, pp. 97-118.
- Bailey, Michael A., Anton Strezhnev, and Erik Voeten. "Estimating Dynamic State Preferences from United Nations Voting Data." *Journal of Conflict Resolution*, vol. 61, no. 2, 2017, ss. 430-456.

- Barnett, Michael, and Raymond Duvall. "Power in International Politics." *International Organization*, vol.59 no.1, 2005, pp. 39-75.
- Batsaikhan, Uuriintuya, and Marek Dabrowski. "Central Asia—twenty-five years after the breakup of the USSR." *Russian Journal of Economics*, vol. 3, no. 3, 2017, pp. 296-320.
- Bertrand, Olivier, Marie-Ann Betschinger, and Alexander Settles. "The Relevance of Political Affinity for the Initial Acquisition Premium in Cross-border Acquisitions." *Strategic Management Journal*, vol. 37, no. 10, 2016, pp. 2071-2091.
- Beşimov, Baktıbek, and Satke Ryskeldi. "Orta Asya'da Rusya-Çin Mücadelesi." *Aljazeera Turk*, 14.03.2014. <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/orta-asyada-rusya-cin-mucadelesi>
- Birdişi, Fikret. "Orta Asya Bölgesel Güvenlik Kompleksi Bağlamında Kırgızistan-Özbekistan İhtilafı." *Yönetim Bilimleri Dergisi*, vol. 15, no. 30, 2017, pp. 123-143.
- Blank, Stephen. "The Strategic Importance of Central Asia: an American View." *Parameters* 38, no. 1, 2008, pp. 73-87.
- Browning, Christopher S. "Small, Smart and Salient? Rethinking Identity in the Small States Literature." *Cambridge review of international affairs*, vol. 19, no. 4, 2006, pp. 669-684.
- Bukovskis, Karlis, Aleksandra Palkova, and Arturs Bikovs. "Foreign Policy Specialization of Small States: Latvia's Engagement in Central Asia." *Romanian Journal of European Affairs*, vol 21, no. 2, 2021, pp. 114-129.
- Boyer, Alan Lee. "US Foreign Policy in Central Asia: Risk, ends, and Means." *Naval War College Review*, vol. 59, no. 1, 2006, pp. 91-118.
- Cooper, Andrew F., and Bessma Momani. "Qatar And Expanded Contours of Small State Diplomacy." *The International Spectator*, vol. 46, no. 3, 2011, pp. 113-128.
- Copeland, Dale C. "The Constructivist Challenge to Structural Realism." *Constructivism and International Relations*, Eds. S. Guzzini & A. Leander, London: Routledge, 2006.
- Dahl, Robert A. "The Concept of Power." *Behavioral Science*, vol. 2, no. 3, 1957, pp. 201-215.
- Das, Aparajita. "A Fine Balance: India's Voting Record at the UNGA." *Observer Research Foundation*, vol. 192, no. 16, 2017, 1-16.
- Dreher, Axel, Peter Nunnenkamp, and Rainer Thiele. "Does US aid buy UN General Assembly Votes? A Disaggregated Analysis." *Public Choice*, vol. 136, 2008, pp. 139-164.

- Dreher, Axel, and Nathan M. Jensen. "Country or Leader? Political Change and UN General Assembly Voting." *European Journal of Political Economy*, vol. 29, no. 1, 2013, pp. 183-196.
- East, Maurice. "Size and Foreign Policy Behaviour: A test for two models." *Journal of World Politics*, vol. 25, 1973, pp. 556-576.
- Elman, Miriam F. "The Foreign Policies of Small States: Challenging Neorealism in its Own Backyard." *British Journal of Political Science*, vol. 25, no. 2, 1995, pp. 171-217.
- Erol, Mehmet Seyfettin, and Tunç Çiğdem. "11 Eylül Sonrası ABD'nin Küresel Güç Mücadelesinde Orta Asya." *Avrasya Dosyası*, vol. 9, no. 3, 2003, pp. 5-28.
- Evans, Graham, and Jeffrey Newnham. *The Penguin Dictionary of International Relations*. London: Penguin Books, 1999.
- Ferdinand, Peter. "Rising powers at the UN: an Analysis of the Voting Behaviour of BRICS in the General Assembly." *Third World Quarterly*, vol. 35, no. 3, 2014, pp. 376-391.
- Garrison, A. Jean, and Ahad Abdurahmonov. "Explaining the Central Asian Energy Game: Complex Interdependence and How Small States Influence Their Big Neighbors" *Asian Perspective*, vol. 35, no. 3, 2011, pp. 381-405.
- Gartzke, Erik. "Kant We All Just get Along? Opportunity, Willingness, and the Origins of the Democratic Peace." *American Journal of Political Science*, vol. 42, no. 1, 1998, pp. 1-27.
- Gleason, Gregory, Asel Kerimbekova and Svetlana Kozhirova. "Realism and the Small State: Evidence from Kyrgyzstan." *International Politics*, vol. 45, no. 1, 2008, pp. 40-51.
- Goetschel, Laurent. *Small States Inside and Outside the European Union: Interests and Policies*. Springer Science & Business Media, 2013.
- Handel, Michael. *Weak States in the International System*. London: Frank Cass., 1990.
- Hansen, Flemming S. "Small States in Post-Soviet Central Asia: Navigating Between Two Great Power Neighbours." *Handbook on the politics of small states*, Edward Elgar Publishing, 2020.
- Hey, Jeanne A. K. "Introducing Small State Foreign Policy." *Small States in World Politics: Explaining Foreign Policy Behavior*, der. Jeanne A. K. Hey, Boulder, Lynne Rienner Publishers, 2003.
- Horta, Loro. "The Shanghai Cooperation Organization (SCO): An Asian NATO?" *Asia Pasific: Perspectives*, vol. 8, no. 1, 2008.

- Hwang, Wonjae, Amanda G. Sanford, and Junhan Lee. "Does Membership on the UN Security Council Influence Voting in the UN General Assembly?" *International Interactions*, vol. 41, no. 2, 2015, pp. 256-278.
- Jargalsaikhan, Enkhsaikhan. "The Role of Small States in Promoting International Security: The Case of Mongolia." *Journal for Peace and Nuclear Disarmament*, vol. 1, no. 2, 2018, pp. 404-435.
- Kainazarov, Baktybek. "Competition of World Powers in Central Asia." *Przegląd Politologiczny*, vol. 2 2019, pp. 67-77.
- Kanapiyanova, Zhuldyz. "The US and Russian Policy toward Central Asia in The Framework of The Geopolitical Theory." *Eurasian Research Journal*, vol. 2, no. 2, 2020, pp. 55-68.
- Kazantsev, Andrei, Svetlana Medvedeva, and Ivan Safranchuk. "Between Russia and China: Central Asia in Greater Eurasia." *Journal of Eurasian Studies*, vol. 12, no. 1, 2021, pp. 57-71.
- Kelkitli, Fatma Asli. "Small State Foreign Policy in Central Asia: The Cases of Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan." *Insight Turkey*, vol. 24, no. 4, 2022, pp. 145-166, <https://www.jstor.org/stable/10.2307/48706293>.
- Keohane, Robert. "Lilliputian's Dilemmas: Small States in International Politics." *International Organization*, vol. 23, no. 2, 1969, pp. 291-310.
- Keohane, Robert. "Political Influence in the General Assembly." *International Conciliation*, 1966.
- Khan, Mohammad Zahidul Islam. "Is Voting Patterns at the United Nations General Assembly a Useful Way to Understand a Country's Policy Inclinations: Bangladesh's Voting Records at the United Nations General Assembly." *SAGE Open*, vol. 10, no. 4, 2020.
- Kim, Anthony. "The Geopolitical Rivalry in Central Asia Will Only Intensify." *Central Asia*, 2021, <https://www.gisreportsonline.com/tr/geopolitics-central-asia/>
- Knudsen, Olav F. "Small States, Latent and Extant: Towards a General Perspective." *Journal of International Relations and Development*, vol. 5, no. 2, 2002, pp. 182-198.
- Kurecic, Petar, Goran Kozina, and Filip Kokotovic. "Revisiting the Definition of Small State through the use of Relational and Quantitative Criteria." *19th International Scientific Conference on Economic and Social Development Book of Proceedings*, Melbourne: Varazdin Development and Entrepreneurship Agency, 2017.
- Kurşun, Ali M., and Emel Parlar Dal. "An Analysis of Turkey's and BRICS' Voting Cohesion in the UN General Assembly during 2002–2014." *Global Policy*, vol. 8, no. 2, 2017, pp.191-201.

- Labs, Eric J. "Do Weak States Bandwagon?" *Security Studies*, vol. 1, no. 3, 1992, ss. 383-416
- Laruelle, Marlène, and Sébastien Peyrouse. "The United States in Central Asia: Reassessing a Challenging Partnership." *Strategic Analysis*, vol. 35, no. 3, 2011, pp. 427-438.
- Liedy, Amy. "The Great Power Rivalry in Central Asia." Kennan Institute, <https://www.wilsoncenter.org/publication/the-great-power-rivalry-central-asia>.
- Mackinder, Halford J. *The Geographical Pivot of History in Democratic Ideals and Reality* New York: Norton and Company, 1962.
- Mamedova, Anastasia O. "US-UK Cohesion in the United Nations General Assembly: Important Votes (2001-2019)." *Mgimo Review of International Relations*, vol. 15, no. 2, 2022, pp. 164-208.
- Melnikovova, Lea. "China's Interests in Central Asian Economies." *Human Affairs*, vol. 30, no. 2, 2020, pp. 239-252.
- Morgenthau, Hans J. *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace.* 4th ed. New York: Knopf, 1968.
- Mowle, Thomas S. "Worldviews in Foreign Policy: Realism, Liberalism, and External Conflict". *Political Psychology*, vol.24 no.3, 2003, pp. 561-592.
- Murray, David J. "Microstates: Public Administration for the Small and Beautiful." *Public Administration and Development*, vol. 1, no. 3, 1981, pp.. 245-256.
- Mosler, Martin, and Niklas Potrafke. "International Political Alignment during the Trump Presidency: Voting at the UN General Assembly." *International Interactions*, vol. 46, no. 3, 2020, pp. 481-497.
- Mushelenga, Peya, and Jo-Ansie Van Wyk. "The diplomacy of Small States in the International Political System." *Journal for Studies in Humanities and Social Sciences*, 2019, pp. 118-145.
- Nedelea, Marilena O. "Economics' Diplomacy and Romania's Foreign Interests Promotion." *The USV (University Suceava) Annals of Economics and Public Administration*, vol. 9, no. 1, 2009, pp. 335-340.
- Neumann, Iver B., and Sieglinde Gstöhl. "Introduction: Lilliputians in Gulliver's World?" Eds. C. Ingebritsen, I. B. Neumann, S. Gstöhl, & J. Beyer, *Small states in International Relations*, Seattle, WA: University of Washington Press, 2006, pp. 3-36.
- Nogayeva, Ainur. "Orta Asya'da ABD, Rusya ve Çin: Stratejik Denge Arayışları." *International Strategic Research Organization*, USAK, 2011.
- Oliphant, Craig. "Russia's Role and Interests in Central Asia." *Safer World*, 2013.
- Orasam. "Orta Asya-Çin Doğal Gaz Hattı Çin'e 270 Milyar Metreküp Doğalgaz Taşdı." (15.07.2019) <https://orasam.manas.edu.kg/index.php/tr/>

- turkmenistan/2133-orta-asya-in-do-al-gaz-hatti-in-e-270-milyar-metrek-p-do-al-gaz-ta-idi.
- Purtaş, Fırat. *Orta Asya ile Güney Asya Arasında Modern İpek Yolu Projesi*. Ankara, 2011. https://www.ayu.edu.tr//static/kitaplar/hindistan_rapor.pdf.
- Qodirov, Nosirkhon. "Central Asia in Between Russia, China and the United States: Cooperation or Competition?" *Avrasya Dünyası*, vol. 10, 2022, pp. 4-10.
- Rothstein, Robert L. *Alliances and Small Powers*. New York, Columbia University Press, 1968.
- Schroeder, Paul. "Historical Reality vs Neo-Realist Theory." *International Security*, vol. 19, no. 1, 1994, pp. 108-48.
- Signorino, Curtis S., and Jeffrey M. Ritter. "Tau-b or not tau-b: Measuring the Similarity of Foreign Policy Positions." *International Studies Quarterly*, vol. 43, no. 1, 1999, pp. 115-144.
- Simpson, Archie W. "Realism, Small States and Neutrality." *E-International Relations*, 05.02.2018. <https://www.e-ir.info/pdf/72599>.
- Tanrısever, Oktay. "Rusya'nın Orta Asya'da Sarsılan Hegemonyası ve Afganistan Politikası: Moskova'nın Orta Asya ve Güney Asya'ya Dönük Değişen Yaklaşımın Temelleri ve İklemleri." Ed. M. Turgut Demirtepe ve Güner Özkan, *Uluslararası Sistemde Orta Asya Dış Politika ve Güvenlik*, Ankara, 2013.
- The World Bank, Country and Lending Groups, <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519>.
- The World Bank, GDP (current US Dolar), <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD> (14.06.2021).
- The World Bank, Population Total, <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL> (14.06.2021).
- Thorhallsson, Baldur, and Sverrir Steinsson. "Small State Foreign Policy." *Oxford Research Encyclopedia of Politics*, 2017.
- Vellut, Jean-Luc. "Smaller States and the Problem of War and Peace: Some Consequences of the Emergence of Smaller States in Africa." *Journal of Peace Research*, vol. 4, no. 3, 1967, pp. 252-269.
- Vital, David. *The Inequality of States: A Study of Small Power in International Relations*. Oxford, Clarendon Press, 1967.
- Voeten, Erik. *Data and analyses of voting in the United Nations General Assembly*. London: Routledge, 2013.
- Voeten, Erik, Strezhnev Anton, and Michael Bailey. "United Nations General Assembly Voting Data." *Harvard Dataverse*, vol. 28, 2009, UNVotes.csv. <https://doi.org/10.7910/DVN/LEJUQZ>

- Walt, Stephen M. "International Relations: One World, Many Theories." *Foreign Policy*, 110, 1998, pp. 29-46.
- Walt, Stephen M. *The Origins of Alliances*. NY: Ithaca, Cornell University Press. 1987.
- Waltz, Kenneth. *Theory of International Politics*. Reading, MA: Addison-Wesley, 1979.
- Weber, Max. *The Theory of Social and Economic Organization*. New York: Oxford University Press. 1947.
- Wendt, Alexander. *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press. 1999.
- Wishnick, Elizabeth. *Russia, China, and the United States in Central Asia: Prospects for Great Power Competition and Cooperation in the Shadow of the Georgian Crisis*. Strategic Studies Institute, 2009.
- Wright, Quincy. *A Study of War*. University of Chicago, Chicago, 1942.
- Yakobashvili, Temuri. "A Chinese Marshall Plan for Central Asia." 16.10.2013, <http://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/12838-a-chinese-marshall-plan-for-centralasia?.html>
- Yapıcı, Utku. "Kazakistan'ın Dış Güvenlik Politikasında Çok-vektörlülük." Der. Demirtepe, M. Turgut, and Özkan, Güner, *Uluslararası Sistemde Orta Asya: Dış Politika ve Güvenlik*, USAK Yayınları, Ankara, 2013.
- Ziegler, Charles E. "Russia in Central Asia: The Dynamics of Great-Power Politics in a Volatile Region." *Asian Perspective*, vol. 38, no. 4, Special Issue: The Impact of Post-2014 Afghanistan on Asia Regional Security (Oct.-Dec. 2014), pp. 589-617.

Orta Asya Devletleri'nin Küresel Güçlere Siyasal Yakınlığının Analizi: Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan Örneği*

Zuhal Çalık Topuz**

Öz

Uzun bir süre Sovyet rejimi altında kalan Orta Asya Devletleri, bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından dünya siyasetinde küresel ve bölgesel politika tercihleri konusunda merak uyandırmaya başlamış ve bu durum küresel güç rekabetinde de Orta Asya'nın öneminin artmasına yol açmıştır. Küçük Devlet kavramı etrafında teorize edilen bu çalışmada, Orta Asya Devletleri'nden Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın 1992-2021 yılları arasındaki Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu oy verileri analiz edilerek üç küresel güç olan ABD, Çin ve Rusya'ya karşı siyasal yakınlık derecelerinin ortaya koyulması amaçlanmıştır. Çalışmanın Orta Asya Devletleri'nden üç devlet ile sınırlandırılmasının nedeni yalnız bu devletlerin küçük devlet tanımına uygun olmasıdır. BM oy verilerine dayanarak elde edilen nicel analiz sonuçlarına göre üç Orta Asya Devleti'nin; siyasal yakınlık açısından kuruluşun günümüze Rusya ve Çin'e ABD'den daha yakın olduğu; özellikle 1995-96 yıllarından sonra ABD ile siyasal yakınlığın giderek farklılaştığı; Çin ile siyasal yakınlığın ise özellikle 2000'li yıllardan sonra artış gösterdiği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Orta Asya, siyasal yakınlık, Birleşmiş Milletler, küçük devlet, küresel güçler.

* Geliş Tarihi: 29 Aralık 2021 – Kabul Tarihi: 19 Nisan 2023

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Çalık Topuz, Zuhal. "Analysis of Central Asian States' Political Affinity to Global Powers: Case of Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan." *bilig*, no. 107, 2023, ss. 01-32, <https://doi.org/10.12995/bilig.10701>.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü – Ardahan/Türkiye

ORCID: 0000-0003-0021-1353

zuhalcaliktopuz@ardahan.edu.tr

Анализ политической близости государств Центральной Азии к мировым державам: на примере Кыргызстана, Таджикистана и Туркменистана*

Зухаль Чалык Топуз**

Аннотация

Долгое время находившиеся под советской властью государства Центральной Азии после обретения независимости начали занимать центральную позицию в глобальных и региональных политических решениях в мировой политике, и неопределенность относительно того, какой центр силы окажется в поле притяжения, вызвала глобальную конкуренцию за власть в регионе. В этом исследовании, в основе которого лежит концепция малого государства, анализируются данные голосования трех государств Центральной Азии - Кыргызстана, Таджикистана и Туркменистана - в период с 1992 по 2021 годы на Генеральной Ассамблее ООН, а также политическая оппозиция трем глобальным державам – США, Китаю и России, с целью выявить степень политического сходства. Причина, по которой исследование ограничено тремя государствами Центральной Азии, заключается в том, что только эти государства подходят под определение малых государств. Согласно результатам количественного анализа, полученного на основе данных голосования ООН, три государства Центральной Азии с точки зрения политической близости были ближе к России и Китаю, чем к США, от основания до настоящего времени; особенно после 1995-96 годов

* Поступило в редакцию: 29 Декабрь 2021 г.– Kabul Tarihi: 19 апреля 2023 г.

Ссылка на статью:

Çalık Topuz, Zuhâl. "Analysis of Central Asian States' Political Affinity to Global Powers: Case of Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan." *bilig*, no. 107, 2023, pp. 01-32, <https://doi.org/10.12995/bilig.10701>.

** Доктор, преподаватель, Ардаханский университет, факультет международных отношений – Ардахан / Турция

ORCID: 0000-0003-0021-1353

zuhalcaliktopuz@ardahan.edu.tr

политическая близость с США все более менялась; установлено, что политическая близость с Китаем особенно возросла после 2000-х годов.

Ключевые слова

Центральная Азия, политическая близость, Организация Объединенных Наций, малое государство, мировые державы.

Araştırma Makalesi / Research Article

Bulgaristan'da Kurulan Bir Türk Derneği: Turan Gençlik ve Spor Birliği*

Mustafa Mutlu**

Öz

Bu makale iki savaş arası dönemde 1924-1934 yılları arasında Bulgaristan'da faaliyet gösteren Turan Gençlik ve Spor Birliği'nin Bulgaristan'da yaşayan Türklerin ulusal bilincini geliştirmek, halkın terbiyesi ve sosyo-kültürel meseleleriyle ilgilenmek yoluyla onları fikrî ve bedenî manada yükseltme çabalarına odaklanmaktadır. Bulgaristan Devleti, Bulgaristan'da yaşayan Türklere karşı sindirme, asimile etme ya da göçe zorlama gibi politikalarla onların Bulgaristan topraklarındaki izlerini silme gayreti içinde olmuştur. Bu süreçte Bulgaristan'daki Türklerin arasındaki bağı kuvvetlendirmek ve Türk kültürünü yaşatmak adına birtakım entelektüel çevreler bir araya gelerek Turan Birliği'ni oluşturmuşlardır. Türkler arasında millî şuurun ve kültürün gelişmesi adına anavatan Türkiye'deki Kemalist inkılapları örnek alan Turan Birliği, yaptığı faaliyetler ve savunduğu fikirler ile iki ülke arasındaki ilişkilerin de odağında yer almıştır.

Anahtar Kelimeler

Turan, Bulgaristan, Türk Spor Birliği, Kemalizm, Baş Müftü.

* Geliş Tarihi: 25 Ekim 2021 – Kabul Tarihi: 31 Ocak 2023

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Mutlu, Mustafa. "Bulgaristan'da Kurulan Bir Türk Derneği: Turan Gençlik ve Spor Birliği." *bilig*, no. 107, 2023, ss. 33-62, <https://doi.org/10.12995/bilig.10702>.

** Öğr. Gör. Dr., Bartın Üniversitesi, Rektörlük, Ortak Dersler Bölümü – Bartın/Türkiye
ORCID: 0000-0002-3357-4567
mmutlu@bartin.edu.tr

Giriş

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı, Bulgaristan toprakları içinde yer alan Türklerin ve tüm Müslüman toplumun durumunu tayin eden önemli bir savaştı. Rusların bu savaştaki belli başlı hedefleri arasında, Ege Denizi'ne kadar uzanan büyük bir Bulgaristan kurmak ve İstanbul'u serbest bir şehir hâline getirmek bulunuyordu. Yani bu savaş, çok milletli topraklar üzerinde tek milletli bir devlet kurmak için girişilen önemli bir savaştı. Dolayısıyla bu savaşın temel amacı Türklerin büyük bir çoğunluğunu bu topraklardan atmak üzere şekillenmişti. Bu savaşla birlikte bölgedeki Türkler silahsızlandırılarak, diğer yandan Bulgarları silahlandırarak Türkleri defetme ve yok etme siyaseti güdüldü (İpek 5, 15-17).

Savaş sonrasında Bulgaristan'da kalan Türklerin hakları ise imzalanan bir dizi ikili ve çok taraflı anlaşmalar tarafından düzenlendi. Bu antlaşmalara göre (Berlin Antlaşması (1878), İstanbul Protokolü (1909), 1913 ve 1919 Barış Antlaşmaları ve 1925 yılı Ankara Antlaşması) Bulgaristan'daki Müslüman-Türk toplumun sosyo-politik, ekonomik ve dinsel hakları tanımlandı (Zhelyazkova 287; Eroğlu, *Milletlerarası* 28-33; Eroğlu, *Türk* 1339-1447; Yalimov, *İstoria* 521; Kamil 11-40).

Panslavizm politikasının yardımıyla birlikte 1835-1876 yılları arasında bilinçli, millî bir Bulgar aydın kitlesi oluşmuşsa da (İpek 6) Bulgaristan, kültürel, etnik ya da siyasi anlamda bir ulus değildi. Bulgaristan Prensiği bir an önce millî tarihî bir varoluş nedeni oluşturma ihtiyacı hissetti ve böylece mutlak bir etnik-ulusal homojenlik fikrini ulus inşası ilkesi olarak benimsedi. Lakin Osmanlı Devleti Balkanlarda etnik ve dinî grupların çeşitliliğini barındıran bir miras bırakmıştı. Bu sebeple hükûmet bütün azınlıkların asimilasyon ve tasfiyesiyle bu işi çözmek istemişti (Karpat 729).

1878'de Bulgaristan'ın özerklik kazanmasından sonra resmen azınlık konumuna düşen Müslüman/Türk topluluk, Osmanlı-Rus Savaşı'nı izleyen ilk on senede savaşın etkileri sebebiyle her bakımdan olumsuz koşullarla karşı karşıya kaldı (Dayıoğlu 179). Sistemik bir yıkım politikasına girişen Bulgar hükûmeti camileri, tekkeleri, vakıfları, mezarlıkları ve okul binalarını yıkarak Türklerin hayatına ve kurumlarına, miras ve tarihine, eğitim ve kültürüne saldırdı (Turan 298). Türkler canlarını kurtarmaya çalışırken Bulgarlar onlardan kalan malları ele geçirdi. Türklerin varlığından rahatsız

olan Bulgarlar onlardan kalan her şeyi tahrip etti veya kendi kulları için herhangi bir para ödemeksizin el koydu (Ersoy Hacısalihioğlu, “Bulgaristan’da Türklerin Okul” 892).

Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) Bulgaristan’da mülkiyet, eğitim ve din alanında kaydedilen gelişmeleri etkiledi. Özellikle savaşı izleyen yıllarda bir yandan azınlığın aydın kesimini oluşturan öğretmenlerin kitleler hâlinde imparatorluk topraklarına göç etmesi, bir yandan Türk okullarının gelir kaynaklarını oluşturan vakıf mallarının savaş sırasında tahribata uğraması, savaş sonrasında da Bulgarlarca ele geçirilmesi Türk toplumuna ciddi zararlar verdi (Dayioğlu 181).

Gelirleri ile vakıflar, hayır işleri ve dinsel ve eğitsel amaçları gerçekleştirme bakımından Bulgaristan’daki Müslüman Türk azınlığını ayakta tutan önemli bir maddi kaynaktı. Berlin Antlaşması’nın ilgili hükmü doğrultusunda oluşturulan Türk-Bulgar Komisyonu 1880 yılında çalışmalarına başladı. Ancak, Komisyon toplantılarında Bulgar temsilcilerinin tavrı müzakereleri mümkün olduğunca uzatmak, geçen süre zarfında da vakıf mallarının yönetiminin Bulgar hükümetince ele geçirilmesini sağlamak şeklinde belirdi (Dayioğlu 210). Bulgaristan’ın bağımsızlığından sonra imzalanan 1909 İstanbul Protokolünde vakıflar sorununa da yer verilerek protokole bununla ilgili bir madde kondu. Buna göre vakıflarla alakalı bir karar almak üzere bir komisyon kurulmasına karar verildi ve bu komisyonun tamamı Bulgarlardan oluşturuldu. 1909 yılında komisyon aldığı kararlar ile vakıflara el koydu (Ersoy Hacısalihioğlu, “Bulgaristan’da ‘Müstesna Vakıflar’” 159-160).

Bunun yanında Türklerin fikri gelişimini engelleme ve onları cahil bir toplum seviyesinde tutma düşüncelerini açık şekilde savunan Bulgarlar, Osmanlı yönetiminden kalan eğitim kurumları için de kapsamlı bir imha politikası izlemişti (Ersoy Hacısalihioğlu, “Bulgaristan’da Türklerin Okul” 894). 1907 yılında Eğitim Bakanlığı’nın dergisinde çıkan bir yazıda Bulgar bir eğitimci kısaca şunları söylemişti:

“Türk azınlık okulları ortadan kaldırılmalıdır. Bunun çeşitli yolları vardır. Devlet bunlara yardım yapmamalı, Türk halkının da bu okullara yardım etmeleri yasaklanmalıdır. Böylece desteksiz kalan Türk okulları kendiliğinden ölür. Büsbütün ortadan kaldırılamazlarsa bu okullar ezilmelidir. Bunun da çeşitli yolları vardır. Sözgelimi sağlığa

elverişli olmadıkları, ahlaka uygun eğitim vermedikleri, öğretmen maaşlarını zamanında ödemedikleri vb. gibi gerekçelerle bu okullar kapatılabilir” (Şimşir, *Bulgaristan Türkleri* 41-42)

Yaşanan bu süreçte Türk ve Müslüman toplumunu en çok etkileyen şey, ulusal devletin kurulmasıyla Bulgaristan'daki genel sosyal değişim eğilimi oldu. Batılılaşma modelini izleyen siyasi aktörler, mümkün olan her yerde İslam dininin ve Osmanlı kültürünün görünür unsurlarını yok etme politikasını benimsedi. Bu politika, Türk ve Müslüman nüfusun yaşam koşulları ve kimlik algıları üzerinde olumsuz bir etki yarattı. Yeni devlette artık yabancı olduklarını gösterdi ve bu onları ya göç etmeye ya da dinî grup dayanışmaları içinde kendilerini daha fazla korumaya teşvik etti (Höpken 59).

Yeni politik ve sosyal bir ortamda yaşamak zorunda kalan Müslüman/Türk azınlığı kurumlaşma çabası içine girdi. Oluşturduğu kültürel ve dinsel kurumların yardımı ve çabalarıyla kimliğini koruyup geliştirdi. Cemaat-i İslamiye Encümenlikleri, Müftülükler ve Şeriat mahkemeleri çalışmaya başladı. Kültürel kurumlara gelince, her şeyden önce özel Türk okulları faaliyete geçirilmeye ve yeni ilkökul ve rüştiyeler açılmasına çalışıldı. Hatta Şumnu'da bir Türk öğretmen okulu açılması için çalışmalar yapılsa da Balkan Savaşları'nın başlaması okulun açılmasını erteledi (Memişoğlu, *Geçmişten Günümüze* 115-125).

Balkan Savaşlarında Bulgaristan'daki Türklerin durumu kötüye gitti. Hayatını kaybedenlerin yanında binlerce Türk, Bulgaristan'dan koparılarak başka devletin sınırları içine girdi. Birinci Dünya Savaşı döneminde Osmanlı Devleti ve Bulgaristan arasındaki gerginlik azaldı, ama Müslüman-Türk azınlığın sosyo-ekonomik durumu daha da kötüye gitti (Yalimov, *İstoria* 522).

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Bulgaristan'ın 27 Kasım 1919 tarihinde imzaladığı Neuilly Barış Antlaşması'nın 54. Maddesi Bulgaristan'daki azınlıkların (Türkler de dâhil) sosyal, dinî, hayır ve eğitim kurumları açmak, idare etmek ve denetlemek hususunda Bulgar vatandaşlarla aynı haklara sahip olması hükmü getirildi (Şimşir, *Bulgaristan Türk Azınlığının* 263-265).

1919'da göreve gelen Stamboliyski yönetimindeki Çiftçi hükûmeti (1919-1923) yeni eğitim yasasında Türk okullarına sancak ve belediye idarelerince yardım yapılması, yeni Türk okul binalarının yapımı için okul encümenlerine hükûmet kefaleti ile kredi ve inşaat malzemesi alım kolaylığı tanıdı (Memişoğlu, *Geçmişten Günümüze* 136). Yine Çiftçi hükûmeti tarafından kurulan dev-

let arazi fonundan sağlanan arazi hibeleri ile Türklere önemli ölçüde yardım edildi (Crampton 431). Bununla beraber Anadolu'da Millî Mücadele'nin devam ettiği bu yıllarda (1919-1922) Ankara hükûmeti ile Stamboliyski hükûmeti arasında gizli görüşmeler yapılarak diplomatik ilişkiler kurulmaya çalışıldı (*Tarihte Türk-Bulgar İlişkileri* 104-106). Lakin 1923 yılında Bulgaristan'da yapılan darbeden sonra Stamboliyski hükûmetinin yerine gelen Bulgar hükûmetlerinin Bulgaristan'daki Türklere bakışı eskisi gibi oldu. Bu süreçte Turan Gençlik ve Spor Birliği¹ Bulgaristan'da yaşayan Türkler için mücadele eden oluşumlardan biri olarak ortaya çıktı (Keskiöglü 19; Şerefi 32). Bulgaristan'daki Türklerin fikrî ve bedenî manada gelişimine destek olmak, Türkler arasında millî bir bilinç oluşturmak ve Türk kültürünü koruyup yaşatmak amacıyla kurulan Turan Birliği bu yolda büyük çaba sarf etti.

Bu çalışma, Bulgaristan'da 1924-1934 yılları arasında faaliyet gösteren Turan Birliği adlı sivil toplum kuruluşunun faaliyetleri ve var olma çabalarını ele almaktadır. Çalışmada Turan Birliği'nin hangi şartlarda, niçin ve nasıl kurulduğu, ne tür çalışmalar gerçekleştirdiği, devlet ve toplum nazarında nasıl karşılandığı gibi sorulara cevaplar aranmıştır. Öte yandan, Turan Birliği hakkında kapsamlı, bağımsız bir çalışmaya rastlanmamıştır. Konu hakkında ana hatlarıyla bilgi veren eserler Ahmet Hezarfen, Bilal Şimşir ve Osman Keskiöglü'nün çalışmalarıdır. Bunlar dışında genellikle satır aralarında bahsedilen birlik hakkında kapsamlı bilgiye rastlanmadığı gibi, geniş bir değerlendirme de yapılmamıştır. Genel manada birliğin kurulduğu tarihsel süreç anlatılmıştır. Bu husus, konuyu ilgi çekici ve aydınlatılmaya muhtaç bir hâle getirmiştir. Çalışmada Türk, Bulgar ve diğer yabancı kaynaklardan faydalanılmış, ayrıca çalışma arşiv belgeleri ve basın malzemeleriyle de desteklenmiştir. Çalışma iki bölümde ele alınmıştır. İlk bölümde birliğin kuruluşu ve faaliyetleri anlatılırken, ikinci bölümde de Turan Birliği'nin Bulgar hükûmeti ve toplum nezdinde nasıl karşılık bulduğu ve birliğin varlığı üzerine yaşanan tartışmalar aktarılmaya çalışılmıştır.

Turan Birliği'nin Kuruluşu, İç Yapılanması ve Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti yıkılmış ve Anadolu coğrafyasına sıkışmış olan Türklerin buradaki son varoluş mücadelesi olan millî kurtuluş hareketinin başarıyla sonuçlanmasıyla Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştu. Anavatan Türkiye'deki bu gelişmeler, Bulgaristan Türk gençliğini de hareketlendirmişti (Canbazov, *Bulgaristan'da Başmüftülük* 294).

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ile ittifak kurmuş olan Bulgaristan Devleti'nde, savaş sonunda iktidara gelen Stamboliyski'nin Başbakanlığında kurulan Çiftçi Hükûmeti zamanında Türklere karşı ılımlı bir politika izlendi. Türkler kanunların ve anlaşmaların sağladığı azınlık haklarından faydalandı ve bu sayede hükûmetten destek alan Türk ve Müslüman nüfusun eğitim koşullarında kısa bir dönem iyileşme yaşandı. Örneğin, Şumnu Türk Öğretmen Okulu, Nüvvap Okulu gibi önemli eğitim kurumları bu dönemde açıldı (Keskioglu 19).

Bu olumlu hava içinde, farklı şehirlerde yaşayan Türk gençleri ise bir araya gelerek çeşitli spor kulüpleri kurmuştu. Çoğu 1923-1924 yılında kurulan spor kulüpleri şunlardır: İnkılap kulübü (Eski Cuma), Altın Yıldız kulübü (Eski Zağra), İleri kulübü (Niğbolu), Kamer kulübü (Plevne), Çelik kulübü (Pravadi), Atilla kulübü (Rahva), Gençlerbirliği kulübü (Razgrad), Yıldız ve Terakki kulüpleri (Ruşçuk), Hilal kulübü (Varna), Turan ve Tenvir-i Efkâr kulüpleri (Vidin), Gayret kulübü (İvraca), Rumeli kulübü (Yenipazar), Kuvvet ve Balkan kulüpleri (Ziştovi) (Şimşir, *Bulgaristan Türkleri* 98; Hezarfen 39).

Bulgaristan'da yaşayan Türkler birçok spor kulübü kurmuş olsa da bunlar arasında bir birlik yoktu. Bu kulüpleri organize edip bir teşkilata bağlamak ve onlara bir istikamet vermek gerekiyordu. Bunun için Deliorman gazetesi sahibi Mahmut Necmettin Deliorman ve Razgrad Rüştüye Mektebi öğretmeni ve Deliorman gazetesi yazarlarından Vidinli Mustafa Şerif Alyanak'ın spor birliğinin oluşmasına yönelik yazdıkları yazılar ile bir bilinç uyandırılmak istendi.

Bu konuda çıkan yazılarda Türk halkının bir kısmının kasabalarda spor kulübü kurarak fikir ve beden terbiyesi tahsil ettiği ve bu sayede Bulgaristan Türk gençliğinde ortaya çıkan sosyal hastalıkların bertaraf edileceği belirtildi. Spor faaliyetleri sayesinde Türk gençliğinin birbirine sınımsız bağlanacağı vurgulanarak Türk gençleri arasındaki bu bağın ancak spor birliği altında yapılacak çeşitli spor faaliyetleri sayesinde oluşacağı ifade edildi (Tunalı Ali Hüsnü 10-11).

Bulgaristan'da spor birliğinin sağlanması hususunda sosyo-kültürel faaliyetler de gerçekleştirildi. Razgrad'ta *Sönük Ocak* adlı bir piyes yazıldı ve bu piyesin amacı, mevcut spor kulüplerini bir merkeze bağlamak ve böylelikle Bulgaristan'da kuvvetli bir birlik vücuda getirmektir (Tunalı Ali Hüsnü 11-12).

Bu hususta Rusçuk şehrinde Bulgaristan'daki bütün sporcu Türk gençlerini bir birlik etrafında toplamak amacıyla 1924 yılında Rusçuk Rüштиye Mektebi'nde bir kongre yapıldı. Bulgaristan'daki Türklerin ilk spor hareketlerini idealize eden ve onlara birlik cephesinin istikametini veren bu ilk tarihi kongrede alınan kararlar, Bulgaristan'da yaşayan Türkler arasında yeni ve geniş kapsamlı bir çağır açtı. Kongreye Razgrad'tan Gençler Birliği, Pravadı'den Çelik kulübü, Zıştovi'den Kuvvet kulübü, Plevne'den Kamer kulübü, Rusçuk'tan Terakki ve Yıldız Kulüpleri katıldı (Tunalı Ali Hüsnü 10-14; Deliorman 17).

Kongrede Bulgaristan Türk takımları arasında bir turnuva düzenlenmesine karar verildi ve bu konuda bir yönetmelik hazırlandı. Bu yönetmeliğe göre 1925 yılı haziran ayının başlarında, birinci kongreden sonra geçen on ay zarfında birliğe giren yeni ve eski kulüpler arasında biri Zıştovi'de, diğeri Eski Cuma'da olmak üzere iki müsabaka ve bu iki müsabaka galipleri arasında da Plevne'de toplanacak olan ikinci kongre günlerinde karşılaşmak üzere bir de şampiyonluk müsabakası tertiplendi (Karagöz, "Spor Birliği'nin" 3).

Türk gençleri arasında yapılan bu spor faaliyetleri entelektüel kesim arasında da ilgi uyandırdı. Spor kulüpleri, çoğu bilinçsiz bir yaşam süren, zihinsel ve bedensel manada uyuşmuş olan gençleri içinde buldukları durumdan kurtaran birer kültür yuvası olarak görüldü. Öyle ki Türk Spor Birliği, sporu Türk gençliğinin maddi ve manevi vasıflarının gelişimine yardım eden önemli bir vasıta olarak görüyordu. Sporun eğitici ve toplumsal yönüne ehemmiyet vererek millî çerçevede içinde spor vasıtasıyla Türk gençlerini bir araya toplamayı amaçlamıştı (Tunalı Ali Hüsnü 42).

Bu amaç ve hedefler doğrultusunda 3 Temmuz 1925 tarihinde Plevne'de Türk Spor Birliği'nin ikinci kongresi toplandı. Kongrenin ilk günü Plevne Bulgar kulüpleri ve federasyonu namına Vit Kulübü ve Federasyon başkanı Gospodin Gaydarof'un başkanlığında bir heyet gelerek bir maç teklifinde bulundu. Teklifin kabulü üzerine aynı gün yapılan maç halk nezdinde de önemli tesir bıraktı ve Türk-Bulgar milletleri ve gençleri arasında samimi ve derin bir dostluk zuhur etti (Tunalı Ali Hüsnü 34; Hezarfen 40).

Plevne'de toplanan kongreye geçen seneye ek olarak Varna, Vidin ve Niğbolu şehirlerinin kulüpleri de katıldı. Vidin'de Turan kulübünün kurucularından Yaşar Ahmet Tunail kongre başkanlığına seçildi. Kongrede görüşülen maddelerin en önemlisi *Bulgar Spor Federasyonu'na mı katılmalı, yoksa*

bağımsız bir Türk Spor Federasyonu mu oluşturulmalı? konusu oldu. Yapılan müzakerelerde Türk Spor Birliği'nin Bulgar Federasyonu'ndan ayrı olması kararlaştırıldı. Ayrıca belli bir geliri olmayan ve gönüllü insanların gayretiyle çalışmalarını yürüten Türk Spor Birliği, Başmüftülüğe ve Vakıflar Müdürlüğü'ne müracaat edip mali yardım istenmesini de karara bağladı (Canbazov, *Bulgaristan'da Başmüftülük* 294).

Bunun yanında kongre başkanı Yaşar Ahmet Tunail, Türk Spor Birliği'nin Bulgaristan Türk gençliğinin gelişmesi adına sporu tek gaye olarak görmesinin kâfi gelmediğini ve bu birlik ile Türk gençlerinin özellikle millî duygularını geliştirme ve desteklemenin mümkün olmadığını açıkladı. Bulgaristan'da azınlık bulduklarını dikkate alarak Türk gençliğini her alanda yetiştirecek, sadece bedensel değil aynı zamanda zihinsel olarak destekleyecek çeşitli amaçları olan bir teşkilata ihtiyaç olduğunu ifade etti. Ancak bu teklifi kabul görmedi (Karagöz, "Birinci Rusçuk" 5; Hezarfen 41).

Kongreden sonra Spor Birliği merkez idare heyeti bir yandan Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden gerekli yardımın yapılması hususunda girişimde bulunurken diğer yandan hükûmete Spor Birliği'nin ayrı bir spor federasyonu olarak kurulmak üzere tüzüğünün kabul edilmesi için başvuruda bulundu. Bu başvurulara verilen cevaplarda Vakıflar Müdürlüğü, istenilen yardımın yapılacağını vaat etmiş olmasına rağmen aradan aylar geçtiği hâlde bir sonuç alınamadı. Hükûmetten gelen cevapta ise Bulgaristan'da bir federasyonun var olmasından dolayı ikinci bir federasyon demek olan Spor Birliği tüzüğünün kabul edilemeyeceği belirtildi. Bununla beraber resmi maçların Bulgar Futbol Federasyonu'na dâhil kulüpler arasında yapıldığı, Spor Birliği'nin de federasyona üye olarak girmesi hâlinde federasyon müsabakalarına iştirak edebileceği bildirildi (Karagöz, "Varna" 5; Okday 150).

Spor Birliği'nin üçüncü kongre zamanının yaklaştığı günlerde Vidin ve Varna'daki Türk gençleri arasında bir hareketlilik vardı. 20 Mayıs 1926 tarihinde yayımladıkları bir bildiriye Spor Birliği'nin Bulgaristan'daki Türk gençlerinin tümünü tek çatı altında toplamaya yetmeyeceği ve Türk gençlerinin ihtiyaçlarını karşılayamayacağı dile getirildi. Bu hususta Bulgaristan'da sayıları çok az olan Yahudilerin Maccabi Cemiyeti örnek verilerek bu cemiyet vasıtasıyla Yahudi gençlerinin küçük yaştan itibaren millî bir terbiye aldıkları, fikren ve bedenlen gelişimlerine yardım ederek onları medeni birer vatandaş olarak yetiştirdiği ve bu sayede bütün Yahudi gençleri arasında kardeşlik

duygularının kuvvetlendiği ifade edildi (Tunalı Ali Hüsnü 47-48). Buradan yola çıkarak Bulgaristan nüfusunun 1/5'ini oluşturan Türklerin hiçbir teşkilatı olmadığına ve Türk gençlerini birleştirecek, aralarında kardeşlik duygularını kuvvetlendirecek bir teşkilatın gerekliliğine değinildi (Keskiöglü 115).

Bu gelişmeler ışığında Spor Birliği'nin üçüncü kongresi 2 Ağustos 1926 tarihinde Varna'da toplandı. Kongrenin en önemli konusu ad değişikliğiyle birlikte birliğe yeni bir kimlik kazandırılmasıydı. Birliğe Türklerin tamamını temsil edebilecek karakterde olan *Turan* adı verilmek istendi. Vidin'de 1924 yılında kurulmuş olan Turan adlı bir spor kulübü ve derneği vardı. Bu derneğin tüzüğü de resmen onaylanmıştı. Dernek kendisini kültürlü, idmanlı ve medeni spor derneği olarak tanımlamış ve amacını zihnen ve bedenen gelişmek olarak açıklamıştı. Derneğin jimnastik, futbol, müzik ve izci takımları vardı (Keskiöglü 114).

Spor Birliği'nin kurucuları, bunun siyasi bazı sakıncalar doğurması ihtimalini öne sürerek Bulgaristan'da kurulmuş bir kültür cemiyetine Turan adının verilmesinin doğru olamayacağını söyledi. Esasen Turan mefkûresinin Türkiye'de bile iflas etmiş olduğunu ve istenildiği takdirde bundan daima siyasi manalar çıkarmanın mümkün olacağını ifade ederek, zemine, zamana ve amaca uygun bir ad bulunmasını istedi (Karagöz, "Spor Teşkilatımız" 3).

Lakin yapılan oylamada Turan ismi kabul edildi. Böylece Spor Birliği'nin üçüncü kongresi Turan Birliği'nin birinci kongresi oldu. Turan Birliği'ni vücuda getirenlerin siyasi gayeleri yoktu. *Turan* mefhumunu bir sembol olarak kabul etmişlerdi. Türk gençliğini toparlayıp geliştirmeyi hedefliyorlardı. Spor faaliyetlerini tek başına yeterli görmeyip, Türk gençlerini fikri yönden de yükseltmek amacındaydılar. Vidin şehrinde eğitilmiş Türk gençlerinin mevcudu daha fazlaydı ve eğitim seviyeleri genel olarak Rusçuk şehrindeki gençlerden daha yüksekti. Türk gençliğini sadece sporla değil, farklı yönlerden de geliştirmek söz konusu olunca, liderliği ele aldılar. Varna şehrindeki kulüpler de onlara destek verdi (Şimşir, *Bulgaristan Türkleri* 102-103; Herzfen 43).

Böylece Bulgaristan Türk gençlerinin fikren ve bedenen terbiyesine çalışıp onları iyi karakter sahibi kılarak medeni hayatta başarılı olacak şekilde hazırlamak ve gençler arasında kardeşlik duygularını kuvvetlendirmek gibi toplu bir gaye güden birlik kurulmuş ve faaliyete geçmiş bulunuyordu.

Turan bayrağı altında, Türk gençleri arasında yoğun kültürel ve sportif faaliyetler başladı. Şubeler faaliyete geçirilerek yakın ve çevre şehirlerde etkinlikler düzenleniyor ve bu etkinliklerde Türk gençleri bir araya gelerek kaynaşmaları sağlanıyordu. Aynı zamanda okuma yazma, jimnastik ve müzik gibi kurslar düzenlenerek üyelerin kişisel gelişimine katkı sağlanırken, futbol ve izcilik gibi etkinlikler de gençlerin sosyal yetenekleri destekleniyordu. Tüm bu çabalar birlik üye sayısının artmasına ve yeni şubelerin açılmasına katkı sağlıyordu (Türker 204; Karagöz, “Vraca” 3).

Turan Birliği'nin ikinci kongresi ise 26 Temmuz 1927'de İvraca'da toplandı. Turan Birliği ziyadesiyle jimnastik ve spora önem verdi ve bu kongrede 37 maddelik bir jimnastik ve spor yönetmeliği hazırlandı. Yönetmeliğin birinci maddesine göre Turan Birliği'nin temel amaçlarından birisi Türk gençlerinin ruhsal ve bedensel gelişimi için çalışmak, aralarında dayanışma ruhunu geliştirmek ve onları sosyal hayatta başarılı olacak şekilde hazırlamaktı. Yönetmelikte birliğin mührü ve bayrağı belirlenmiş ve envanterinin tutulduğu bir kulüp vücuda getirilmişti. Ayrıca Turan gençlerine has bir forma tertip edilmiş ve Türk gençleri resmi günlerde bu özel kıyafetler ile toplum içine çıkmaya başlamıştı (Keskioglu 115; Doytchinova 1244).

1927 İvraca ve 1928 İslimye Kongreleri sürecinde Turan Birliği önemli bir yol kat etmiş ve Türk gençleri arasında bir nevi *kültür turanizmi* işletilmişti (Şerefli 12). Vidin şubesinde bu süreçte 16 kişilik mandolin orkestrası, iki kız ve iki erkek jimnastik takımı çalıştırılarak öğretilen birtakım idman ve müzik parçalarıyla halkın ilgi gösterdiği eğlenceler tertip edilmiş, bunun yanında birlik orkestrası birkaç kez Bulgar hayır kurumları adına verilen eğlencelere katılmıştı. Birlik kendi mekânında verdiği küçük çapta eğlenceler, düzenlediği toplantı ve konferanslarla halkın sevgisini kazanmıştı. Varna şubesinde ise bu süreçte iki spor takımı, iki jimnastik takımı ve 12 kişilik mandolin orkestrası çalıştırılmış, kendi yerinde verdiği eğlenceler ile birliğe güzel gelir sağlayan bir çekiliş tertip edilmişti. Kışın ise üç aylık bir gece kursu açılmış, katılım sağlayanlara Türkçe, Bulgarca okuma, yazma ve hesap öğretilmişti. İvraca, İslimye ve Kızanlık gibi şubelerde de buna benzer faaliyetler düzenlenmişti (Karagöz, “Vraca” 3-4).

1928 yılında birliğin önemli adımlarından birisi kendi yayın organı olarak Turan gazetesini çıkarmak oldu. Turancıların cemiyet bayramı olan 6 Mayıs 1928 münasebetiyle bol resim ve zengin yazılarıyla yayımlanan bu gazete dernek içindeki ve dışındaki her Türk için iftihar kaynağı oldu ve Turan Bir-

liği'nin memlekete faydalı bir oluşum olduğu ve olacağı anlatılmaya çalışıldı (Karagöz, "Vraca" 4).

Turan Birliği'nin 1929 yılı temmuz ayı içerisinde dördüncü kongresi toplandı. Kızanlık'ta yapılan kongrenin ana konusu Sofya'da toplanacak olan Bulgaristan'daki Türklerin Birinci Millî Kongresi'ne destek olmak ve şubelerin güçleri yettiğince bu kongreye delege göndermesini sağlamaktı (Karagöz, "Turan Cemiyetleri" 3).

Öyle ki Bulgaristan'daki Türklerin Birinci Millî Kongresi 31 Ekim-3 Kasım 1929 tarihinde Sofya'da toplandı (Memişoğlu, Bulgaristan 309). Kongreye Turan Birliği de önemli katkı sağladı. Kongreye, Türklerin yaşadığı bölgelerden delegeler katıldı ve delegeler Türk toplumunun temel sorunlarını tartışarak isteklerini Bulgar hükûmetine bildirdi. Bu istekler Bulgaristan'daki Türk azınlık konuları, Türklerin dinî kurum ve vakıfları ve hayır dernekleriyle ilgiliydi. Kongre kararlarında kendilerini diğer Müslüman gruplardan ayırmak amacıyla Türk azınlık kavramı defalarca vurgulandı. Kongrenin talepleri Bulgar hükûmetine bildirilse de bu taleplere hiçbir vakit cevap verilmedi (Köksal, *Minority* 512).

1930 yılındaki beşinci kongre Filibe'de gerçekleşti. Kongreye katılımı arttırmak amacıyla Filibe kongresi de dahil olmak üzere bundan sonraki kongreler temmuz ayı yerine eylül ayında yapılmasına karar verildi. Bunun sebebi ise birliğe dahil olan yeni şehir ve köy şubelerindeki üyeleri çiftçi çocuklar oluşturduğundan hasat işlerine sekte vurmamak ve bundan sonraki kongrelere öğretmenlerin de katılımını sağlamaktı (Karagöz, "Turan Cemiyetleri" 3).

Turan Birliği 1931-1933 yılları arasında büyük bir gelişme gösterdi. Köylere varıncaya kadar birçok şehirde şubeler açıldı. Yaptıkları spor faaliyetleri, yürüyüşler ve şenliklerle Bulgaristan Türk gençliği arasında millî ve samimi bir bağ kuruyorlardı. Bulgaristan'daki Türkler, Türkiye'deki Kemalist inkılapları da yakından takip ediyor ve onları örnek alma yolunda büyük gayret gösteriyordu (Şimşir, *Bulgaristan Türkleri* 103).

Bulgaristan'da Türkiye büyükelçisi olarak bulunan Hüsrev Gerede Bey, Bulgaristan'daki Türk gençlerinin Türkiye'de yapılan harf devrimini örnek alarak kurslar açtıklarını, spor teşkilatları, okuma ve toplanma yerleriyle medeniyetin öncüleri olarak çalıştıklarını ifade etmiş ve millî birlik ve azınlık hukuku davalarında gösterdikleri gayreti takdirle karşılamıştı (Sefir Hüsrev Gerede 4).

Turan Birliği sadece spor faaliyetleri ile ön plana çıkmamış, bunun yanında kültürel çalışmalar ve sosyal yardım projeleriyle de Bulgaristan'daki Türk halkının destekçisi olmuştur. Kış aylarında fakir ailelere ve yardıma muhtaç kişilere yardım amacıyla müsamereler düzenlemiştir (Ethem Abdi 4). Örneğin; İslimye şehrindeki Turan Birliği, İslimye öğretmenlerinden olup bir kaza neticesinde sakat kalan ve bu suretle yardıma muhtaç bir hâle gelen öğretmen Halil Ali Bey'in menfaatine büyük bir müsamereler vermiş ve müsamerelerde Namık Kemal ve Reşat Nuri Beylerin piyes ve komedileri temsil edilmiştir. (*Bulgaristan Türklerinin Bir Kadirşinaslığı* 4).

Merkezi Kuzey Bulgaristan'da bulunan Turan Birliği'nin şubeleri zamanla Güney Bulgaristan'a da yayıldı. Kırcaali'de açılan Turan Birliği'nin şubesinde üyelerin girişimleriyle bölge Müslümanları Encümenliği, şehir merkezinde eğitim merkezi oluşturmak için arazi satın alıp bir okul inşasına başladı (Türker 205).

Bu süreçte yedinci kongrenin Kırcaali'de toplanmasına karar verildi. Lakin Bulgar hükümeti Kırcaali'nin Türkiye sınırına yakın bir yerde olmasından dolayı kongrenin orada yapılmasına müsaade etmedi. Bundan dolayı yedinci kongre Eski Zağra'da yapıldı. Buna benzer bir durum sekizinci kongre için de yaşandı. Turan Birliği sekizinci kongreyi Razgrad'ta toplamayı kararlaştırdıysa da Bulgar hükümeti buna da müsaade etmedi ve sekizinci kongrenin Rusçuk'ta toplanmasına karar verildi (Karagöz, "Turan Cemiyetleri, 8 inci Razgrad" 3; Keskiöglü 116).

Turan Birliği'nin sekizinci kongresi 20-22 Ağustos 1933 tarihinde gerçekleşti. Kongreye Bulgaristan'ın farklı yerlerinden 300'den fazla delege katıldı. Turan Birliği'nin başkanı Vidinli Mustafa Kasım Bey'in açılış konuşmasından sonra kongre başkanlığına Vernalı Ömer Kâşif Nalbandoğlu seçildi. Ömer Kâşif Bey ve Rusçuk Emniyet Müdürü Gospodin Danef birer konuşma yaptı. Gospodin Danef konuşmasında her iki kardeş milletin, el ele vererek samimi bir tarzda çalışmalarını tavsiye etti (*Bulgaristanlı Türkler* 4).

Rusçuk kongresi kararları gereğince 1935 yılı yaz aylarında bir beden hareketleri gösterisi yapılacaktı. Bu gösteriye iştirak edecek kız ve erkek azayı hazırlamak için 1934 yılı içinde beden eğitimi öğretmeni yetiştirmek üzere 10-Temmuz-20 Ağustos 1934 arasında Varna'da bir jimnastik kursunun açılmasına karar verildi (Karagöz, "Turan Cemiyeti (1)" 2, 4).

Bu kurslardan maksat yalnız teknik personeli hazırlamak değil, aynı zamanda Turan Birliği'ne bağlılığı arttırmak, sosyo-kültürel faaliyetlerde kendi disiplin ve nezaketiyle mensup oldukları toplumun her ferdine örnek olacak bir kadro yetiştirmek ve şubesi olmayan köy ve kasabalarda şubeler oluşturmak için iş bilen insanları hazırlamaktı.

Bu kurslarda vücut hareketleri göz önüne alınarak umumi beşer ve beden terbiyesi dersleri, hıfzıssıhha, genel fenni terbiye, terbiye-i bedeniye sistemleri, Turancılığın lüzum ve tarihçesi, Turancı terbiyesi terbiye-i bedeniye tarihi, serbest talim terimleri, turizm, jimnastik, spor ve ilk sıhhi yardım gibi dersler okutturulacaktı. Uygulamalı olarak da yürüyüşler, millî oyunlar, dans, çocuk oyunları, voleybol, basketbol, futbol vs. gibi sporlar uygulanacaktı (Karagöz, “Turan Cemiyeti (2)” 2).

Bu sayılanlar gerek merkezin gerekse şubelerin birkaç sene zarfında görecekları işlerin en önemlilerini oluşturmaktaydı. Bütün bunlarla beraber her şube, daha önce yaptığı gibi 1934 yılı içerisinde müsamere ve temsiller vermeye, gece kursları açmaya, faydalı kır geceleri düzenlemeye, kütüphanelerini zenginleştirerek azasının kültür seviyesinin yükseltmeye çalışacaktı (Karagöz, “Turan Cemiyeti (3)” 2, 4). Ayrıca her şubenin senenin uygun bir vaktinde geleneksel bir Turan gecesi gerçekleştirmesi ve birlik üyelerinin sıhhatine yardım etmek üzere Varna'da gezip dinlenebilecek bir alanının birlik tarafından sağlanması da kararlaştırılmıştı (“8 inci Turan Kongresi” 2).

Ancak bu hedefler 1934 yılındaki darbe hareketinden dolayı gerçekleşemedi. 19 Mayıs 1934 tarihinde Bulgar Askerî Birliği'nden Albay Damyan Velçev önderliğinde bir askerî darbe hükûmeti devraldı. 1935 yılında ise III. Boris idaresinde bir diktatörlük rejimi kuruldu (Jelavich 219). Gerçekleşen darbe hareketi ile Türkler için de sıkıntılı günler başladı ve Bulgar hükûmetinin Türklere karşı ilk hareketlerinden biri Turan Birliği'ni kapatmak oldu.

Turan Birliği'nin Faaliyetleri Üzerine Tartışmalar ve Birliğin Kapatılması

Turan Birliği, ömrü hayatında ideolojisiyle, savunduğu düşünceler ve yaptığı faaliyetler ile birçok tartışmaya sebep olmuştu. Bu tartışmaların yaşanmasında birliğin akraba devlet Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Kemalist inkılapları örnek alması ve onlarla aynı ideolojik çizgide hareket etme çabasının rolü büyüktü.

Stamboliyski'nin iktidarında (1920-1923) Türkler rahat yüzü görmüştü. Ancak daha sonra darbe hareketi sonucu aşırı milliyetçilerin iktidara gelme-

siyle Türkler için sıkıntılı günler başladı. Bulgaristan'ın dış politikada revizyonist tutumu nedeniyle Stamboliyski sonrası dönemde Türkiye Cumhuriyeti ile olan ilişkiler olumlu bir grafik çizmedi. Dönemin konjonktüründen Bulgaristan'daki Türk azınlık da doğrudan etkilendi (Şerefli 32; Özlem 68).

1923 yılındaki darbe hareketinden sonra Aleksandır Tsankof, Kültür Bakanlığı görevine geldiği vakit ilk iş olarak Türk okullarının gelişimini durdurmak üzere tedbirler aldı. Çoğu okuldan Stamboliyski döneminde yardım amaçlı verilen tarlalar geri alındı. Birçok Türk öğretmenin gerekli şartları karşılamadığı için görevlerine son verildi. İncelemeler sonucunda sıhhi şartlara sahip olmadığı bahanesiyle okullar kapatılmaya başlandı (Nayır 166).

Bu sebeple birliğin başkanlarından Ömer Kâşif Nalbandoğlu, Bulgaristan'daki Türk gençlerinin, Kemalist inkılabın kültürünü ve medeni yükselişini kendine rehber kabul ettiğini ifade etmişti. Nalbandoğlu'na göre, 1920'li yıllarda çeşitli müdahalelerden dolayı yok derecesine inmiş olan Bulgaristan'daki Türk okulları, sayıca az olan Türk gencine milliyetçiliğin saldırganlarından korunabilecek bilgi silahını veremiyordu. Bu yüzden dayanağı olmayan ve kılavuzsuz kalmış olan Türk gençliğinin imdadına yetişmek, ona benliğini, milliyetini, tarihini ve kültürünü öğretmek üzere Turan Birliği'nin kurulduğunu söylemişti (BCA 30-10-0-0/241-631-38).

Nitekim Osmanlı Devleti Balkanlardan çekildikten sonra kimlik belirlemede hâlâ ümmetçilik esas idi. Bu ise ulusal bilinci belirli ölçüde gölgeliyordu. Ulusal kültürler arasındaki ilişkilerin hızla genişlediği ve asimilasyonun birçok ülkede devlet politikası durumuna geldiği bir çağda ulusçuluğu önemsemek tehlikeler doğurabilirdi. Bu tehlikeyi sezen Bulgaristan'daki Türk aydın grubu, toplumsal bilincin yapısında değişiklikler yapılarak ulusçuluğun ön plana çıkarılması için özel çabalar harcanmasını zorunlu buluyordu. Bulgaristan'daki soydaşlarının Türk ulusuna mensup, Türkiye Türklerine her bakımdan benzetmek zorunda oldukları bilincine varmalarını istiyordu. Bu bilince ise, ulusal kültür, dil ve tarihlerini iyi öğrenerek ve yeni kuşaklar ulusal ruhta yetiştirilerek varılacağı açıktı. Bunu göz önünde bulunduran reformcu aydınlar Türkçülük ülküsünü kılavuz edinmişti (Yalımov, "20'li 30'lu Yıllarda" 116).

Türkiye'de gerçekleşen Kemalist inkılabın ardından resmi Türk ideolojisinde laikleşmeye doğru bir yönelim vardı. Millî bir ideolojiye sahip olan Kemalizm, bu süreçte Türk kavramını ön plana alarak milliyetçiliği ortaya çıkarmıştı. Bu

durumun Bulgaristan'daki Türklerin zihninde iki yönlü bir yansıması oldu. Bir yanda Kemalist inkılabın çağdaşlaşma adına gerçekleştirdiği faaliyetlerin Bulgaristan'da kırsal alandaki Türk nüfusu üzerinde fazla bir etkisi olmamış ve bunlar aynı geleneklere göre yaşamaya devam etmişti (Mutafchieva 27).

Diğer yanda ise, Kemalizm Bulgaristan'da çoğunluğu kırsal alanda yaşayan Türklerin aksine, özellikle şehirli Türk öğretmen ve az sayıda aydın grup arasında Varna, Vidin, Şumnu gibi şehirlerdeki Türk topluluklarında bir karşılık buluyordu. Resmî olarak spor ve kültürel faaliyetlerle uğraşan bir gençlik teşkilatı olan Turan Birliği, Türk nüfusunu topluluktan millî bir Türk azınlığına dönüştürmeyi amaçlamıştı (Höpken 61).

Türkiye'deki çağdaşlaşma hareketlerini örnek alan Turan Birliği ve ona destek veren Türklere göre Türkiye'deki gelişmeler Müslüman ve Türkler için bir rönesans demektir. Bundan dolayı, Türkiye'de çıkan her yeni kanun, Bulgaristan'daki Türkler arasında karşılık buluyor ve yakından takip ediliyordu (Hatiboğlu 120). Bulgaristan'da yaşayan Türklerin azınlık ve etnik bilincinin özelliklerini inceleyen İbrahim Yalimov, 1920-1940 arası dönemde Bulgaristan'da yaşayan Türkler arasındaki bu hareketliliği şöyle ifade etmişti:

Söz konusu reformlarda amaç, yalnız Türkiye'deki gelişmelere ayak uydurmak değildi. Kuşkusuz anavatandaki reformlar benzer köklü dönüşümler gerçekleştirerek bir kültürel atılım yapmak, giderek Bulgar ulusunun, Yahudi ve Ermeni azınlıkların düzeyine ulaşmak aydınların bir özlemi durumuna gelmişti (Canbazov, *Bulgaristan'da Başmüftülük* 350).

Turan Birliği'nin yaptığı kültürel ve sportif etkinlikler, kurduğu spor kulüpleri vasıtasıyla Bulgaristan'daki diğer Türk ve Müslüman bölgelere yayıldı. Bu tür kulüpler ülke içinde birlik ve beraberliği teşvik etmesi, Türk milliyetçiliğini ön plana çıkarması ve Kemalist inkılapların ortaya koyduğu fikirlerin yayılmasında büyük çaba gösterdi. Bu sayede Bulgaristan'daki Türklerin sosyo-kültürel anlamda ilerlemeleri için çalışan Turan Birliği, Bulgaristan'ın bütün zihinlerini aydın Türkleriyle, Türkler için esenliğin nerede olduğunu iyi kavradı ve Türkiye'deki inkılap hareketini Bulgaristan'daki Türkler arasında yaymada önemli bir rol oynadı (Nayır 171).

Fakat Bulgaristan'da yaşayan Müslümanlar arasında Turan Birliği'nin faaliyetlerini desteklemeyen gruplar da vardı. Osmanlı Devleti ve Türkiye Cum-

huriyeti dönemlerinde Bulgaristan'a göç eden siyasi sürgünler genellikle yönetici kesiminden ve siyasi yaşam tecrübesi olan farklı kökenden insanlardı. Bunlar Bulgaristan'daki Müslüman/Türk azınlığın siyasi ve sosyal yaşamında önemli bir rol oynadılar (Köksal, "Transnational" 198).

24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile Türkiye'de genel bir af ilan edilmiş, lakin Türk hükümeti 150 önde gelen muhalefet aktivistinden oluşan bir listeyi bu affın dışında tutmuştu. İşte bu muhaliflerden bazıları Bulgaristan'a sığındı ve onlar, din görevlilerine, birkaç müftü ve İslami memur yetiştiren Nüvvab okullarından mezunlara katılarak Bulgaristan'daki muhafazakâr kesimin örgütlenmesinde önemli bir rol oynadılar. Bu grup, Türkiye'de Halifeliğin kaldırılmasına, Şapka inkılabına ve Latin harflerinin benimsenmesine karşıydı (Köksal, "Transnational" 199). Bulgaristan'da yaşayan Müslümanların sosyo-kültürel yapısının korunması yönünde çaba gösteren muhafazakârlar ile Turan Birliği'nin içinde bulunduğu reformcu Türkler arasında başlayan bu çekişme, Müslüman/Türk halkı arasında bölünmelere sebep oldu.

Bunun yanında Bulgaristan hükümetinin Kemalist inkılaplara bakışı da müspet değildi. Türkiye'de yaşanan harf inkılabını Bulgaristan'daki reformcu Türkler de hayata geçirmeye çalıştı. Alfabe değişimi Bulgaristan'da muhafazakâr grupların direnişiyle karşılaşsa da reformcu Türklerin çabalarıyla kısa bir dönem bazı okullarda ve basın organlarında uygulandı. Ancak sonra Bulgar hükümeti tarafından 1930'lu yılların sonuna kadar yasaklandı (Höpken 62).

Bulgar hükümeti bu süreçte ülkedeki anti-Kemalist görüşlere destek vererek ülkedeki Müslümanlar/Türkler arasında yaşanan bölünmeyi arttırmaya çalıştı. Bu hususta Bulgar hükümetinin attığı adımlardan biri de Başmüftülerin atanması ve eylemleri ile ilgili oldu. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar İstanbul'daki Şeyhülislam, Bulgaristan'daki Başmüftü'nün atanmasında önemli rol oynuyordu. Türkiye Cumhuriyeti 1924'te laik reformların bir parçası olarak Şeyhülislâm makamını kaldırdığında, Bulgaristan'daki Başmüftü ile Türk hükümeti arasındaki bağlantı kesildi. Bulgar devleti, Müslüman azınlıklara yönelik politikalarına sempati duyan ve Kemalist reformları desteklemeyen Başmüftülerin atanmasını tercih etti. Muhafazakâr kesimi ve anti-Kemalist propagandayı Bulgar destekli Başmüftülük yönetti. Böylelikle Başmüftülük, Türk azınlık içindeki bölünmelerde önemli bir rol oynadı (Köksal, "Transnational" 199).

Örneğin, Türk okullarında öğretmenlik yapan münevver gençlerden birçoğu, dine karşı olan ve aykırı hareket eden Turan Birliği'ne mensup buldukları hakkında Başmüftülüğün iftiralari yüzünden işlerinden çıkarıldı. Bunların yerine Başmüftülük tarafından uygun görülen şahıslar yerleştirildi. Şehir ve kasabalarda münevver gençler mukavemet gösterdikleri için Başmüftülüğün entrikalarıyla baş etseler de köylerdeki çoğu okulda dersler eski harflere çevrildi. Bunun neticesinde şehir ve kasabalarda dersler yeni harflerle okutulurken köylerdeki eğitim eski harflerle devam etti. Aynı milletin iki ayrı alfabeyle eğitim görmesi ise birliğin sağlanması adına önemli bir engel oluşturdu. (Nayır 168, 171).

1930'lu yıllarda Başmüftülük, Türkiye'deki inkılaplara uyan ve bunların yayılmasına çalışan gençliği dinsizlikle suçladı. Ayrıca Turan Birliği'nin gayesini Deliorman'da bir koloni oluşturarak bir Türk hükümeti kurmak, sonra onu Türkiye'ye bağlamak olduğunu söyledi (Yalçınar 3).

Bulgaristan'daki Kemalist ideolojiye karşı Başmüftülüğün en büyük destekçileri Türkiye'den sürgün edilmiş olan şahsiyetlerdi. Bunlar Kemalist rejim karşıtı ve Bulgaristan'daki Türk toplumunun laik ve reformist eğilimlerini eleştiren yazılar yazmaktaydı (Köksal, "Transnational" 206; Boyar and Fleet 779).

Örneğin, Turan Birliği'ne muhalif yazılar yazan Dostluk gazetesinde, Turan Birliği başkanı Mustafa Kasım'ın Eski Zağra'da bazı insanlara, Kemalizm inkılabına muhalif olan tüm Bulgaristan'daki Türkleri öldürme talimatının verildiği gizli bir Turan toplantısını düzenlediği ifade edilmiş ve Turan Birliği'nin Türkiye adına Bulgaristan'da yasadışı örgütlendiği söylenmişti (BCA, 30-10-0-0/241-631-16).

Bundan başka Bulgar hükümetine verilen bir raporda, Bulgaristan'daki Türk gençliği Türkiye'deki Kemalizm'in savunucusu olarak nitelenmişti. Halk arasında genç ve coşkulu öğretmenlerin bu alanda faaliyet gösterdiği ve bu faaliyetlerini kurdukları *Turan*, *Altınordu*, *Altay* gibi kulüpler aracılığıyla genişletmeye çalışarak Atatürk'e aşırı milliyetçi şahıslar yetiştirmek için propaganda yaptıkları ifade edilmişti (Karagöz, "Turan Cemiyetleri, 8 inci Razgrad" 3, 6; Şimşir, *Bulgaristan Türkleri* 105).

Turan Birliği ise kendi dergisinde yayımladığı bir makalede, Kemalizm'in Türk olmak bakımından Turan Birliği ile doğal bir gönül ve kan bağı kuran bir kültür cephesi olduğunu ve bu cephenin yalnız Türk gençliği için değil

dünyadaki tüm Türk gençliği için bir medeniyet ışığı olduğunu dile getirmişti (Şimşir, *Bulgaristan Türkleri* 106).

Birliğin üyelerinden Ahmet Refet Rodoplu ise kaleme aldığı bir yazısında, Bulgaristan'daki Türklerin edebiyat, sanat ve kültür noktalarında Türkiye'ye bağlı bulunduğunu, dolayısıyla Türkiye'nin o sahalardaki inkılaplarını sosyal hayatın kuralları ile bütünleştirerek Bulgaristan'da yaşayan Türkler arasında tatbik etmenin elzem olduğunu ifade etmişti. Bu düşünceye karşı olanların Türklüğün yükselmesine engel teşkil ettiğini söyleyerek Türk gençliğinin ilmi ve kültürel sahalarda Türk inkılabını benimsemekle vatana hizmet etmiş olacağını yazmıştı (Akgül 743).

Bulgaristan'da yaşayan Türk aydınlarından Hüseyin Celal Bey ise Rodop gazetesinde kaleme aldığı bir yazısında Bulgaristan'da yaşayan Türklerin taleplerinde hiçbir zaman kanun çerçevesi dışına çıkmadıklarını ve maksadın Bulgaristan'ın irfan, iktisat ve kültür hayatında Türk vatandaşlarıyla aynı yolda yürümek ve *Bulgaristanlı Türk* olarak yükselebilmek olduğunu ifade etmişti. (BCA, 30-10-0-0/240-619-7)

Bulgaristan'daki muhafazakârlar ile reformcular arasındaki bu çatışmaların yanında Bulgar milliyetçi unsurlar da Turan Birliği'nin faaliyetlerinden rahatsızdı. Bulgaristan'ın 1919 yılında imzaladığı Neuilly Barış Antlaşması'nı gözden geçirmek ve Makedonya, Trakya ve Dobruca'daki sözde Bulgar azınlıklarının statüsünü iyileştirmek için tekrarlanan başarısız girişimlerden duyulan hayal kırıklığı, Bulgar halkı arasında milliyetçi bir öz bilince katkıda bulunarak milliyetçi örgütlerin ortaya çıkmasını sağladı. Bu örgütlerin Türk ve Müslüman karşıtı ideolojiler sergilemesiyle birlikte özellikle 1930'ların başından itibaren Türklere ve Müslümanlara karşı şiddet gösterileri artmaya başladı (Höpken 62-63).

Bulgaristan Türk gençleri son seneler zarfında okumaya heves etmiş, sportif faaliyetlere önem vermiş, yer yer kıraathaneler ve kulüpler tesis ederek zihnen ve bedenen gelişim göstermişti. Türk gençliğinin bu yükseliş ve ilerleyiş hareketi, milliyetçi bir örgüt olan Trakya Teşkilatı'nın gözüne batmaya başlamıştı. Zira çağdaş, kendini yetiştirmiş bir Türk gençliği vatanın diğer unsuru arasında elbette daha yüksek bir kıymeti ve daha mümtaz bir mevkie sahip olacaktı (Karagöz, "Turan Cemiyetleri, Trakya Teşkilatı" 5).

Bundan dolayı Bulgar Trakya Teşkilatı Turan Birliği'nin faaliyetlerini engellemek üzere birtakım karalama ve jurnal faaliyetleri içine girdi. Özellikle

tüm Türkleri birleştirmeye yönelik bir nitelikte olan Turan isminden rahatsızlık duyan Trakya Teşkilatı, bu ismin Orta Asya'da bulunan Cengizhan ve Timur gibi Türklerin, barışçıl nüfusu yağmalamaya gittiği ve Altınordu isminin var olduğu bir ülkeden geldiğini söylemişti. Buna dayanarak Türk derneklerine Turan veya Altınordu gibi isimler verilmemesini isteyen milliyetçi Bulgarlar, bu isimleri Orta Çağ'ın dehşetlerini hatırlatan ve onları köleliğin karanlık çağına götüren isimler olarak görmüştü (BCA, 30-10-0-0/241-631-16). Dokuzuncu kongresini Kırcaali'de toplayan Trakya Teşkilatı, bununla yetinmeyerek Bulgaristan'daki Türk gençlerinin tesis ettikleri spor, musiki, kültür cemiyetleri olan Turan ile Altınordu'nun ortadan kaldırılması hakkında Bulgar hükûmeti nezdinde teşebbüste dahi bulunmuştu (BCA, 30-10-0-0/241-631-14; *Bulgarların Trakya cemiyeti işi azıttıyor*, 3).

Bulgar yetkililer ise milliyetçi örgütlerin yardımıyla Bulgaristan'ın etnik olarak daha homojen hâle gelmesi için ya onları birleştirmek ya da göç etmeye zorlamak amacıyla Türkler/Müslümanlar üzerindeki baskılarını artırdı. Faşistizm yanlısı örgüt Rodna Zashtita (Vatan Savunması) bu konuda özellikle aktifti. Üyeleri Türk nüfusuna kötü davranmakta, onları Bulgarca konuşmaya zorlamakta, dini haklarını kısıtlayıp ve her şekilde onları gergin bir durumda tutmaya çalışmaktaydı. Müslüman dini cemaatin mesafeli oluşuyla birlikte Bulgar ve Türk milliyetçiliği arasındaki çatışma Türklerin yaşamında bir memnuniyetsizlik oluşturmuştu (Stoyanov 271).

Bulgaristan'daki Türklerin ulusal bilincinin güçlendiği ve ulusal duygularının pekiştiği bu gergin dönemde Türk aydınları, iki millet arasındaki bu sorunu çözmek ve ulusal veya etnik bilinç ile yurttaşlık bilincini bağdaştırarak aralarında bir ahenk sağlamak istediler. Turan Birliği'nin liderleri bu sorunu Türkler ile Proto Bulgarların arasındaki soy birliğini ileri sürerek çözmeye çalıştılar ve Bulgaristan'daki Türklerin millî andının şu üçlünün üzerine kurulmasını önerdiler: 1. Türk milletindenim. 2. Batı medeniyetindenim. 3. Bulgar tebaasındanım (Canbazov, *Bulgaristan'da Başmüftülük* 350).

Benzeri tezler vatan konusunda da yeni görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Önce vatana bağlılığın yalnız siyasi alanda belirlenmeyip uygarlık alanında genişletmek gerektiği ortaya atıldı. Yani yalnız siyasi ve coğrafi değil de kültürel ve uygarlık açısından yaklaşımda bulunulması gerektiği görüşü oluştu. Böylece Bulgaristan, bu yöre Türklerinin yurdu, Türkiye Cumhuriyeti de anavatanları olarak tanımlanmıştı (Yalimov, "20'li 30'lu Yıllarda" 117).

Bu birleştirici çabaların yanında Turan Birliği'ndeki bazı gençlik gruplarının halka açık yaptığı etkinliklerde kışkırtıcı ve meydan okuyucu hareketler sergilemesi devletin otoritesini ve Müslümanların dini duygularını zedelemeye sebep olmaktaydı. Turan Birliği her ne kadar kültürel ve sportif anlamda gelişme ve ilerlemeyi temel alsa da birliğin ideolojik belirsizliği, liderlerin siyasi deneyimsizliği ve yapılan kitlesel gençlik hareketlerinin bazı muhafazakâr, milliyetçi ve şovenist çevrelerin amaçları için kullanılması, birliği komplo kuran, terör eylemlerine ve ayaklanmalara hazırlayan bir örgüt olarak sunulmasına sebep oluyordu (Yalımov, *İstoria* 201).

Dönemin şahitlerinden biri olan Ali Kemal Balkanlı, bazı Turancı gençlerin aşırı davranışlarının ve Bulgaristan'da yaşamakta olduklarını göz önüne almayarak düzenledikleri toplantı veya müsamerelerde Türkiye'de bulunuyormuşçasına hareket etmelerinin, Bulgarların hislerini inciteceğini düşünmemelerinden dolayı birliğin aleyhine tepkiler uyandırdığını ifade etmişti. Nitekim Balkanlı bu hususta bir anısını şu sözlerle ifade etmişti (Balkanlı 311):

1928 Muallimler Birliği kongresinin yapıldığı sırada, Lom ve Vidin Turancı gençleri bize bir temsil düzenlemişlerdi. Bu temsile Bulgar askeri bandosu katılacaktı. Gençler bir miktar genci omuzlarına bindirmek suretiyle bir piramit yapacaklardı. Bu piramitte bütün gençler Türk bayrağı tutuyorlardı. Ben bunun Bulgarlar üzerinde iyi tesir bırakmayacağını, hiç değilse bayrak tutan ortada en üstteki gencin eline Bulgar bayrağı verilmesinin uygun olacağını ve böylelikle Türk-Bulgar gençlerinin el ele gösterilmiş olacağını tertip heyetine söyledim. Bu mütalaam uygun görülerek bu surette hareket edilmişti.

Böylesi hassas bir ortamda Turan Birliği aldığı birtakım kararlarla birlik üyelerini itidalli hareket etmesi hususunda uyardı. Bu hususta Bulgaristan'la alakasını kesmiş olan yoldaşlarına iyi niyetle dahi olsa birliğe maddi ve manevi sahalarında zarar verecek yazılar yazmamaları tavsiye edildi. Turan Birliği'nin maksadı, bulunduğu vatana hayırlı, çalışkan ve şuurlu insanlar yetiştirmek olduğundan şubeler bütün işlerinde bu vatanın evladı olduğunu unutmayıp ve kendilerinden gösterişe kapılmadan faaliyet programlarını ona göre tespit etmesi istendi. Ayrıca Bulgar kamuoyunu aydınlatmak maksadıyla Bulgarca makaleler yazılması ve mümkün olduğu kadar Bulgar aydınlarıyla temasa geçilmesine karar verildi (BCA, 30-10-0-0/241-631-12).

Bulgar hükûmeti Turan Birliği özelinde Bulgaristan'daki Türklerin faaliyetlerini yakından takip etmekteydi. Türkiye'nin Bulgaristan'da iyi teşkilatlandırılmış bir Türk azınlığı üzerindeki nüfuzundan faydalanarak bunları dış-politik hedeflerinde kullanabileceğini düşünmüştü. Nitekim Türkiye'nin Bulgaristan'da Türk varlığını bir güç unsuru olarak kullanıp Kemalist inkılapların yeni fikir ve anlayışlarını tanıtmaya çabası Bulgar hükûmetini tedbir almaya sevk etti (*Belgeleriyile* 301-304).

1930'ların başlarında Başbakan Nikola Mushanov'un direktifleri doğrultusunda bir komisyon kurularak Kemalist propagandayla mücadele için analiz ve öneriler içeren raporlar hazırlanmaya başlandı. Hazırlanan raporlarda Türk nüfusunun kademeli olarak göç ettirilmesini sağlamak, Türklerin daha yoğun yaşadığı bölgelerde kültürel gelişmeyi ve Türk azınlığın etno-ulusal öz bilincinin güçlenmesini önlemek, özel Türk okullarını kontrol altına alıp müfettişler ve Bulgar öğretmenler atamak ve okullara yüksek öğrenim yapmış Türk öğretmenleri atamamak gibi maddeler yer almaktaydı (Yalımov, *Kemalizmit* 200-201).

Bununla birlikte Turan Birliği'nin, genelde beden eğitimi ve spor teşkilatlarına sahip olmalarından dolayı, 10 Mart 1931 tarihli Beden Eğitimi Kanunu hükümlerine tabi tutulması fikri tartışıldı. Bu kanuna göre, beden eğitimi alanında çalışan tüm okul dışı teşkilatlar, beden eğitimine ilişkin devlet programını kabul etmeye ve tatbik etmeye mecburdu. Ayrıca beden eğitimine ilişkin tüm benzer cemiyetlerin, sadece bir federasyona üye olmaları zorunluymuştu. Bu yasa hükmünce millî şubeler olarak Turan Birliği'nin futbol, jimnastik, turizm gibi derneklere katılması sağlanarak programları kontrol altına alınmalıydı (*Belgeleriyile* 328-329).

Yine Bulgar hükûmeti yaptığı araştırmalarda, Kemalizm'in halk arasında yayılması ve kitlesel bir Türk azınlığı oluşturulması ile görevli olduğu düşünülen *Deliorman*, *Karadeniz*, *Rodop*, *Halksesi* gibi gazetelerin, Bulgaristan'daki Türk elçiliği tarafından desteklendiğini tespit etmişti. Özellikle Kemalist eğilimi olan ve milliyetçi duyguların teşvikine yönelik yayın yapan bu basın organlarına karşı cezalandırmalar yapmıştı. Buna karşılık hoca güruhunun çalışmalarına ve Türkiye'den gelen siyasi mültecilerin anti Kemalist faaliyetlerine müsaade göstermiş ve Kemalizm'e karşı yayın yapan ve Arap harfleriyle çıkarılan Türk gazetelerine mali destekte bulunmuştu (*Belgeleriyile* 332, 346-347; BCA, 30-10-0-0/241-631-30).

İbrahim Yalimov, Bulgar hükûmetinin reformcular ile muhafazakârlar arasındaki anlaşmazlıkları Kemalizm'e karşı kullandığını ve hedeflerinin Kemalist propagandaya karşı mücadelenin de ötesine geçerek Türk nüfusunun sosyal ve kültürel gelişimini engellemeyi amaçladığını ifade etmişti (*Kemalizmit* 202).

Öyle ki bu engellemeler Bulgar yetkililerin Türklere yönelik olarak takip ettiği politikalar arasında gözükmekteydi. Devletin gizli raporlarında, Türkler ülke içinde tutulmalı, gelenek ve göreneklerine saygı gösterilmeli ve onlardan daha fazla vergi alınabilmesi için istihdamı teşvik edici önlemler alınmalıydı. Diğer yandan, Türkler ülkeyi terk edeceklerse, onları maddi olarak yok etmek için her türlü önlem alınmalı ve uygun bir eğitim almaları engellenmeliydi. Çünkü Türkler ne kadar kültürlü olursa, o kadar tehlikeli olacak ve devletin politikalarını ve mülahazalarını gerçekleştirme konusunda o kadar yetenekli olacaktı (Mancheva 356).

Bazı devlet yetkilileri ise Türkler millî birliğe dâhil edilemediği için onların rahat kontrol edilebilmesi adına cahil tutulması ve ülke içindeki konumlarının etkisiz hâle getirilmesi gerektiğine inanıyordu. Bu doğrultuda Bulgar Demokrat Partisi Genel Sekreteri Boris Pavlov da Bulgaristan'da Türk gençlik ruhunun inkişafına katıyen engel olacaklarını ve Kemalist gençlerin önünü keseceklerini, eğer böyle yapılmaz ise Bulgaristan Meclisi'nde Türk gençlerini 30-40 mebusla karşılamak mecburiyetinde kalacaklarını ve Milletler Cemiyeti'ne kadar giderek azınlık hukukundan faydalanacaklarını ifade etmişti (BCA, 30-10-0/241-630-6).

Merkez Ordu Karargâhı Komutanı'na hitaben yazılmış bir raporda ise Türklerin diğer ülkelerin dikkatini çekmeden hassas şekilde ülkeden çıkarılması, başta Turan Birliği olmak üzere tüm Türk derneklerinin kapatılması ve bunların tüm Bulgar vatandaşları için ulusal oluşumlar ile değiştirilmesi gerektiği belirtilmişti (Mancheva 356-357).

19 Mayıs 1934 tarihinde gerçekleşen askeri darbe ile yukarıda zikredilen Bulgar hükûmetinin Türklere yönelik politikaları tek tek hayata geçirildi. Darbeden sonra Bulgaristan'daki Türklerin ve diğer Müslümanların durumu oldukça kötüleşti. Bulgar milliyetçi örgütler Müslüman Türk azınlığına yönelik baskı ve saldırılarını arttırdı. Daha sistematik bir şekilde Bulgar hükûmeti doğrudan doğruya kolluk kuvvetlerini kullanarak ve asimilasyon politikaları geliştirerek Türk azınlığa yönelik baskılarına devam etti (Yıldı-

rım 164). Türk okullarının sayısı azaltıldı ve Türkçe süreli yayınların büyük çoğunluğu kapatıldı. Etnik temelli siyasi partiler ve her türlü örgütlenmeye hiçbir şekilde izin verilmedi. Turan Birliği kapatılıp üyeleri polis gözetimine alındı. Birliğin önderlerinden bazıları Türkiye'ye kaçmak zorunda kalırken, Bulgaristan'da kalan üyeleri Bulgar karşıtı propagandalarını fiilen sürdürdüler. Turan Birliği'nin bazı bölümlerini yeraltına aldılar ve milliyetçi faaliyetlerini gizli şekilde sürdürmeye çalıştılar (Stoyanov 271; Marushiakova and Popov 49; Canbazov, *Bulgaristan Türk* 49).

Bulgaristan'da yaşayan Türkler arasındaki Kemalist taraftarlar devlet tarafından sert şekilde cezalandırıldı. Çünkü onlar Bulgaristan'ın topraklarına Türkiye'nin yayılımcı niyetlerinin yayılımı için ülkeyi düzenlemek amacıyla Türkiye'nin Bulgaristan'a yerleştirilmiş ajanları olarak algılandı. Türk nüfusunun bağlantılı olduğu bölgelerden örneğin, Şumnu, Varna ve Rusçuk bölgelerinden yerel polis örgütlerine tüm Kemalist unsurların tavırlarını dikkatlice izlemek ve Kemalizm propagandasında tüm şüpheli Türklerin isimlerini bir liste ile düzenlemek üzere emir verildi (Muyhtar 30-31).

Bulgaristan hükûmeti ve bazı gayrimeşru oluşumlar ve bilhassa Trakya Teşkilatı, Bulgaristan'daki Türkleri tehcir etmek için gayret göstermekte ve birçok zulüm ve fenalık yapmaktaydı. Bilhassa Bulgaristan'daki Türklerin kültür cemiyeti olan Turan Birliği üyeleri silah aramak bahanesiyle polis müdürlüklerine alınarak sorgulandı ("Bulgarya Türkleri ana vatana iltica ediyorlar" 1). Ayrıca Turan Birliği içinde yer alan ve topluma etki edebilen Türk aydınlarını etkisiz hâle getirmeye çalışan Bulgar yetkililer, Turan Birliği'nin başkanlarından Varnalı Ömer Kâşif Bey ve birliğe destek veren Şumnulu Avukat Besim Hilmi Bey ile Avukat Osman Raşit Bey gibi Türk aydınlarını tutuklayarak memleketin farklı yerlerine sürdü. Bu sayede Bulgaristan'daki Türk halkı başsız bırakılarak pasif bir hâle getirilmek istendi (*Bulgaristan'daki Türkler* 4).

Sonuç

Turan Birliği Bulgaristan Türk gençliğini, Bulgaristan'daki kültür ve spor müesseselerinin çizdiği hedeflere uygun olarak Türkiye için değil, içinde yaşadıkları vatan için hazırlarken Bulgar hükûmetlerinin çeşitli baskı ve engellemelerine karşı Türkiye'deki inkılapları kendine rehber edinerek hayatta kalmaya çalışmıştı.

Başlangıçta spor ve sosyo-kültürel faaliyetler ile Bulgaristan'da yaşayan Türkler arasında bir birlik ruhu oluşturmayı ve onların maddi ve manevi vasıflarını geliştirmeyi hedefleyen Turan Birliği, Stamboliyski sonrası dönemde Bulgar hükümetinin Türk okullarına ve kültürüne yönelik aldığı olumsuz kararlar üzerine daha milliyetçi ve reformist bir çizgide hareket ederek Türkiye'deki Kemalist inkılabın kültürünü ve medeni yükselişini kendine rehber kabul etti.

Bu süreçte Bulgaristan'daki Türk kimliği, reformcu ve muhafazakâr olmak üzere iki farklı yelpazede açılım gösterdi. Bulgar hükümeti milliyetçi hareketleri tehlikeli görerek reformcu gruba karşı Başmüftülük gibi Türkler üzerinde etkisi bulunan bir kurumu kullandı ve muhafazakâr gruba destek verir vaziyette görünerek Türkleri bölmeye çalıştı. Bununla beraber Bulgar milliyetçi gruplar da reformcuların faaliyetlerinden rahatsız oldu ve Türk halkı üzerinde baskı kurdu.

Gayesi Bulgaristan'daki Türk toplumunu ilmen, bedenlen ve kültürel manada kalkındırmak olan Turan Birliği'nin birlik üyeleri yahut şubeleri, dokuz sene boyunca bu amacın dışına çıkmamak hususunda çaba göstermesi Bulgar hükümetinin birliğe doğrudan müdahale etmesine engel olmuştu. Lakin yaşanan darbe hareketiyle gidişat birden değişmiş ve doğrudan bir müdahale ile Turan Birliği kapatılmıştı.

Turan Birliği'nin kapatıldığı dönemde Bulgaristan'daki Türk nüfusu toplam nüfusun yaklaşık yedide birine denk gelmekteydi. Yaklaşık on yedi milyon nüfusa sahip olan Türkiye'ye ait kalabalık bir azınlık toplumunun, yaklaşık altı milyon nüfusa sahip ve kuruluşu daha yeni sayılabilecek küçük bir devlet olan Bulgaristan için tehlike arz etmesi doğal görülebilecek bir durumdu. Bulgarlar kuvvetli bir Bulgar ulusu ve yurdunun inşasına giriştikleri esnada, şüphesiz ki Türkleri iyi bir gözle görüp, onların ülke içinde varlığını hissedecek biçimde sosyal ve kültürel gelişime ulaşmalarını istemedi ve bu uğurda her çareye başvurarak bunun önüne geçmeye çalıştı. Öyle ki Bulgar yetkililer, Trakya Teşkilatı, Rodna Zashtita gibi milliyetçi oluşumların Türk ve Müslüman topluma karşı kanunsuz hareketlerini göz ardı etmekten geri durmadı. Bulgaristan'ın etnik olarak daha homojen hâle gelmesi için ya onları birleştirmek ya da göç etmeye zorlamak amacıyla Türkler/Müslümanlar üzerinde sürekli baskı kurdular.

Turan Birliği kapatıldıktan sonra özellikle Türk toplumu üzerinde etkisi olan birliğin liderleri ve aktivistleri kıskaç altına alınarak her türlü faaliyetle-

ri engellenmeye çalışıldı. Öğretmen, memur, gazetecilerin içinde bulunduğu Türk münevverlerinin hakları ellerinden alındı. İşsiz kalan ve kendilerini Bulgaristan'da güvende hissetmeyen bazı Türk vatandaşları Türkiye'ye göç etmek zorunda kaldı. Nitekim onlardan biri olan ve Türkiye'ye kaçmak zorunda kalan gazeteci yazar M. Necmettin Deliorman, Bulgaristanlı gazeteci ve münevverlerin, orada çok dağdağalı geçen çetin bir mücadele hayatının tozu dumanı arasında millî folklorlarını bile derlemeye vakit bulamadan Anayurda kaçıp geldiklerini ifade etti. Kapatılmadan önce 95 şubesi ve 5000 civarı üyesi olan Turan Birliği böylece tarihe karışmış oldu.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışma kapsamında yazarın herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Açıklamalar

1 Metnin devamında bundan sonra kısaca Turan Birliği ismi kullanılacaktır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) 30-10-0-0/240-619-7, 15 Eylül 1931.
BCA, 30-10-0-0/241-630-6, 29 Haziran 1933.
BCA, 30-10-0-0/241-631-12, 24 Ekim 1933.
BCA, 30-10-0-0/241-631-16, 26 Ekim 1933.
BCA, 30-10-0-0/241-631-22, 14 Kasım 1933.
BCA, 30-10-0-0/241-631-30, 5 Aralık 1933.
BCA, 30-10-0-0/241-631-38, 22 Aralık 1933.

Kitap ve Makaleler

- "8 inci Turan Kongresi." *Özdilek*, 22 Eylül 1933, ss. 2.
Akgül, Suat. "Bulgaristan Türkleri ve Türk İnkılabı." *Türkler*, cilt 20, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 732-751.
Balkanlı, Ali Kemal. *Şarkî Rumeli ve Buradaki Türkler*. Elhan Kitabevi, 1986.
Belgeleriyle Mustafa Kemal Atatürk ve Türk-Bulgar İlişkileri (1913-1938). Yay. haz. Ali Sarıkoyuncu, Necati Aktaş ve Ahmet Ceylan. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002.

- Boyar, Ebru and Kate Fleet. "A Dangerous Axis: The 'Bulgarian Müftü', the Turkish Opposition and the Ankara Government, 1928-36." *Middle Eastern Studies*, cilt. 44 no. 5, 2008, ss. 775-789.
- "Bulgaristan Türklerinin Bir Kadirşinaslığı." *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1933, s. 4.
- "Bulgaristan'daki Türkler." *Zaman*, 22 Aralık 1934, s. 4.
- "Bulgaristanlı Türkler." *Cumhuriyet*, 24 Eylül 1933, s. 4.
- "Bulgarların Trakya cemiyeti işi azıtıyor." *Cumhuriyet*, 13 Ekim 1933, s. 3.
- "Bulgarya Türkleri ana vatana iltica ediyorlar." *Cumhuriyet*, 1 Ağustos 1934, s. 1, 4.
- Canbazov, İsmail. *Bulgaristan Türk Basını Tarihinde (Belgeler, Bilgiler, Anılar)*. Erkam Matbaası, 2011.
- Canbazov, İsmail. *Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi (1878-1944)*. 1. Kitap, Başmüftülük Yayınları, 2013.
- Crampton, Richard J. *Bulgaria*. Oxford University Press, 2007.
- Dayıoğlu, Ali. *Toplama Kampından Meclis'e Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı*. İletişim Yayınları, 2005.
- Deliorman, M. Necmeddin. *Bulgaristan Türkleri Yakın Tarih ve Hatıralar*. Saffet Matbaası, t.y.
- Doytchinova, Elena. "La Population Musulmane de Bulgarie Comme Enjeu des Relations Turco-Bulgares (1919-1939)." *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi, 1996, ss. 1239-1262.
- Eroğlu, Hamza. "Milletlerarası Hukuk Açısından Bulgaristan'daki Türk Azınlığı Sorunu." *Bulgaristan'da Türk Varlığı*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, ss. 15-46.
- Eroğlu, Hamza. "Türk Bulgar İlişkileri ve 18 Ekim 1925 Tarihli Dostluk Antlaşması." *Belleten*, cilt. LI no. 201, 1987, ss. 1339-1447.
- Ersoy Hacısalihoğlu, Neriman. "Bulgaristan'da "Müstesna Vakıflar" Sorunu ve 1909 Yılı Komisyon Kararları." *Tarih Dergisi*, no. 46, 2007, ss. 155-176.
- Ersoy Hacısalihoğlu, Neriman. "Bulgaristan'da Türklerin Okul ve Eğitim Problemleri (1878-1918)." *20. Yüzyıl Başlarından Günümüze Türk Dünyasındaki Siyasi, İktisadi ve Kültürel Gelişmeler Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019, ss. 887-914.
- Ethem Abdi. "Bulgaristan'da Ramazan Nasıl Geçti?" *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1933, s. 4.
- Hatiboğlu, İbrahim. "İki Dünya Savaşı Arası Dönemde Bulgaristan Müslümanlarında Batılılaşma Çabaları." *Diyanet İlim Dergi*, cilt. 42 no. 1, 2006, ss. 111-130.
- Hezarfen, Ahmet. "Bulgaristan'da Türk Spor Birliği "Turan"." *Tarih ve Toplum*, cilt 18, no. 104, Ağustos 1992, ss. 39-48.
- Höpken, Wolfgang. "From Religious Identity to Ethnic Mobilisation: The Turks of Bulgaria before, under and since Communism." ed. Hugh Poulton, and Suha Taji-Farouki. *Muslim Identity and the Balkan State*. Hurst & Company, 1997, ss. 54-81.

- İpek, Nedim. *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi: 20. Yüzyıl*. Küre Yayınları, 2013.
- Kamil, İbrahim. *Bulgaristan'daki Türklerin Statüsü*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, t.y.
- Karagöz, Adem Ruhi. "Birinci Rusçuk Kongresi." *Anayurt*, 22 Ekim 1955, s. 5.
- Karagöz, Adem Ruhi. "Spor Birliği'nin Kuruluşuna Dair." *Anayurt*, 1 Eylül 1955, s. 3.
- Karagöz, Adem Ruhi. "Spor Teşkilatımız Ne Âlemde." *Anayurt*, 1 Ocak 1956, ss. 3-4.
- Karagöz, Adem Ruhi. "Turan Cemiyeti (1)." *Anayurt*, 28 Şubat 1957, ss. 2, 4.
- Karagöz, Adem Ruhi. "Turan Cemiyeti (2)." *Anayurt*, 15 Nisan 1957, s. 2.
- Karagöz, Adem Ruhi. "Turan Cemiyeti (3)." *Anayurt*, 31 Mayıs 1957, s. 2, 4.
- Karagöz, Adem Ruhi. "Turan Cemiyetleri." *Anayurt*, 1 Şubat 1956, s. 3.
- Karagöz, Adem Ruhi. "Turan Cemiyetleri, 8 inci Razgrad Kongresine Doğru." *Anayurt*, 15 Nisan 1956, ss. 3, 6.
- Karagöz, Adem Ruhi. "Turan Cemiyetleri, Trakya Teşkilatı Kundak Sokuyor." *Anayurt*, 1 Haziran 1956, s. 5.
- Karagöz, Adem Ruhi. "Varna Kongresi." *Anayurt*, 1 Kasım 1955, s. 5.
- Karagöz, Adem Ruhi. "Vraca Kongresi." *Anayurt*, 15 Ocak 1956, ss. 3-4.
- Karpat, Kemal H. "The Turks of Bulgaria: The Struggle for National-Religious Survival of a Muslim Minority." *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, cilt. 23, no. 4, 1995, ss. 725-749.
- Keskioglu, Osman. *Bulgaristan'da Türkler*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Köksal, Yonca. "Minority Policies in Bulgaria and Turkey: The Struggle to Define a Nation." *Southeast European and Black Sea Studies*, cilt. 6 no. 4, 2006, ss. 501-521.
- Köksal, Yonca. "Transnational Networks and Kin States: The Turkish Minority in Bulgaria, 1878-1940." *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, cilt. 38 no. 2, 2010, ss. 191-211.
- Mancheva, Mila. "Image and Policy: The Case of Turks and Pomaks in Inter-war Bulgaria, 1918-44 (with special reference to education)." *Islam and Christian-Muslim Relations*, cilt. 12 no. 3, 2001, ss. 355-374.
- Marushiakova, Elena and Vesselin Popov. "Muslim Minorities in Bulgaria." ed. Blaschke, Jochen. *Migration and Political Intervention: Diasporas in Transition Countries*. Parabolis, 2004, ss. 1-63.
- Memişoğlu, Hüseyin. "Bulgaristan Türklerinin Birinci Milli Kongresi: (31 Ekim-3 Kasım 1929)." *Belleten*, cilt. 54 no. 209'dan ayrı basım, 1990, ss. 309-330.
- Memişoğlu, Hüseyin. *Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi*. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Mutafchieva, Vera. "The Turk, The Jew and The Gypsy." ed. Zhelyazkova, Antonina. *Relations of Compatibility and Incompatibility Between Christians and*

- Muslims in Bulgaria*. International Centre for Minority Studies and Intercultural Relations Foundation, 1994, ss. 5-42.
- Muyhtar, Fatma. *The Human Rights of Muslims in Bulgaria in Law and Politics since 1878*. Bulgarian Helsinki Committee, 2003.
- Nayır, Yaşar Nabi. *Balkanlar ve Türklük*. Ulus Basımevi, 1936.
- Okday, İsmail Hakkı Tefvik. *Bulgaristan'da Türk Basını*. Hürriyet Ofset Matbaacılık ve Gazetecilik, 1980.
- Özlem, Kader. *Türkiye-Bulgaristan İlişkileri ve Türk Azınlık*. Dora Basım-Yayın Dağıtım Ltd. Şti., 2019.
- "Sefir Hüsrev Gerede Bey'in Gazetemize Beyanatu." *Hakimiyet-i Milliye*, 3 Haziran 1930, s. 4.
- Stoyanov, Valleri. "The Turks in Bulgaria." ed. Zhelyazkova, Antonina. *Relations of Compatibility and Incompatibility Between Christians and Muslims in Bulgaria*. International Centre for Minority Studies and Intercultural Relations Foundation, 1994, ss. 268-271.
- Şerefli, Ahmet Şerif. *Bulgaristan'daki Türkler (1879-1989)*. T.C. Kültür Bakanlığı, 2002.
- Şimşir, Bilal N. "Bulgaristan Türk Azınlığının Ahdi Durumu." *Türk Kültürü*, no. 264, 1985, ss. 242-269.
- Şimşir, Bilal N. *Bulgaristan Türkleri (1878-1985)*. Bilgi Yayınevi, 1986.
- Tarihte Türk-Bulgar İlişkileri*. Genelkurmay Basımevi, 2004.
- Tunalı Ali Hüsnü. *Bulgaristan'da Türk Spor Birliği Nasıl Doğdu ve Nasıl Turan Oldu?* Vakıf Matbaası, 1933.
- Turan, Ömer. *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.
- Türker, Mehmet. *Bozgundan Sonra*. Çağrı Yayınları, 2008.
- Yalçiner, Fikri. "Bulgaristan'da Türk Azınlığı." *Anayurt*, 22 Ekim 1955, s. 3.
- Yalimov, İbrahim. "20'li 30'lu Yıllarda Bulgaristan Türkleri Arasında Reform Hareketi." *I. Uluslararası Balkan Türkoloji Sempozyumu Bildirileri*. ed. Nimetullah Hafız. BAL-TAM, 2006, ss. 111-118.
- Yalimov, İbrahim. *İstoria na Turuskata Obştnost v Bulgaria (Bulgaristan Türk Topluluğu Tarihi)*. IMIR, 2002.
- Yalimov, İbrahim. *Kemalizm i otrajeniето mu v Bulgaria (Kemalizm ve Bulgaristan'daki Yansıması)*. Avangard Prima, 2005.
- Yıldırım, Bülent. "Atatürk Döneminde Türkiye Cumhuriyeti'nin Bulgaristan Türkleri Politikası." *Balkanlarda Türk Kültürü: Bulgaristan Örneği Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Ed. Cezmi Eraslan, Nilüfer Erdem, Duygu Saygın, Umut Dere. İstanbul Türk Ocağı Yayınları, 2019, ss. 154-168.
- Zhelyazkova, Antonina. "Bulgaria in Transition: The Muslim Minorities." *Islam and Christian-Muslim Relations*, cilt. 12 no. 3, 2001, ss. 283-301.

A Turkish Association Founded in Bulgaria: Turan Youth and Sports Association*

Mustafa Mutlu**

Abstract

This article discusses the activities of the Turan Youth and Sports Association, which operated in Bulgaria during the interwar period between 1924 and 1934. In this context, it focuses on the Association's efforts to develop national consciousness among the Turks in Bulgaria and to improve the public intellectually and physically by dealing with educational and cultural issues. The State of Bulgaria had been striving to erase the traces of the Turks in Bulgaria with the policies such as intimidation, assimilation and forced migration. Meanwhile, a number of intellectuals came together to strengthen the bond between the Turks in Bulgaria and to preserve Turkish culture, and founded the Turan Association. The Turan Association, which took the Kemalist reforms in the homeland Turkey as an example for the development of national consciousness and culture among the Turks, was also at the center of the relations between the two countries with its activities and the ideas it pursued.

Keywords

Turan, Bulgaria, Turkish Sports Association, Kemalism, Grand Mufti.

* Date of Arrival: 25 October 2021 – Date of Acceptance: 31 January 2023

You can refer to this article as follows:

Mutlu, Mustafa. "A Turkish Association Founded in Bulgaria: Turan Youth and Sports Association." *bilig*, no. 107, 2023, ss. 33-62, <https://doi.org/10.12995/bilig.10702>.

** Lecturer Dr., Bartın University, Department of Common Courses – Bartın/Türkiye
ORCID: 0000-0002-3357-4567.
mmutlu@bartin.edu.tr

Основанная в Болгарии турецкая ассоциация: молодежный и спортивный союз «Туран»*

Мустафа Мутлу**

Аннотация

В этой статье основное внимание уделяется усилиям молодежной и спортивной ассоциации «Туран», действовавшей в Болгарии в период между двумя войнами с 1924 по 1934 гг., целью которой было развитие национального самосознания у турок Болгарии, повышению их интеллектуальной и физической культуры путем решения вопросов народного образования и культуры. Государство стремилось стереть их следы на территории Болгарии с помощью такой политики, как запугивание, ассимиляция или принуждение к миграции в отношении болгарских турок. В ходе этого процесса ряд интеллектуальных кругов сформировали Ассоциацию «Туран», чтобы укрепить связи между турками Болгарии, существовавшими разрозненно, и сохранить турецкую культуру. Ассоциация «Туран», примером для которой была Кемалистская революция в Турции во имя развития национального самосознания и культуры среди турок. Деятельность и идеи, которые отстаивала организация, были в центре внимания отношений между двумя странами.

Ключевые слова

Туран, Болгария, турецкая спортивная ассоциация, кемализм, Главный муфтий.

* Поступило в редакцию: 25 октября 2021 г. – Принято в номер: 31 января 2023 г.

Ссылка на статью:

Mutlu, Mustafa. "A Turkish Association Founded in Bulgaria: Turan Youth and Sports Association." *bilig*, no. 107, 2023, ss. 33-62, <https://doi.org/10.12995/bilig.10702>.

** Преподаватель, д-р, Университет Бартын, Ректорат, Отдел общего образования – Бартын / Турция

ORCID: 0000-0002-3357-4567

mmutlu@bartin.edu.tr

Araştırma Makalesi / Research Article

Hristiyan Çevreye Ait Eski Türkçe Metinlerde Dinî İfadeler*

Berker Keskin**

Öz

Türk dili tarihi içerisinde Türkçenin bir yazı dili olarak ilk örnekleri Eski Türkçe devrine aittir. VIII. yüzyılda Orhun Türkçesiyle başlayan bu devir, Eski Uygur Türkçesiyle gelişerek devam etmiştir. Devrin ikinci safhasında ilkinde göre hem çok daha fazla sayıda eser ortaya konmuş hem de konular çeşitlenmiştir. Bu bakımdan Eski Uygurcadan miras kalan metinlerin büyük çoğunluğunun dinî bir karakter taşıdığı ifade edilebilir. Budizm çerçevesindeki eserler önde gelmekle birlikte az sayıda da olsa Manihaizm ve Hristiyanlıkla ilgili eser veya metin parçaları bulunmaktadır. Bu çalışmanın esas konusu, Eski Uygurca metinlerdeki Hristiyanlıkla ilgili dinî ifadelerin tespitidir. Öncelikle Hristiyan Türk topluluklarının kabul ettiği Nestûrîlik mezhebi ve bunun Uygurlar arasında yayılımı ana hatlarıyla incelenecek, Hristiyan çevreye ait metinlerin içeriği hakkında bilgi verilecektir. Metinlerde yer alan dinî ifadelerin örnekleriyle birlikte açıklanmasına ek olarak bunların Budist, Manihaist ve diğer Eski Türkçe metinlerdeki varlığı sorgulanacaktır. Ayrıca bu ifadelerin İslamiyet'in kabulü sonrası yazılan eserlerdeki dinî ifadelerle mukayese edilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Eski Türkçe, Eski Uygurca, din, Hristiyanlık, Nestûrîlik.

* Geliş Tarihi: 17 Şubat 2022 – Kabul Tarihi: 28 Şubat 2023

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Keskin, Berker. "Hristiyan Çevreye Ait Eski Türkçe Metinlerde Dinî İfadeler." *bilig*, no. 107, 2023, ss. 63-100, <https://doi.org/10.12995/bilig.10703>.

** Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – İstanbul/Türkiye
ORCID: 0000-0001-8599-286X
berker.keskin@istanbul.edu.tr

Giriş

Eski Türkçe, Türk dilinin bilinen en eski yazılı ürünlerinin ortaya konduğu bir dönem olarak ana hatlarıyla MS. VIII ile XIII. yüzyıllar arasını kapsar ve Moğol İstilasına kadar geçen sürede Orta Asya'da Türklüğün ortak yazı dili olarak varlığını sürdürür. II. Köktürk Kağanlığına ait Kül Tegin, Bilge Kağan, Tunyukuk yazıtları ile diğer yazıtlar, dönemin ilk safhasını teşkil eden Orhun Türkçesinin birer mahsulüdür ve hazırlandığı dönemin askerî ve siyasi konularını içerir. Eski Uygur Türkçesi ise Köktürkçe ile ses ve şekil bilgisi bakımından belli başlı bazı farklılıklara sahip olmakla birlikte onun devamı olarak Eski Türkçenin daha da işlenmiş ikinci safhasını oluşturur. Buldukları bölgenin dinî ve kültürel çeşitliliğinden etkilenen Eski Uygurlar, özellikle Budist niteliklere sahip pek çok eseri Eski Uygur Türkçesine kazandırarak bir külliyat meydana getirmişlerdir. Ancak Uygurların benimsediği dinler arasında Hristiyanlık da vardır ve bu bakımdan Eski Türkçe döneminin Hristiyan çevreye ait metinleri, Eski Uygur Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Metinlere geçmeden önce Orta Asya coğrafyasına ulaşarak Uygurları etkileyen Nestûrî mezhebini ana hatlarıyla incelemenin gerek içerik gerekse dil bakımından metinlerin anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Nestûrîlik ve Orta Asya'ya Yayılması

Nestûrîlik dışında *Doğu Kilisesi*, *Doğu Süryani Kilisesi* gibi adlandırmalara sahip olan bu mezhep, başlangıçta sahih kabul edilen Hristiyan öğretilerine uymadığı gerekçesiyle heretik sayılmıştır. 1054 yılında çeşitli anlaşmazlıklar neticesinde Doğu ve Batı Kiliselerinin karşılıklı olarak birbirini aforoz etmesiyle Ortodoksluk ve Katoliklik ayrımı ortaya çıkmıştır. Günümüzde işte bu ana akım mezhepler, Nestûrîleri heretik saymamaktadır ve Katolikler, Nestûrîliği ayrılmış Doğu kiliselerinden biri olarak kabul etmektedir.

İstanbul'da 428-431 yıllarında patriklik yapan ve daha sonra aforoz edilen Nestorius'a bağlı olarak mezhebin ortaya çıkışı V. yüzyıla kadar gitmektedir. "İranlı bir anne-babanın çocuğu olan Nestorius,¹ eğitimini Antakya'da almış ve burada Euprepios manastırına girerek papazlığa yükselmiştir" (Tarakçı 219). Anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde Antakya ve İskenderiye Kiliseleri arasında İncil'in yorumlanması başta olmak üzere pek çok teolojik konu hakkında derin bir fikir ayrılığı ve çekişme mevcuttu. Örneğin Antik Mısır kültürü ve Yeni Platonculuk ile beslenen İskenderiye, Kitâb-ı Mukaddes'in

sembolik ve bätünü bir bakış açısıyla yorumunu ön plana çıkarırken Aristocu gelenekten beslenen Antakya ise literal yorumu tercih etmiştir (Albayrak 15). Bu iki Kilise arasında var olan çekişmenin kurbanı da Nestorius olmuştur, denilebilir. Patrik olarak İstanbul'a geldikten sonra Hz. Meryem için kullanılan unvanlar ile ilgili bir tartışmada ortaya koyduğu görüş dolayısıyla İskenderiye Patriği Cyrill tarafından yoğun bir muhalefetle karşılanmıştır. Sorunun kaynağı Hz. Meryem için *Theotokos* (< θεοτόκος “Tanrı doğuran”) unvanının mı yoksa *Anthropotokos* (< ἄνθρωποτόκος “İnsan doğuran”) unvanının mı kullanılması gerektiğiydi ve Nestorius bu tartışmayı sonlandırmak adına *Christotokos* (< χριστοτόκος “Mesih doğuran”) unvanını önermiştir (Loofs 28). İki taraf arasındaki bir diğer anlaşmazlık, Hz. İsa'nın doğası ile ilgiliydi ve bir yanda *monofizit* ya da daha doğru bir ifadeyle *miafizit* diğer yanda ise *diyofizit* inanç vardı. Cyrill ve dolayısıyla İskenderiye ekolü Hz. İsa'nın hem insan hem tanrı olarak tek bir doğaya sahip olduğunu savunurken Nestorius aksi bir görüşe sahip olmuş, Hz. İsa'nın şahsında iki doğanın varlığını savunmuştur. “Bu noktada Aristo'da geçen bir kavramı kullanarak İsa'nın hem beşer hem ilahi tabiatlarının (prosoyon, vere deus / vere homo) kendi başlarına ve kendi sınırları içinde yeterince mükemmel, bundan dolayı da herhangi bir karışma veya ilişki imkanına girmeyecek şekilde sağlam ya da yekpare olduğunu kabul etmişlerdir” (Demirci 53). Nestorius, görüşlerini piskoposlara yazdığı mektuplar vasıtasıyla İstanbul dışına da çıkarmış ve pek çok taraftar bulmuştur (Çelik 46). Sonuçta ortaya çıkan ayrılıklar için bir çözüm bulma amacıyla Bizans imparatorunun talebi doğrultusunda 431 yılında I. Efes Konsülü toplanmış, ancak Cyrill ve taraftarlarının baskın gelmesiyle Nestorius aforoz edilerek patriklik görevine son verilmiştir. Ardından İstanbul'dan uzaklaştırılarak eski manastırına hapsedilmiş ve hapis hayatı yaşadığı yerde kötü muamelelere maruz kaldıktan sonra 433 yılında önce Petra'ya, ardından batı çölünün vahalarına sürgün edilmiştir (Atiya 64). Tarihi kesin olarak bilinmese de 450'den sonra öldüğü düşünülmektedir.

Nestorius'un eserlerinin büyük çoğunluğu henüz sağlığında yaktırılmasına rağmen ölümünden sonra onun şekillendirdiği inanç sistemine sahip olanlar Orta Asya ve Çin'e kadar uzanan ciddi bir misyonerlik faaliyetinde bulunmuştur. Ancak genel itibarıyla Hristiyanlık dininin ilgili coğrafyalara nispeten daha erken bir devirde ulaştığı anlaşılmaktadır. Örneğin 334'te Merv'de bir piskoposluk bulunmasına dayanarak bu tarihi IV. yüzyıl ve öncesine kadar geri götürmek mümkündür (Bartold, *Tarih ve Uygarlık* 52).

V. yüzyılda Herat ve Merv’de Nestûrî piskoposları olduğu bilinmektedir. 635 yılında da A-lo-pien isimli bir misyoner, Çin’e gelerek bir cemaat oluşturmuştur (Gumilëv, *Eski Türkler* 453). Bununla birlikte Doğu Kilisesinin Çin’deki gelişiminin 845 yılında ülkedeki tüm yabancı dinleri yasaklayan bir imparatorluk fermanıyla büyük ölçüde sona erdirildiği belirtilmelidir (Halbertsma 8). Orta Asya’nın geri kalanı içinse böyle bir durum söz konusu değildir, dolayısıyla Hristiyan olan Uygurlar dinlerini serbestçe yaşamaya devam ettiler. Moğol yönetiminin dinî hoşgörü politikasına sahip olması Nestûrî Hristiyanlığının XIII-XIV. yüzyıllarda Orta Asya ve yine Çin’de yayılmasını kolaylaştıran en önemli unsurların başındadır. Bu yayılımın temeli ise birkaç yüzyıl öncesinden atılmıştır, zira XI. yüzyılda büyük çoğunluğu Türk kökenli olan pek çok Orta Asya kavmi arasında Nestûrîler bulunabildi (Halbertsma 29).

Hristiyanlığın Türkler arasında belli bir kesim tarafından bilinmesi ve tanınmasının da Eski Uygurlardan daha eski devirlere dayandığı anlaşılmaktadır. Örneğin 591 yılında Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev ve Bizans’ın müttefik güçleriyle isyancı Behrâm-ı Çûbîn arasında gerçekleşen Blarathon Savaşı’nda müttefikler tarafından yakalanan Türkler arasında alnında haç işareti bulunanların olması, I. Köktürk Kağanlığından itibaren bir kesim tarafından bu dinin en azından biliniyor olduğunun bir kanıtıdır, öyle ki bunun salgınlardan kurtulmak için aralarında bulunan Hristiyanlar tarafından kendilerine öğretildiğini ifade etmişlerdir (Gumilëv, *Muhayyel Hükümdarlığın* 60; Sinor 411). Ancak onların asıl yayılma başarıları, Sâsânî devletinin yıkılışından sonra, VIII. yüzyılda Asya’da İslamiyet’in siyasi hakimiyetinin kurulduğu zamana denk gelmektedir (Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi* 64; Günay ve Güngör 181). Nestûrîlerin “Katolikos denilen ruhani lideri Timotheos, halifelikten Müslümanlığın egemenlik alanındaki bütün Hristiyan cemaati üzerinde bir çeşit patriklik yetkisi alıp, Türkilerin elindeki bozkır kuşağında, sonuçları Moğolistan’da ve Çin’de dahi hissedilecek olan iddialı bir misyonerlik faaliyetine girişmişti” (Golden 463).

“Uygur Hristiyanlarının merkezi Turfan’ın doğusunda bulunan Bulayık kasabası olmuş, burada yalnız Hristiyan yazma eserleri bulunmuştur; bunlar da Süryani, Soğd ve Türk dillerinde yazılmış eserlerdir” (Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi* 173).

“Uyguristan’da Nesturîler kendilerine özgü müsamahasızlığa rağmen Budistlerle iyi geçindiler. Herhalde, Hristiyanlık Hinayana’nın ateistik soyutluluğundan uzak olan dinî eğilimli insanlar için makbuldü. Tacirler, daha ziyade Hristiyanlığı tercih ediyorlardı. Çünkü Budizm ‘mükemmellik yoluna ayak basanlara’ altın, gümüş ve kadınlara dokunmayı yasaklıyordu. Bu sebepten, ekonomi hayatına aktif şekilde katılan dindar insanlar, yaşamaya ve çalışmaya engel olmayan bir dinî akaid aramak zorundaydılar. Şu halde, her iki ideolojik sistem için uygun bir ekonomik sığınak bulunduğu sonucuna varılabilir” (Gumilëv, *Etnogenez Halkların* 99-100).

Venedikli seyyah ve tüccar Marco Polo’nun 1271-1295 yılları arasında yirmi yılı aşkın süren seyahatini konu alan eserinde de Orta Asya’daki Hristiyan topluluklar hakkında bilgiler yer almaktadır ve bunların bir kısmı doğrudan Hristiyan Türklerle ilgilidir. Örneğin Yarkent ile Kansu ve Sincan bölgelerindeki pek çok şehirde Nestûrî Hristiyanların bulunduğu anlaşılmaktadır (Polo 122, 128, 134, 155, 156). Ayrıca Kaşgar’da Müslüman olanların yanı sıra kendi kiliseleri olan birkaç Nestûrî Hristiyan Türk’ün de bulunduğunu belirten Polo (117) Uyguristan ile ilgili olarak da şu bilgileri aktarır:

“Büyük Han’a² ait geniş bir vilayettir. Çok sayıda şehri ve köyü vardır, ama başkentini adı Karahoço’dur. Birçok başka şehir ve köy de onun yasasına tâbidir, halk putlara tapar. Ama Hristiyanlar da vardır, bunlar Nestûrî yasasına uyarlar” (Polo 133).

Nestûrî inancı İslamiyet’in Orta Asya’da yayılmasıyla birlikte özellikle Türk toplulukları arasındaki etkisini yitirdi. Gazan Han’ın İslamiyet’i kabulü ve Timur fetihleriyle Anadolu’ya doğru yeniden bir göç başladı (Günay ve Güngör 187-188).

Hristiyan Çevreye Ait Eski Türkçe Metinlerin İçeriği

Hristiyanlıkla ilgili Eski Türkçe metinler fazla sayıda değildir ve bunlar genellikle bütünlüklü olmaktan uzaktır. Aralarında içerik bakımından dikkat çekenler ise Yakup İncilinin Eski Uygurca çevirisine ait seksen satırlık bir metin, Aziz George efsanesi hakkında yazılan ve ancak yirmi yedi satırı günümüze kadar ulaşan metin parçası, Pavlus ile Thekla’nın İşleri anlatısının ve iman esaslarını içeren amentünün bir bölümüdür.

Yakup İncili, Hristiyanlıkta apokrif olarak kabul edilen İncillerden biridir ve Hz. Meryem ile Hz. İsa'nın doğumu ve çocukluğu hakkında yazılmıştır. Bu yüzden bebeklik İncili olarak da adlandırılmaktadır. MS. II. yüzyıla tarihlenen metnin orijinal dili Grekçedir ve en eskisi Süryanice olan çeşitli Doğu yazmaları da bulunmaktadır (James 38). Eski Uygurca çeviri, gerek esinlendiği Yakup İncilinde gerekse kanonik kabul edilen İnciller arasında yalnızca Matta İncilinde bulunan yıldızbilimcilerle ilgili bölümün farklı bir versiyonunu barındırmaktadır. Buna göre Hz. İsa'nın doğumunu bir yıldız vasıtasıyla öğrenen yıldızbilimciler doğudan Kudüs'e gelirler ve yine bu yıldızın yol göstermesiyle Beytüllahim'de Hz. İsa ve Hz. Meryem'i bularak altın, günnük ve tütsü armağan ederler. Ardından Kral Herodes'in yanına dönmeleri için rüyalarında (veya Yakup İnciline göre bir melek tarafından) uyarılarak başka yollardan ülkelerine dönerler (bk. Matta 02: 01-12; Yakup 21: 01-04). Eski Uygurca çeviride bunların dışında Hz. İsa'nın beşiğinden bir taş parçası kopararak yıldızbilimcilere verdiği, ancak ne kendileri ne de hayvanları bunu taşıyamadığı için bir kuyuya attıkları ve o anda büyük bir ateşin yükseldiği yazmaktadır. Devamında da yıldızbilimcilerin yaptıklarından pişman olduğu ve o günden beri de ateşe taptığı anlatısı bulunmaktadır (*U 9175₃₆₋₆₁). Bu parçanın öteki dillerdeki çevirilerinde bulunmaması bu çevirinin özellikle Orta Asya'da ateşe tapanlarla ilgili yapılmış olduğunun bir göstergesidir (Tezcan 305). Ancak ilginçtir ki Yakup ve Thomas İncilleri gibi muhtelif metinlerden izler taşıyan ve aslının Süryaniceye dayandığı anlaşılan Arapça apokrif bir İncil metninde (Elliott 100; Burke 112-116) bu kez gökbilimcilerin Zerdüşt'ün önceden haber verdiği gibi Kudüs'e geldiği yazmaktadır (bk. Ar. Çocukluk İncili 07). Bu durum özellikle Süryani ve Nestûrî kültür çevresinde oluşturulan metinlere eklenen Zerdüştlük ile ilgili parçaların çeşitlilik gösterdiğini, dolayısıyla yalnızca Orta Asya'daki değil Ortadoğu ve diğer coğrafyalardaki Zerdüşt inananları için de hazırlandığını düşündürmektedir.

Aziz George ile ilgili Eski Uygurca metin parçası, içerik bakımından dua ve şefaak özelliği göstermektedir. Dolayısıyla eldeki metin, bu efsaneye bir tür ek olabilir (ZiemeKirche 93). İslamî kültürde de *Circîs* olarak bilinen azizle ilgili Kur'an-ı Kerim ve sahih hadislerde bilgi bulunmamaktadır, ancak hakkında peygamber kıssası tarzındaki eserlerin çeşitli anlatılara sahip olduğu ifade edilmektedir (Tümer 26). Gerek Türk tasavvuf edebiyatı gerekse klasik Türk edebiyatı metinleri üzerinden onun peygamber olarak kabul edildiği ve Hz. Circîs şeklinde nitelendirildiği anlaşılmaktadır (Ataseven 567-568).

Uygurca metinden hareket ederek Aziz George'un Türkler tarafından henüz Orta Asya'da öğrenildiğini, Anadolu'ya geldiğinde ise bu kez İslamiyet vasıtasıyla yeniden tanındığını ifade etmemiz mümkündür.

Eski Türkçe Hristiyan çevreye ait metinlerden bir diğeri Pavlus ve Thekla'nın İşleri olarak bilinen apokrif metnin Uygurca çevirisidir. Hikâyeye göre Pavlus'un vaazlarından etkilenen Thekla adındaki genç kız, onu takip etmeye başlar, zulüm ve ölümlerden mucizeler göstererek kurtulur ve sonunda Se-leuciada (bugünkü Silifke) hayatını kaybeder (Davis 6-7; Elliott 353).

Yukarıda belirli özellikleriyle tanıtılan metinlerin yanı sıra dualar, itiraf (sakrament) ve ritüel metni, dilekçe örneği gibi yazılı ürünler bulunmaktadır. Ayrıca Yedisu bölgesinde bulunan Süryani, Uygur harfli veya iki dilli mezar taşı kitabeleri yine bu çevreye ait metinler arasındadır.³ Son olarak herhangi bir dinî içeriğe sahip olmamakla birlikte bir kısım Eski Uygurca belgede Hristiyanlık ile ilgili terimlere rastlanabildiği belirtilmelidir (bk. *mysdr* maddesi).

Hristiyan Çevreye Ait Eski Türkçe Metinlerde Dinî İfadeler

axıl xanı: Turfan'da bulunan metinlere nazaran oldukça az sayıda olmasına rağmen Karahoço'da da Süryani alfabesiyle yazılmış Hristiyan çevreye ait Eski Türkçe metin parçaları keşfedilmiştir. İlgili metinlerde geçen bu söz öbeğinin ilk unsuru Ar. 'aql' "akıl, us" sözcüğünden başka bir şey değildir; "akıl hanı" veya "akıl efendisi" şeklinde Türkiye Türkçesine aktarabileceğimiz bu ifade biçimi, muhtemelen Tanrı karşılığında kullanılmıştır.

axıl xanı kölitür (ZiemeKirche W_{02}) "Aklın efendisi (her şeyi) kapsar."

alkış: Eski Türkçe *alka-* "övmek, yüceltmek" eylemine {-Xş} yapım ekinin (Gabain 55; OTWF 262; Eraslan 108) eklenmesiyle oluşan sözcük, temelde "hayır dua, iyi dilek, kutlama" anlamlarına sahiptir (UW 2015 97). Eski Uygurlarda dinî çevreler bu temel anlama dayanarak sözcüğe çeşitli yan anlamlar kazandırmıştır, öyle ki Hristiyanlıkla ilgili metinlerde "methiye, övgü duası; hayır dua" karşılığındadır (UW 2015 98-99).

alkış kul bizni üzä kim tapınur biz (ZiemeKirche E_{10-11}) "(Sana) hizmet eden bizleri kutsa!"

alkışlıg: *Alkış* isim tabanına {+lXg} yapım ekinin (Gabain 44; OTWF 139; Eraslan 99) eklenmesiyle oluşan sözcük, temelde "hayır duası, şükran, kutlama" anlamlarına gelmektedir (UW 2015 99). Eski Türkçe metinlerde kul-

lanımı sınırlı olmakla birlikte aynı anlamda Toh. kökenli *şap* ile ikileme içinde tespit edilmiştir (Karaman 402).

t(ä)ñri-dä alkışğ bağ bağ kutıña (U 5795 r₀₁₋₀₂ / ZiemeKirche 33) “Tanrı’nın lütfuyla majestelerine...”

amin: Semavi tüm dinlerde dua ve ibadet ederken kullanılan Sami kökenli bir sözcüktür (Payne-Smith 19). Eski Türkçe Hristiyan metninin büyük çoğunluğu kaynak olarak Süryani metinlerine dayandığı için *amin* sözcüğünün bu çevrede Süryaniceden alıntılandığı anlaşılmaktadır. Bugün Türkçede yaşayan *âmin* ise İslamiyet’in kabulüyle birlikte Orta Türkçe döneminde yeniden, ancak bu kez Ar. (< *āmīn*) üzerinden alıntılanmıştır.

amin amin tep munı tæg beş kata bitip ävdä ogul kız okıtıp äşidmäki bolzun amin (ZiemeKirche C_{uig VII / 01-06}) “Amin amin diye bunun gibi beş kere yazıp evde erkek ve kızlara okutun, duyulsun. Amin!”

amrak tñri m(a)şiha: Eski Türkçe Hristiyan metinlerinde Hz. İsa’yı nitelemek, onu övmek adına pek çok söz ve tamlama kullanıldığı görülmektedir. “Sevgili Tanrı Mesih” anlamına sahip bu tamlamanın üçüncü unsuru *m(a)şiha*, “meshedilmiş” anlamına gelen Soğd. *mš’yy*’ sözcüğünden Eski Türkçeye geçmiştir (Gharib 219). Hristiyan metinleri dışında tespit edilemeyen sözcük, ilerleyen dönemlerde yeniden ancak bu kez Ar. (< *mesīh*) üzerinden alıntılanmıştır. *Tñri m(a)şihanın* yanı sıra *m(a)şiha tñri* şeklinde bir kullanım da söz konusudur.

amrak t(ä)ñri m(a)şiha kut berzün inçä bolzun (Pell. chin. 3509^{LVIII margine} / ZiemeKirche 39) “Sevgili Tanrı Mesih saadet versin, öyle olsun!”

ançm(a)n: Eski Türkçe Hristiyan metninin yanı sıra Mani metinlerinde de görülen sözcük, “(dinî) topluluk, rahipler topluluğu” anlamına gelmektedir ve Part. *ançaman* / Soğd. *’nçmn* sözcüğünden Eski Türkçeye geçmiştir (UW 2015 155-156). Daha çok İrani coğrafya üzerinden yayılan dinlere ait metinlerde kullanılmış olup örneğin Budist metinlerde aynı anlamda Türkçe kökenli *el*, *kuvrag*, *terig* ve bir alıntı olarak *bursoñ* gibi sözcükler bulunmaktadır. Eski Uygur dönemi sonrası Karahanlı Türkçesiyle birlikte kullanımdan düşmüştür.

arka ançman bağlär-kä (U 5833 r₂ / ZiemeKirche 34) “Bütün cemaat beylerine!”

apiskopa: Aziz George ile ilgili metin parçasında tek örnek olarak bulunan sözcük “piskopos” anlamına gelmektedir. Gr. *ἐπίσκοπος* sözcüğüne dayanmakla birlikte Soğd. üzerinden (< *psqwp*) Eski Türkçeye geçmiştir (Gharib 52).

kim maña atayu arıg baçağ baçasar m(a)tripolita apiskopa başın arıg dentarlarıg ötüğçi tutup (ZiemeKirche *H*₂₀₋₂₃) “Kim beni çağırıp saf bir şekilde oruç tutarsa, Metropol Piskopos başta olmak üzere saf din adamlarını ricacı tutup...”

arhant: Esasen Budist terminolojide “kurtuluş yolunun dördüncü ve son aşamasında olan Budist rahip” anlamındadır; Manihaist çevreye ait metinlerde de “rahip, seçkin” anlamıyla kullanılmıştır (UW 2015 230-231) ve Soğd. *r’γ’n* sözcüğünden Eski Türkçeye geçmiştir (Gharib 56). Ancak Pavlus ve Thekla’nın işlerini anlatan metin parçasında da *Pavlus* adı yerine muhtelif satırlarda pek çok kez yer almaktadır. Aynı şekilde metnin dördüncü satırında Pavlus’un temsil ettiği Hristiyanlık öğretisi *burhanlarının nomın* olarak anılmaktadır. “Bu dil kullanımı ancak Uygurca burhan sözcüğünün temel kelime dağarcığının bir parçası olması ve bir anlamda herhangi bir din kurucusunu ifade edebilmesiyle açıklanabilir” (Zieme, *Paulus und Thekla* 60; ZiemeKirche 104). Sonuçta farklı dinlere ait terimlerin bu şekilde birbirinin yerine kullanılması, Eski Uygur toplumunun inanç konusunda yaşadığı karışıklığı ve iç içe geçmişliği göstermesi bakımından güzel bir örnek teşkil etmektedir.

*arhant adın bir *Anz[io] atl(1)g uluşgaru barıp burhanlarının nomın nomlayın tesär* (ZiemeKirche *I*₀₂₋₀₅) “Pavlus, Antakya adlı şehre gidip ‘Hz. İsa’nın öğretisini öğreteyim.’ dediğinde...”

arıg kız: Eski Türkçenin tercümeyle dayanan diğer dinî içerikli eserlerinde olduğu gibi Hristiyanlıkla ilgili metinlerde de alıntı sözcüklerin yanı sıra belli tamlamalar vasıtasıyla dinî ifadelerin karşılandığı görülmektedir. Temel anlamı “saf, temiz kız” olan *arıg kız* ifadesi, Budist çevreye ait İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalında da tespit edilmiş olmasına rağmen (bk. İKPÖ XLI₂, XLIII₁) Hristiyan amentüsünün tercümesi olan metin parçasında doğrudan Hz. Meryem’i nitelemek için kullanılmıştır.

tuga b(ä)lgürü yarlıkadı arıg yel küçintän arıg kız m(a)rd miryam tan-ça (ZiemeKirche *A*₁₂₋₁₅) “Kutsal Ruh’un gücüyle bakire Hz. Meryem’in bedeninden doğup görünmeye tenezzül etti.”

arıg yel: Hristiyanlıkta bulunan teslis (üçleme/üçlü birlik) inancına göre Tanrı, üç ilahi şahıstan oluşmaktadır ve bunlardan üçüncüsü Türkiye Türk-

çesinde *Kutsal Ruh* olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca kavramın Ar. karşılığı olan *Rûhu'l-Kudüs* de kullanılmakta ve İslamiyet'e göre vahiy meleği Cebrâil'i işaret etmektedir. Eski Uygurlar ise aynı ilahi varlığı Soğd dilindeki örneklerden hareketle *arig yel* "temiz, saf rüzgâr" şeklinde adlandırmışlar, diğer bir deyişle Türkçeye kazandırmışlardır. Öyle ki Soğd Hristiyan metinleri incelendiğinde ilgili varlığın adı *zprt w't* olarak geçmekte ve bu da "temiz, saf rüzgâr, ruh" gibi anlamlara gelmektedir (Zieme, *das nestorianische Glaubensbekenntnis* 177; Ashurov 174). Bununla birlikte *arig* sözcüğü tek başına Mani ve Hristiyan metinlerinde "temiz, ışık; temizlik, ışık ilkesi" anlamında bir kullanıma da sahiptir (UW 2015 241).

Arig yel tamlamasına yalnızca Hristiyanlıkla ilgili metinlerde değil Mani metinlerinde de tesadüf edilmektedir: *ymä inçä biliñlär ol y(a)ruk kızı ögütmiş ög arig yel kañ(ı)m(ı)z ulug elig t(ä)ñri hanı z(ä)rua t(ä)ñri* (Le Coq 15). Willi Bang (*Manichaeische Hymen* 9) ilgili satırlarda sıralanan varlıkları "[I] a. Işığın bakiresi, kutsanmış anne. b. Kutsal ruh c. Babamız, büyük kral, tanrıların prensi" olarak vasıflandırmakta ve Manihaist üçleme inancına dikkat çekmektedir. Sonuçta Eski Uygurların her iki dinî çevrede de bu tamlamaya özel bir anlam yüklediği ortadadır.

[ymä tonan]tı arig yel küçintän boltı tükäl yahjuk-ça (ZiemeKirche *A*₀₈₋₁₁) "Yine Kutsal Ruh'un gücüyle elbisesini giydi (vücut buldu), tamamen insan oldu."

arix oñlion nom bitig: Karahoço metinlerinde bulunan bu söz öbeği, "saf, temiz İncil kitabı" anlamına sahiptir. *Oñlion* "İncil, Yeni Ahit" sözcüğünün etimolojisi için bk. *oñlion*.

neteg kim arix oñlion nom bitigtä m(a)şiha m(a)r(a)n yarlıxamakı mu turur (ZiemeKirche *T*₀₀₈₋₀₁₀) "Nitekim temiz İncil'de Efendimiz Mesih böyle bu yurmadı mı?"

ayig kılınç: "Kötü davranış, günah" anlamlarına sahip bu tamlama, herhangi bir dinî çevre ayrımı olmaksızın tüm Eski Türkçe metinlerde tespit edilebilir. UW'de (2017 87) "suç, günah" şeklinde açıklanmış olup bir dua parçasında yer almaktadır.

uluş-ta nä kılmiş ayig kılınçların ökün-mäs[ä]r-lär öz kántü ay[ıg] kılınçları özlärinä yağı bolgay-lar (ZiemeKirche *D*₇₋₁₀) "...dünyada işledikleri günahlardan pişman olmazlarsa bu günahlar kendilerine düşman olacaktır."

ayıg kılınçlığı: *Ayıg kılınç* tamlamasının ikinci unsuru olan *kılınç* “huy, tabiat” isim gövdesine {+lXg} yapım ekinin (Gabain 44; OTWF 139; Eraslan 99) eklenmesiyle oluşan söz öbeği, “günahkâr, günahı olan, günah işlemiş” (UW 2017 91) anlamlarına sahiptir.

takı y(ä)mä bitiyü täginälim z(a)hary-a ulug dentarnıñ ölüm täginmişi ayıg kılınçlıg herodes han älginä (ZiemeKirche B₆₅₋₆₈) “Ayrıca büyük peygamber Zekeriya’nın günahkâr kral Herodes’in elinden olan ölümünü saygıyla yazalım.”

baça-: “Oruç tutmak” anlamına sahiptir. Sir Gerard Clauson, bu eylemden türetilen *baçağ* ile ilgili öne sürülen görüşlerin aksine bunun şüphe götürmeyecek biçimde Türkçe olduğunu belirtmiştir (ED 293a).

kim maña atayu arıg baçağ baçasar m(a)tripolita apiskopa başın arıg dentarlarırığ ötüğçi tutup (ZiemeKirche H₂₀₋₂₃) “Kim beni çağırıp saf bir şekilde oruç tutarsa, Metropol Piskopos başta olmak üzere saf din adamlarını ricacı tutup...”

baçağ: İslamiyet’in kabulü öncesi Türk dilinde “oruç” anlamında kullanılan sözcüklerden biridir. Karahanlı devrinde de “Hristiyan orucu” anlamıyla bir süre daha kullanılmaya devam etmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu 177). Clauson, sözcüğün Türkçede alıntı olarak bulunmayan Soğd. *p’syk* “ilahi” ile ilişkilendirilmesinin hatalı olduğunu öne sürmüştür (ED 293b). Bununla birlikte eylemin Soğd. *pa-* “korunmak”tan türetilen **páč* sözcüğüne dayandığını ileri süren araştırmacılar da bulunmaktadır (bk. Gabain 266; Eraslan 555). İslamiyet ile birlikte Karahanlı Türkçesi devrinde Fars. kökenli *oruç*, ilgili sözcüğün yerini almıştır (ED 293b). Hristiyan çevreye ait metinlerde yer alan *arıg baçağ* tamlamasının *Altun Yaruk* ve *Huastuanıft* gibi farklı dini çevrelere ait eserlerde de görülmesi mümkündür.

kim maña atayu arıg baçağ baçasar m(a)tripolita apiskopa başın arıg dentarlarırığ ötüğçi tutup (ZiemeKirche H₂₀₋₂₃) “Kim beni çağırıp saf bir şekilde oruç tutarsa, Metropol Piskopos başta olmak üzere saf din adamlarını ricacı tutup...”

bäg kutı: “Haşmetli, yüce bey” anlamındaki ifade, Hristiyan çevreye ait metinlerde Hz. İsa ve azizler için de kullanılabilen unvanlardan biridir.

t(ä)ñri-dä alkışlıg bäg bäg kutıña işug sav[ım] (U 5795₀₁₋₀₂ / ZiemeKirche 33) “Tanrı tarafından kutsanmış kral, haşmetli kral İsa, sözüm...”

bäg tãñri: Bir dua metninde yer alan bu ifade, temelde “kral-tanrı” şeklinde anlamlandırılabilir olmakla birlikte geçtiği metnin tamamı göz önünde bulundurulduğunda doğrudan Hz. İsa’ya ithafen kullanılmıştır. Bu bakımdan ilgili tamlama, Hristiyanlıkta Hz. İsa için kullanılan *kral* veya *krallar kralı* metaforunun Eski Türkçedeki karşılıklarından biri olarak değerlendirilebilir.

[al]ku sıylug yazukluglarig sıyınta yazukın[-ta kutgar]daçı y(a)rıkancuçı bæg t(ä) ñri-ä (ZiemeKirche D₂₈₋₂₉) “Ey bütün günahluları günahlarından arındıran Tanrı!”

bäglär bägi: Türkçede eskiden beri bir unvan olarak kullanılan ve “beyler beyi” anlamına gelen bu tamlamaya ilk İslamî dönem eserlerinde de rastlanmaktadır: *ölümüg tıdar erse dünya nãñil/bolup ölmägäy ärdi bäglär bägi* (KB₁₁₉₇). İncil metinlerinde bulunan *krallar kralı* metaforuna dayanarak bu tamlamanın Eski Türkçede Hz. İsa’yı nitelemek için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

] bäglär bägi //lar (ZiemeKirche N₁₅) “...beyler beyi...”

burhan: Sözcüğün Hristiyan çevreye ait metinlerdeki özel kullanımıyla ilgili olarak bk. *arhant* maddesi.

buşı: “Sadaka, bağış” anlamındaki sözcük ile Eski Uygurcanın özellikle dinî nitelikli eserlerinde pek çok kez karşılaşılmaktadır. Çin. 布施 *bù shī* (GOÇ. *puä`ši*) sözcüğüne (Pulleyblank 42, 282) dayanan *buşı*, Karahoço metinlerinde *sadaxa* ve *lab* ile ikileme içerisinde de kullanılmıştır.

bir menü tãñrikä buşı bermişkä nom berür (ZiemeKirche T₀₅₅₋₀₅₆) “Her kim ebedi Tanrı için sadaka verirse ona öğretir.”

buyan: Herhangi bir dinî çevre ayrımı yapmaksızın Eski Türkçe metinlerde “iyi amel, sevap; şans, talih” gibi anlamlarda kullanılmıştır. Skt. *punya* sözcüğüne dayanmakla birlikte Soğd. (< *pwny'n*) üzerinden Eski Türkçeye geçmiştir (Gharib 329). İfade edilen kavram için ayrıca *ädgü kılınç* tamlaması oluşturulmuş ve pek çok kez *buyan* ile birlikte ikileme şeklinde metinlerde tespit edilmiştir (Şen 80).

Sözcük daha sonraki dönemlerde de Türk dilinde var olmaya devam etmiştir, Kaşgarlı *myuan* şeklinde kaydettiği sözcüğe doğrudan “sevap” anlamı verir (Ercilasun ve Akkoyunlu 419). Karahanlı dönemi eserlerinden bir diğeri olan KB’de sözcüğün pek çok kez kullanılmış olması, İslamiyet sonrası dönemde bir müddet daha varlığını koruduğunu gösterir. Zira sonrasında yerini Ar. kökenli *‘amel*, *sevâb* ve *talih* gibi sözcüklere bırakmıştır.

takı y(ä)m[ä] bu buyan ä[dgü kılınç küçintä ka]ñımız (ZiemeKirche F₅₄) “Ve yine bu iyi amel gücüyle hanımız...”

buyançı: *Buyan* isim tabanına {+çl} yapım ekinin (Gabain 43; OTWF 110; Eraslan 95) eklenmesiyle oluşan sözcük, temelde “Merhametli, iyiliksever” anlamına sahiptir ve yine *buyan* gibi tüm Eski Türkçe metinlerde karşımıza çıkmaktadır.

buyançı t[egin] t(ä)ñrim kutı bügüläyü y(a)rlı-kap nätäg intkisi ärsär (ZiemeKirche G₀₉₋₁₁) “İyiliksever Prens Hazretlerim bilgelikle merhamet edip eğer mümkünse...”

bün: Sözcük temelde “hata, kusur; günah” anlamına sahiptir. KB’de yaygın bir biçimde *ärdäm* sözcüğünün zıddı olarak bulunmaktadır (ED 347b). DLT’de de *böñ* şeklinde “iri, kaba; saf” anlamıyla kaydedilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu 491). Karahoço metinlerinde yalnızca bir kez geçmektedir.

bününj üzä yazux xılınç yazux xaxxanmas mu s(ä)n (ZiemeKirche T₀₀₆₋₀₀₇) “(Bu) suçunla günah, kusur işlemiş olmaz mısın?”

çuñla: St. Petersburg’da muhafaza edilen SI 4847 numaralı fragman, Hristiyan Uygurlarla ilgili iki metin parçası içermektedir. Özellikle *verso* yüzdeki metin, ayinler esnasında kullanılan çeşitli eşyaların sıralanması bakımından dikkat çeker. Buradan hareketle Eski Uygurların “çan” karşılığında *çuñla* sözcüğünü kullandığını görmekteyiz. Köken bilgisiyle ilgili olarak Takao Moriyasu, sözcüğün Çin. *zhong* 鐘 ve *luo* 鑼 sözcüklerinden oluşmuş bir alıntı olduğunu ifade eder (BT XLVI 90).

bir çuñla (SI 4847_{4v} / ZiemeKirche 38) “...bir çan...”

dentar: Soğdcadan Türk diline geçen *dentar-dendar* sözcüğü, özellikle Eski Uygurca eserlerde (Budist, Manihaist veya Hristiyan çevre ayrımı olmaksızın) tespit edilmektedir. “Din adamı, rahip; aziz, ermiş” anlamına sahip *dentar*, Soğd. *dynd*’r ~ *dnd*’r sözcüğüne dayanmaktadır (Gharib 149). İslamiyet’in kabulüyle birlikte ilerleyen dönemlerde *dindär* sözcüğünün “dinin gereklerini yerine getiren (kişi), mütedeyyin” anlamıyla kullanılmış olması muhtemel bir yeniden alıntılama işaret etmektedir.

takı y(ä)mä bitiyü täginälim z(a)hary-a ulug dentarnıñ ölüm täginmişi ayıç kılınçlıg herodes han älğintä (ZiemeKirche B₆₅₋₆₈) “Ayrıca büyük peygamber Zekeriyâ’nın günahkâr Kral Herodes’in elinden olan ölümünü saygıyla yazalım.”

ädgü kılınç: Dinî ritüellerle ilgili düzenlenmiş bir metinde iki kez yer alan *ädgü kılınç* tamlaması “iyi amel, davranış; sevap” gibi anlamlara sahiptir. Budist metinlerde Skt. *punya* karşılığında kullanılmıştır (UW 2017 153-154). Karahanlı Türkçesi döneminde de tamlamayı tespit etmek mümkündür: *iki näñ bilä är qarırmas özi / bir ädgü kılınçı bir ädgü sözi* (KB₁₈₁).

Ädgü kılınç, diğer Eski Uygurca metinlerde örnekleri olduğu üzere burada da *buyan* ile birlikte ikilemeli olarak kullanılmıştır.

buyan ädgü kılınç küçindä [] (ZiemeKirche F₇₀) “İyi amel sayesinde...”

ärkägün: Eski Türkçe metinlerde “(Nestûrî) Hristiyan” anlamında sık kullanılan sözcüklerden biridir ve şahıs adlarından sonra gelerek unvan grubu oluşturduğu pek çok örnek bulunmaktadır. Moğolcada *erkegün/erkeün* olarak görülmektedir (Lessing 329b) Hamilton ve Ligeti başta olmak üzere bazı araştırmacılar sözcüğün kökeniyle ilgili olarak Gr. *ἀρχων* ve Lat. karşılığı *archaon* sözcüğüne işaret etmiş olsa da hangi dilden alındığı konusu belirsizliğini korumaktadır (ZiemeKirche 17-18). Sözcüğün Çince transliterasyonu olan 也里可温 *yělikēwēn* ise Yuan döneminde Nestûrîlerin yanı sıra Katolik Hristiyanlar için de kullanılmıştır (Tang 5). Metinlerde *ärkägün* dışında bunun kısaltılmış biçimi *ärk* ve çokluk biçimi olan *ärkäküt* örneklerine rastlanmaktadır.

ärkägü[n]-lär-niñ yarukı yulısı ywsp tæg körklüg m(ä)ñis-lig ärip bilgä-lär-niñ t(a)luy tikizi kök-täki friştilär küzätçi-lig ärip (ZiemeKirche J₇₋₁₀) “...Hristiyanların meşalesi Yusuf gibi güzel ve sevimli olanlara, gökteki meleklerin koruduğu okyanus derinliğindeki bilgelere...”

elig han: Budist metinlerde sıklıkla görülen bu ikileme “hükümdar, imparator” anlamlarına sahiptir. Hristiyan metinlerinde ise Hz. İsa’ya atfedilen bir unvan olarak karşımıza çıkar, zira İncil’deki çeşitli ayetlere dayanarak Hristiyanlık dininde Hz. İsa için kullanılan unvanlar arasında kral da bulunmaktadır.

ögmäk alkış ötündülär elig han m(a)şıha t(ä)ñrikä (ZiemeKirche B_{19,21}) “Kral Mesih’e övgü ve şükürlerini arz ettiler.”

eltv(a)r vrişti: Kıyamet ve diriliş içerikli Eski Türkçe bir metin parçasında yer alan bu ifade “yargıç melek” anlamına gelmektedir. İncil’in Yuhanna tarafından hazırlanan Vahiy bölümünde melekler şüphesiz yargıç görünümündedir, ancak herhangi belirgin bir terim kullanılmamıştır, dolayısıyla

bu metnin İncil'e dayanan orijinal bir metin olduğu varsayılabilir (ZiemeKirche 133).

İfadeyi oluşturan sözcüklerden ilki olan *eltv(a)r* “yargıç, hâkim” şeklinde anlamlandırılmış ve Orhun Yazıtlarından itibaren görülen *eltäbär* unvanı ile ilişkilendirilmiştir (ZiemeKirche 133; Wilkens 256). Ancak sözcüğün Türkçe olarak değerlendirilmesinin yanı sıra⁴ yabancı dillerden alıntı olabileceğini ifade edenler de bulunmaktadır. Örneğin Clauson (ED 134b) bunun ya bir alıntı ya da *el* sözcüğü ile **täb-/täv-* eyleminin geniş zaman biçiminin birleşmesiyle oluştuğunu belirtir. Yakın dönemde Róna-Tas sözcüğü İranî dillerde mevcut olan *đätβar/dädwar* “yargıç” sözcüğü ile ilişkilendirmiştir. Ona göre Orta Farsça *đätβar*, Mani Farsçası *litβir* ve Baktrice *ladbar*, Eski Türkçeye **älätbär* olarak geçmiş ve Eski Doğu Türkçesinde *ltbr*, Eski Batı Türkçesinde *ältäbär-elteber* şeklini almıştır (Róna-Tas 8). Sözcüğün “yargıç” anlamıyla kullanımı Eski Uygur metinleriyle sınırlıdır, diğer tarihî Türk lehçelerine ait metinlerde siyasi ve askerî bir unvan olarak karşımıza çıkar.

Tamlamanın ikinci unsuru olan *vrišti-frešti* “melek” ise İslamiyet'in kabulü sonrasında da Türk dilinde kullanılmaya devam etmiştir. Soğd. *frjsty* sözcüğüne dayanmaktadır (Gharib 157).

eltv(a)r vrišti-lä[r] (ZiemeKirche *N₀₅*) “Yargıç melekler...”

frišti: bk. *eltv(a)r vrišti*.

g(a)vryil: U 6072 numaralı Eski Uygurca fragman, bazı meleklerin adının Eski Türkçedeki formlarını öğrenmemize imkân tanır. Buna göre *g(a)vryil*, Soğd. *gbry'yl* sözcüğünün Eski Türkçeye alıntılanmış şekli olup (Gharib 162) Cebrâil karşılığında kullanılmıştır.

g(a)vryil mixail krubi sarpi kutlug [] (U 6072 v₂ / ZiemeKirche 35) “Cebrâil, Mikâil, Kerubim, Serafim, yüce...”

gumra: Eski Türkçe Hristiyanlık metinlerinde “manastır” karşılığında kullanılan alıntı sözcüklerden biridir. Sry. ‘*wmr*’ sözcüğüne dayanmakla birlikte Soğd. (< *ymr*) üzerinden Eski Türkçeye geçmiştir (Gharib 174; ZiemeKirche 88).

gumradın kitmiş-dä bermädi (ZiemeKirche *G₀₆₋₀₇*) “Manastırdan gittiğinde vermedi.”

han: bk. *elig han*.

ıduk: Eski Türkçede “kutsal, mukaddes” anlamına gelen sözcüğe Orhun Yazıtlarından itibaren rastlanmaktadır: *üzä türk täyrisi türk ıduk yiri subı ança itmiş* (KT_D 10-11). Eski Uygurcada var olmaya devam eden sözcüğün ayrıca *kut* ile birlikte hükümdarların sülale adı veya unvanı olarak kullanıldığı görülmektedir (Arat, *Herrschartitel Iduq-qut* 150). DLT’de “mübarek olan her şey” şeklinde açıklanan sözcük ile ilgili olarak serbest bırakılan her hayvana *ıduk* dendiği ve sahibinin üzerine adak olduğu için bu hayvanın sırtına bir şey yüklenmediği gibi bilgiler bulunmaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu 31). Karahanlı Türkçesi dönemiyle birlikte yerini Ar. kökenli *mukaddes* ve *mübarek* gibi sözcükler almıştır.

[*ıdu[k] y(a)rl(ı)gıg t(ä)ñri elig t(ä)ñrikän[ımız*] (U 6072₄ / ZiemeKirche 35) “..kutsal buyruğu İlahi Kralımız...”

ışug: İsa adının Türkçedeki ilk karşılığı olan sözcük, gerek İsa peygamber gerekse şahıs adları için kullanılmıştır. Sry. *ışw*‘ sözcüğüne dayanmakla birlikte Soğd. (< *ışw*) üzerinden Eski Türkçeye geçmiştir (Gharib 88; ZiemeKirche 183). Günümüzde var olan İsa adı ise İslamiyet’in kabulüyle birlikte bu kez Ar. (< *İsā*) üzerinden alıntılanmıştır.

bu ışug yeri-niñ bitigi ol (*U 9316 v₁ / ZiemeKirche 183). “Bu, İsa’nın arazisinin belgesidir.”

k(a)şışa: Yalnızca Karahoço metinlerinde geçen sözcük “keşiş, papaz” anlamına sahiptir ve Sry. *qışs*’ (Payne-Smith 522) sözcüğünden Eski Türkçeye geçen bir alıntıdır. İslamiyet’in kabulüyle birlikte Fars. (< *keşîş*) üzerinden Türkçeye yeniden alıntılanmıştır (Steingass 1035b).

k(a)şışa x’x’sx /// (ZiemeKirche W₀₈) “...Rahip...”

kertgün-: Hristiyanlık ile ilgili metinlerde şimdiye kadar yalnızca bir kez tespit edilen bu eylem, “inanmak, iman etmek; güvenmek” anlamlarına sahiptir ve ilk örnekleri *kertkün-* şeklinde Manihaist metinlerde görülmektedir: *burhanlar arıg denđarlar nomlasar kertkünmäd(i)n t(ä)rtrü yänä ig(i) dāyü* (Huast₁₇₁₋₁₇₃). Ayrıca Eski Uygur Türkçesinde eylemin aynı temel anlam çerçevesinde *ädkär-*, *süzül-* ve *uk-* ile ikilemelerde yer aldığı görülmektedir (Şen 159). Gabain (49) eylemin *kertü* sözcüğüne eklenen {+n-} ekiyle oluştuğunu ifade ederken Clauson (ED 739b) morfolojik bakımdan bir belirsizlik olduğunu, ancak *kertü* ile aynı köke dayandığını belirtir. Erdal da (OTWF 605) eylemin çeşitli metinlerdeki imla farklılığına dikkat çekmiş ve

kertü ile ilişkili olmasına rağmen aradaki türetme ilişkisinin belirsiz olduğunu ifade etmiştir.

Eylemin Türk dilindeki varlığı, ilerleyen dönemlerde de devam etmiştir. DLT’de hem *kirtkün-* hem de *kirtün-* şekilleriyle karşımıza çıkar (Ercilasun ve Akkoyunlu 180, 523). Ayrıca Harezmi Türkçesi sözlüklerinden *Mukaddimetü’l-Edeb*’de de tanıklanmıştır (33/2). Bunun dışında Nehcü’l-Ferâdis’tе, Kışaşü’l-Enbiyâda ve hatta Eski Anadolu Türkçesi döneminin bazı eserlerinde arkaik olarak tespit edilebilmektedir.

tænri y(a)rl(ı)gın kertgün (ZiemeKirche *L*₃₃) “Tanrı’nın sözüne inanın!”

kertgünç: Eski Uygur dinî metinlerinin tamamında tespit edilebilen bu sözcük, “inanç, iman” anlamlarına gelmektedir.

kertgünç köñül-ümin tägsürmädin kalsär y(ä)mä kılıç bögdä boyunumk[a] kit-mägäy-m(ä)n bu tutmuş n[om-lar]tın (ZiemeKirche *I*₂₅₋₂₉) “Boynuma kılıç ve hançer de vurulsa inancımın, uyulan kanunlardan vazgeçmeyeceğim.”

krubi: Tüm semavi dinlerin literatüründe bulunan hayvan veya kuş benzeri özelliklere sahip göksel kanatlı bir varlığın adıdır. İslamiyet’te *karübiyün* şeklinde bilinen bu varlıklar, Hristiyanlıkta Tanrı’ya en yakın melekler arasındadır (Britannica “cherub” maddesi). Eski Türkçedeki *krubi* formu, köken bakımından Sry. *krwb* sözcüğüne dayanır (Payne-Smith 224).

g(a)vryil mixail krubi sarpi kutlug [] (U 6072 v₂ / ZiemeKirche 35) “Cebrâil, Mikâil, Kerubim, Serafîm, yüce...”

kurb(a)na: Karahoço metinlerinde rastlanan bu ifade, Hristiyanların ekmek şarap ayini olarak da bilinen Efkariştiya ayini karşılığı kullanılmıştır. Sry. *qûrbânâ* sözcüğüne dayanmakla birlikte (Payne-Smith 498) Soğd. (< *qwrbn*) üzerinden Eski Türkçeye geçmiştir (Gharib 200). İslamiyet’in kabulü sonrası Ar. (< *kurbân*) üzerinden Türkçeye yeniden alıntılanmıştır.

xayu kişi kim yükünçkä alxışxa kurb(a)naxa kelsärsizlär (ZiemeKirche *T*₀₉₆₋₀₉₈) “Her kim ibadete Efkariştiya’ya gelirse...”

kurb(a)naç: “Efkariştiya bayramına katılan kişi” anlamındaki sözcük, *kurb(a)na* sözcüğüne eklenen {+çI} yapım ekiyle (Gabain 43; OTWF 110; Eraslan 95) oluşmuştur.

kurb(a)naçı dendar arıx ar(a)za tapınur ärkän tolp yertinçünün yazuxın (ZiemeKirche T₁₀₉₋₁₁₁) “Ayine katılan rahip saf Efkaristiya’yı kutlarken bütün yeryüzünün günahını...”

kuvrag: Eski Türkçede “cemaat, dinî topluluk” anlamında kullanılan Türkçe sözcüklerden biridir. *Kuvra-* “toplanmak, birleşmek” eyleminden gelişen sözcüğe Karahanlı Türkçesi metinlerinde rastlanmamaktadır (OTWF 196). İlerleyen dönemlerde Ar. kökenli *cemaat*, *cemiyet* gibi sözcükler Türk dilinde alıntılanacak olsa da *kuvrag* ya da *bursoñ* gibi daha çok rahipler topluluğuna işaret eden sözcüklerin kullanılmamış olması İslamiyet’te ruhban sınıfının bulunmamasından ileri gelir.

arıg kuvra[g] (ZiemeKirche N₂₉) “...temiz cemaat...”

lab: “Bağış, sadaka” anlamındaki sözcük Skt. *lābha* sözcüğünden alıntıdır (Monier-Williams 897). Karahoço metinlerinde Çin. kökenli *buşı* ile ikileme içerisinde kullanılmıştır.

çığayxa lab buşı bermäk suy yazuxnı arıtur (ZiemeKirche T₀₈₅₋₀₈₆) “Fakire sadaka vermek günahlardan arındırır.”

m(a)dm(a)ka: Hristiyan çevreye ait metinler arasında tam olarak neyi ya da kimi temsil ettiği belirsiz sözcüklerin başında gelmektedir. Sry. (< *mdmk*) üzerinden Eski Uygurcaya geçen sözcük temelde “yatak, dinlenme yeri” gibi anlamlara sahiptir (Payne-Smith 253). Gerek Le Coq (49) gerekse Bang (*Georgspassion* 73) sözcüğü *mdman* şeklinde transkripsiyonlamış ancak herhangi bir anlam vermemiştir. ED’de ise (236a) sözcüğün transkripsiyonu *Maryam* şeklinde yapılmıştır. Nihayetinde Sry. köken önerisi Zieme’ye aittir (ZiemeKirche 97) ancak ilgili metne ait tercümede bir anlamlandırma bulunmamaktadır. Metnin bağlamından sözcüğün Kilise yerine de kullanıldığı düşünülebilir ancak her şeye rağmen anlam belirsizliğini korumaktadır.

än’ ilki t(ä)ñri uruğı nom kutı ornaşğusı m(a)dm(a)ka-ka yükünsär tapınsar arıg tütsüg y(a)ruk yula (ZiemeKirche H₂₃₋₂₆) “...önce Tanrı oğlu ve Kutsal Ruh’un ikametgâhı *madmaka*’ya saf tütsü ve mum (yakarak) saygı gösterdiğinde...”

m(a)xbal(a)na: Genellikle Katolik ve Lüteryan kiliselerinde rahip veya diyakozların dinî tören sırasında kullandıkları örtünün adıdır. Köken itibarıyla Sry. *mğbln’* sözcüğüne dayanmaktadır (Payne-Smith 295).

beş m(a)xbal(a)na (SI 4847 v₄ / ZiemeKirche 38) “...beş cübbe...”

mar: Eski Türkçenin farklı içerikteki metinlerinde tespit edilebilen bu terim Sry. kökenlidir (< *mr*) ve “usta, öğretmen; aziz, ermiş” gibi anlamlara sahiptir (Payne-Smith 298). Soğd. (< *mr*) üzerinden Eski Türkçeye geçmiştir (Gharib 215). Nestûriler dışında Manihaistler tarafından da benimsenmiştir (Erdal, *A Grammar of* 183).

takı y(ä)mä antag kişi bar ärsär y(a)ruk yula ursar maña [at]ap t(ä)ñri-kä ötünsär mar giwargiz tep tesär m(ä)n anta tägäyin (ZiemeKirche *H*₀₅₋₀₉) “Ve yine (birisi) mum yakıp beni çağırarak Tanrı’ya yalvarırsa, Aziz George derse ben oraya ulaşayım.”

m(a)şihā mar: Karahoço metinlerinde görülen bu ifade biçimi, “Hz. İsa, Efendi İsa” anlamlarına sahiptir.

neteg kim arıx onlion nom bitigtä m(a)şihā m(a)r(a)n yarlıxamakı mu turur (ZiemeKirche *T*₀₀₈₋₀₁₀) “Nitekim temiz İncil’de Efendimiz Mesih böyle buyurmadı mı?”

matripolita: Hristiyanlıkta belli bir aşamadaki din görevlileri için kullanılan bu unvan, Gr. *μητροπολίτης* (Liddell ve Scott 964) sözcüğüne dayanmakla birlikte Eski Türkçeye Soğd. üzerinden (< *mytr’pulyt*) geçmiştir (Sims-Williams 150).

kim maña atayu arıg baçağ baçasar m(a)tripolita apiskopa başın arıg dentarlarig öügçi tutup (ZiemeKirche *H*₂₀₋₂₃) “Kim beni çağırıp saf bir şekilde oruç tutarsa, Metropol Piskopos başta olmak üzere saf din adamlarını ricacı tutup...”

mäjü täñri: “Ebedi tanrı” anlamındaki bu ifade, Karahoço metinlerinde yer alır.

bir m(ä)ñü täñri s(ä)niñ taxatıñta artux närsär tilämäs (ZiemeKirche *T*₀₆₁₋₀₆₃) “Ebedi tek Tanrı senin sadakatinden başka bir şey istemez.”

mihail: Mikâil karşılığında Eski Türkçede var olan *mihail*, Soğd. *myk’yl* sözcüğüne dayanmaktadır (Gharib 224).

g(a)vryil mihail krubi sarpi kutlug [] (U 6072 v₂ / ZiemeKirche 35) “Cebrâil, Mikâil, Kerubim, Serafim, yüce...”

mogoç: “Büyücü, kâhin” anlamlarına sahip bu sözcük, İncil tercümesinde doğudan Hz. İsa’yı görmeye gelen yıldızbilimcileri tavsif etmek için kullanılmıştır. İster kanonik olsun ister apokrif, İncillerin hiçbirinde bunların

sayısı belirtilmemişken Eski Türkçe metinde üç hediye getirmelerinin yanı sıra akıllarından üç düşünce geçmesi, sayılarının üç olduğu fikrini akla getirir. Kaldı ki Batı Hristiyan geleneğine göre de getirdikleri hediyelerden hareketle yıldızbilimcilerin üç tane olduğu kabul edilmekte ve bu anlatı *üç büyüü* ya da *üç bilge kral* gibi adlarla varlığını sürdürmektedir (Britannica “magi” maddesi). Eski Türkçeye Soğd. üzerinden geçen *mogoç* (Gharib 220) ayrıca Manihaist çevreye ait metinlerde de yer almaktadır (bk. Le Coq 39).

kaçan ol mogoçlar bidilhimka tägdilär ärsär ol yultuz täprämadin şük turdı (ZiemeKirche B₁₁₋₁₃) “Yıldızbilimciler Beytüllahim’e vardıklarında o yıldız hareket etmeden sabit bir şekilde durdu.”

mrmyt’: Hz. Davut’a indirilen kutsal kitap olan Zebur’un bölümleriyle ilgili olan sözcük Sry. kökenlidir (Payne-Smith 302).

[*mr*]myt’ [///]g-miş(i)g (ZiemeKirche F₂₄)

msydr: Yolculuk atlarının teslimi hakkında düzenlenen Eski Uygurca bir buyruk metninde yer alan terim, Nestûrî Hristiyanları ve din adamlarını tavsif etmektedir. Köken itibarıyla Soğdcaya dayanmaktadır (Gharib 219).

toñuz yıl üçünç ay bir yan[gıka] msydr-lar-nıñ bir yol at[ın] taykay-takı yolçı-ka berz-ün (U 5329₁₋₃) “Domuz yılının üçüncü ayının birinci gününde Nestûrî Hristiyanların bir yolculuk atını Taykay’daki Yolçı’ya versin.”

nom: Eski Türkçe dinî nitelikli metinlerde sıklıkla karşımıza çıkan ve “kanun, yasa; öğreti” başta olmak üzere çok geniş bir anlam alanına sahip sözcük ile özellikle Budist metinlerde çeşitli dinî-felsefi terimler üretilmiştir. Soğd. *nwm* sözcüğünden Eski Türkçeye geçen sözcüğün aslı Grekçedir (Gharib 246). Karahanlı Türkçesi döneminde de varlığını devam ettiren nom, DLT’de “din ve şeriat” olarak açıklanmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu 403).

kertgünç köñül-ümin tägsürmädin kalsär y(ä)mä kılıç bögdä boyunumk[a] kit-mägäy-m(ä)n bu tutmuş n[om-lar]tın (ZiemeKirche I₂₅₋₂₉) “Boynuma kılıç ve hançer de vurulsa inancımın, uyulan kanunlardan vazgeçmeyeceğim.”

nom bitig: Özellikle Budist çevreye ait metinlerde sıklıkla karşılaşılan (*Kşanti Kılğuluk nom bitig*, *Maitrisimit nom bitig* vb.) bu söz öbeği, “öğreti, kanun kitabı” anlamına gelmektedir. Karahoço metinlerindeki *arix onlion nom bitig* ifadesinin yanı sıra *nom bitigin* de müstakil olarak İncil yerine kullanıldığı görülmektedir.

neteg kim nom bitigtä yarlıxayur (ZiemeKirche *T*₀₈₆₋₀₈₇) “Nitekim İncil’de buyurur.”

nom kutı: Kutsal Ruh karşılığında kullanılan bir diğer söz öbeğidir (ZiemeKirche 95). Ancak bunun da *arıg yel* ifadesinde olduğu gibi Manihaist bir etki taşıdığı anlaşılmaktadır. İlgili metinlerde “dinin, öğretinin görkemi” şeklinde anlamlandırılmıştır, kilisede ikamet ederek oradakileri aydınlatan ruhun kişiselleşmiş halidir ve aynı zamanda büyük nous (= *vahman*) karşılığındadır (Klimkeit 26; Moriyasu, *die Geschichte des* 244).

äj ’ilki t(ä)ñri uruğı nom kutı ornaşgusı m(a)dm(a)ka-ka yükiünsär tapınsar arıg tütsüg y(a)ruk yula (ZiemeKirche *H*₂₃₋₂₆) “...önce Tanrı oğlu ve Kutsal Ruh’un ikametgâhı *madmak’a* saf tütsü ve mum (yakarak) saygı gösterdiğinde...”

nom tetsisi: İlgili metinlerde yalnızca bir kez tespit edilmiştir ve diğer dinî içerikli eserlerde örneği bulunmamaktadır. “Din, öğreti öğrencisi” anlamındaki söz öbeğinin ikinci unsuru olan *tetsi* Çin. 弟子 *dì zǐ* (GOÇ. *thiaj` tsz`*) sözcüğünden Eski Türkçeye geçmiştir (Pulleyblank 76, 420).

küp-täki älgürçi borug açil[ü(?)] kälürüp bizni täg nom tetsi-si denda[r]lar-ka tutduñuzlar ärsär (ZiemeKirche *J*₁₈₋₂₀) “eğer siz fıçıdaki kuvvetli şarabı getirip bizim gibi öğreti öğrencisi rahiplere sunduysanız (?)...”

nomla-: *Nom* isim tabanına {+IA-} yapım ekinin (Gabain 49; OTWF 429; Eraslan 115) eklenmesiyle oluşan sözcük, “vaaz vermek” anlamına gelmektedir.

*arhant adın bir *Anz[io] atl(ı)g uluşgaru barıp burhanlarnıñ nomın nomlayın tesär* (ZiemeKirche *I*₀₂₋₀₅) “Pavlus, Antakya adlı şehre gidip ‘Hz. İsa’nın öğretisini öğreteyim.’ dediğinde...”

oñlion: İncil’in Eski Türkçedeki adıdır. Pek çok örnekte olduğu gibi Soğdlar vasıtasıyla Türk diline yerleşmiştir. Soğdcada *’wnglywn* (Gharib 75) şeklinde görülen sözcüğün aslı Gr. *εβανγέλιον*dur (Liddell ve Scott 594). İslamiyet’in kabulünden sonra bu kez Ar. üzerinden (< *incil*) ikinci kez alıntılanmıştır.

[*ma]ri şlyb’ oñlionlug* [... (ZiemeKirche *F*₂₇) “...Mari Şlyb İncil...”

otaçı ämçi: İncil metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla Hz. İsa hekimlik vasfına sahiptir, çeşitli hastalıklardan muzdarip pek çok insanın iyileşmesine vesile olmuş ve şifa dağıtmıştır. İncil tercümesinde Hz. İsa’nın doğudan

gelen yıldızbilimcilere kendisini *otaçı ämçi* “hekim, şifacı” olarak tanıttığı görülmektedir.

otaçı ämçi y(ä)mä m(ä)n ök ärür-m(ä)n (ZiemeKirche *B*₃₄₋₃₅) “Hekim de yine bizzat benim.”

otagan: Yukarıdaki *otaçı ämçi* örneğinde olduğu gibi yine Hz. İsa’nın şifacı yönünü nitellemek için “hekim, şifacı” anlamında kullanılmıştır. Ota- eylem gövdesine {-GAN} isim-fiil ekinin eklenmesiyle meydana gelmiştir.

artuk[rak] kertgünç köñülin säri[n]sär-siz anıñ otagan tüşi adırtlıg bälgürgäy siziñä (ZiemeKirche *I*₃₀₋₃₃) “Hatta imanlı gönülle sabrederseniz onun iyileştirici gücü size mutlaka görünecektir.”

p(a)tgamv(a)r: Temelde “elçi, peygamber; haberci” anlamlarına sahiptir ve Soğd. *pty'mbry* sözcüğünden Eski Türkçeye geçmiştir (Gharib 308). Ancak Eski Türkçe metinlerde Hz. İsa’nın havarileri için kullanılan bir unvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı sözcük, İslamiyet’in kabulüyle birlikte bu kez Fars. (< *peygâmbër*) üzerinden yeniden alıntılanmıştır.

inçä yarlıkayur luka p(a)tgamv(a)r (ZiemeKirche *L*₂₄) “Havari Luka böyle buyurur.”

r(a)xim: “Rahmet, merhamet” anlamındaki sözcük, Eski Türkçeye Sry. *rhm* sözcüğünden geçmiştir (Payne-Smith 537). İslamiyet’in kabulüyle birlikte Ar. (< *rahîm*) üzerinden yeniden alıntılanmıştır.

çığay üzä r(a)xim xılmaxlıx turur (ZiemeKirche *T*₀₇₀₋₀₇₂) “Fakire merhamet etmektir.”

r(a)ximlig: *r(a)xim* isim tabanına {+IXg} yapım ekinin eklenmesiyle (Gabin 44; OTWF 139; Eraslan 99) oluşan sözcük, “merhametli, merhamet eden” anlamına sahiptir.

iç närsär r(a)himlix xılmaxlı(ı)g uluxrax küçlügräk ärsär yox (ZiemeKirche *T*₀₉₁₋₀₉₃) “Merhamet etmekten daha yüce bir şey asla yoktur.”

sadaxa: “Sadaka, bağış” anlamındaki sözcük, Eski Türkçeye Sry. *zdqñ* üzerinden geçmiştir (Payne-Smith 110). İslamiyet’in kabulü sonrası Ar. (< *şadaka*) üzerinden yeniden alıntılanmıştır.

inçip buşı sadaxa bergüçi (?) kişiniñ köñli xuşnut (ZiemeKirche *T*₀₅₈₋₀₅₉) “böylece sadaka verecek kişinin gönlü hoşnut...”

sarpi: Türkiye Türkçesinde *seraf* olarak geçen ve tüm semavi dinlerin literatüründe bulunan meleklerin adıdır (Britannica “seraph” maddesi). Eski Türkçe form, Sry. *srp* sözcüğüne dayanmaktadır (Payne-Smith 392).

g(a)vryil mihail krubi sarpi kutlug [] (U 6072 v₂ / ZiemeKirche 35) “Cebrâil, Mikâil, Kerubim, Serafim, yüce...”

sliva: “Haç, çarmıh” anlamına sahip *sliva*, aslen Sry. (< *shyb*) kökenlidir (Payne-Smith 479). Dinî içerikli metinlerin yanı sıra hukuk belgeleri ve buyruklarda da *seliba* şeklinde tespit edilebilir durumdadır. Ayrıca Eski Türk Hristiyan toplumunda bir şahıs adı olarak da kullanılmıştır.

yeti sliva (SI 4847 v₃ / ZiemeKirche 38) “yedi çarmıh...”

snam: “Vaftiz, kutsama” anlamındaki sözcük, Soğd. (< *sn̄m*) üzerinden alınmıştır (Gharib 357).

snam-kä (ZiemeKirche U₀₂) “vaftize...”

sugvar: Eski Türk Hristiyan metinlerinde “rahip” anlamında kullanılan bir diğer sözcüktür. Aslen Soğd. *suw̄βar* sözcüğüne dayanmaktadır (Gharib 364).

ymä sug-vardın kittim (ZiemeKirche G₀₄₋₀₅) “Yine rahiplerden uzaklaştım.”

suy: “Günah, suç” anlamına gelen *suy-*tsuy**, Çin. 罪 *zui* sözcüğünden alınmıştır (Pulleyblank 424). Clauson (ED 556a) sözcüğün Uygurcada yaygın olarak görülmesine rağmen daha sonraki dönemlerde bulunmadığını ve burada olduğu gibi bazen *suy* şeklinde yazıldığını belirtir. Hristiyan çevreye ait metinlerde Türkçe *yazuk* ile birlikte ikileme içerisinde tespit edilmiştir.

[al]ku suylug yazukluglarig suyınta yazukın[-ta kutgar]daçı y(a)rlıkançuçı bağ t(ä)ñri-ä (ZiemeKirche D₂₈₋₂₉) “Ey bütün günahlıları günahından kurtaracak merhametli Tanrı!”

suylug: Çince *zui*’den gelen *suy* isim tabanına {+IXg} yapım ekinin (Gabain 44; OTWF 139; Eraslan 99) eklenmesiyle oluşan sözcük “günahlı, günah-kâr” gibi anlamlara sahiptir (ED 556a).

[al]ku suylug yazukluglarig suyınta yazukın[-ta kutgar]daçı y(a)rlıkançuçı bağ t(ä)ñri-ä (ZiemeKirche D₂₈₋₂₉) “Ey bütün günahlıları günahından kurtaracak merhametli Tanrı!”

ş(a)l(a)m: “Barış, esenlik” anlamında Sry. *šlm* sözcüğüne dayanan bir alıntıdır (Payne-Smith 582). Kök, tüm Semitik dillerde ortaktır ve geniş bir biçimde kullanılmaktadır. “Barış” anlamıyla İbranice ve Aramice üzerinden Güney Semitik dillere geçmiştir (Jeffery 175). Sözcüğün Eski Türkçedeki varlığı oldukça sınırlıdır, birkaç örnekten öteye gitmez. Ancak İslamiyet’in kabul edilmesiyle birlikte Ar. üzerinden (< *selām*) yeniden alıntılanmıştır.

yüz tür-lüg asıg bolur ş(a)l(a)m (ZiemeKirche *K*₂₃₋₂₄) “Yüz türlü faydası olur. Selam!”

şımnu: “Şeytan, iblis” anlamındaki sözcük, Soğdca’dan (< *šmnw*) alıntılanmıştır (Gharib 375). Clauson (ED 868a) bunun Pehlevi dilindeki *abriman* karşılığında olduğunu belirtmektedir. Manihaist metinler vasıtasıyla Eski Türkçeye geçmiş olsa da Budist metinlerde sıklıkla kullanılmıştır, öyle ki ölüm tanrısı *Māra* pek çok kez bu sözcükle karşılanmıştır (Tokyürek 404). Hristiyan çevreye ait metinlerde sözcük ayrıca *şumnu* imlasına sahiptir ve *yäk* ile ikileme içinde kullanılmıştır.

ayıg k[ılınçlıg] yäk š(ı)mnu [yeriñä] tüšmüzün-lär (ZiemeKirche *D*₀₅₋₀₆) “Kötü tabiatlı şeytanların yerine düşmesinler.”

şuşpa: Temel olarak “mendil, örtü” gibi anlamlara gelmektedir ve Sry. *šwšp’* sözcüğünden bir alıntıdır. Ancak bu, vaftiz töreninde kullanılan örtü veya rahip cübbesi için de kullanılabilir (Payne-Smith 569). Eski Türkçe metin üzerinden anlamı kesin olarak tespit etmek ne yazık ki mümkün değildir.

iki şuşpa (SI 4847 v₅ / ZiemeKirche 38) “...iki şuşpa...”

tamu: Köken bilgisine dair ilk görüş, Soğd. *tm-* “cehennem” sözcüğünden alıntılanmış olduğudur (Gharib 387). Ancak Ata (KKT 193), bunun Türkçe olabileceğine dikkat çeker. Ona göre sözcüğün Eski Türk diline girişindeki ilk etken, yukarıdaki Soğd. sözcük olmakla birlikte Karahanlı döneminde *tamug* şeklini alması, Kırgızcada da geçen *tam-* eylemiyle ilgili olabilir. *Tam-* “yanmak, tutuşmak” eylemi, {-X}g yapım ekiyle “tutuşan, yanan şey, ateş” ve oradan “cehennem” anlamı kazanmış olmalıdır.

Manihaist metinlerden itibaren Türk dilinde cehennem kavramı için kullanılan yegâne sözcüktür. İslamiyet ile birlikte Ar. kökenli *cehennem* ve Fars. kökenli *dūzah* sözcüklerinin kullanımı yaygınlaşsa da arkaik bir unsur olarak *tamu* günümüzde Anadolu ağızlarında varlığını devam ettirmektedir (DS X 3818).

ol tam[u] uluşda nän tusu bolm[agay] (ZiemeKirche D_{12}) “O cehennem yerinde hiç fayda olmayacak.”

tapıg: “Hizmet, iş; inanç, hürmet” anlamındaki sözcük, Eski Türkçe *tap-* “hizmet etmek” eylemine {-Xg} yapım ekinin (Gabain 51; OTWF 172; Eraslan 105) eklenmesiyle meydana gelmiştir. Runik harfli metinlerden Şine-Usu yazıtında *eki kızın tapıg bert[i]* (ŞU_{B 04-05}) örneğinde yer almaktadır. *Tapug* ve Budist metinlerde *tapag* şeklinde de tespit edilebilen sözcük (ED 437a) DLT’de “hizmet” ve “itaat” olarak açıklanmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu 160).

bodunug kim ketärdiñ yäk tapıgında (ZiemeKirche E_{04-05}) “Halkı şeytana tapmaktan kurtardın.”

tapın-: Eski Türkçe *tap-* “hizmet etmek, saygı göstermek; ibadet etmek” eyleminin dönüşlü biçimidir (ED 441b). Manihaist metinlerden itibaren tespit etmek mümkündür: *t(ä)ñrikä yazınıp yäkkä tapınt(ı)mız ärsär* (Huast₁₈₉₋₁₉₀). Hristiyan çevreye ait metinlerde *yükün-* ile birlikte ikileme içinde de kullanılmıştır.

biz-ijä tapıngu yüküngü ärdini berüp-ä ärmış (ZiemeKirche B_{55-57}) “Bize saygı göstermek için mücevher vermişsiniz.”

tapınmak: *Tapın-* eylemine {-mAk} yapım ekinin (Gabain 53; Eraslan 117) eklenmesiyle meydana gelmiştir.

ugurka бүкүн күнкätägi mogoçlar ootka tapınmak tıtağı bu ärür (ZiemeKirche B_{59-61}) “O zamandan bugüne kadar yıldızbilimcilerin ateşe tapma sebebi budur.”

tarsak: Metinlerde “Hristiyan” anlamında kullanılan bir diğer sözcüktür. Eski Türkçedeki varlığı köken bakımından Soğd. *trs’q* sözcüğüne dayanmaktadır (Gharib 391) ancak bu da Pehlevi dilindeki *tarsāgdan* (*trs-* “korkmak”) türetilmiştir (Ashurov 172). Eski Uygur Türkçesi dönemi sonrasında unutulmuş olsa da İslamiyet’in kabulüyle birlikte Fars. üzerinden *tersā* şeklinde yeniden Türkçeye alıntılanmıştır.

tarsak-larka [] (ZiemeKirche N_{28}) “Hristiyanlara...”

tarsaklıg: *Tarsak* isim tabanına {+lXg} yapım ekinin (Gabain 44; OTWF 139; Eraslan 99) eklenmesiyle oluşan sözcük, “Hristiyan olma” anlamına sahiptir.

buyan-xa saxınıp t(a)rs(a)klig atı üçün (ZiemeKirche $T_{017-019}$) “...erdemini düşünüp Hristiyan olma adına...”

t(ä)ñri: Temelde “gökyüzü” anlamına gelmekle birlikte henüz Orhun Yazıtlarında dahi sözcüğün ayrıca “ilah, tanrı” karşılığında kullanıldığı anlaşılmaktadır: *täñri tag täñridä bolmış türk bilgä kagan* (KT_{G-1}). Sözcük günümüze kadar varlığını korumuş olsa da İslamiyet’in kabulüyle birlikte Türkçe sözcüklerin yanı sıra Ar. kökenli *Allāh* ve Fars. kökenli *hudā* sözcükleri daha sık bir biçimde kullanılmıştır. Eski Türkçe Hristiyan çevreye ait metinlerde *täñri* ile kurulmuş pek çok tamlama yer almaktadır.

[] *täñri* [] (ZiemeKirche M_{19}) “...tanrı...”

t(ä)ñri elig t(ä)ñrikän: “İlahi kral, hükümdar” anlamına gelen bu tamlama *bäglär bägi* ve *elig han* ifadelerinde olduğu gibi Hz. İsa’nın krallık vasfı için kullanılmıştır.

[] *ı]du[k] y(a)rl(ı)gıg t(ä)ñri elig t(ä)ñrikän[imiz* [] (U 6072₄ / ZiemeKirche 35) “..kutsal buyruğu İlahi Kralımız...”

t(ä)ñri oğlu: “İsa’nın Tanrı Oğlu şeklinde tanımlanması Yeni Ahit’te genel olarak Tanrı ile Mesih arasındaki Baba-Oğul ilişkisine dikkat çekmeyi ve bu ilişkiyi özel kılmayı amaçlamaktadır” (Duygu 163). Bu tanımlamayla İncil tercümesinde *t(ä)ñri oğlu* şeklinde karşılaşmıştır:

t(ä)ñri oğlu y(ä)mä m(ä)n ok ärür-m(ä)n (ZiemeKirche B_{32-33}) “Tanrı oğlu yine benim.”

t(ä)ñri uruğu: *Tanrı oğlu* tanımlaması için metinlerde kullanılan bir diğer ifadedir.

än ’ilki t(ä)ñri uruğu nom kutı ornaşgusı m(a)dm(a)ka-ka yükünsär tapınsar arıg tütsüg y(a)ruk yula (ZiemeKirche H_{23-26}) “...önce Tanrı oğlu ve Kutsal Ruh’un ikametgâhı *madmak’a*ya saf tütsü ve mum (yakarak) saygı gösterdiğinde...”

t(ä)ñri yeri: “Cennet” anlamındaki sözcük ile Hristiyan çevreye ait metinlerin yanı sıra Budist ve Manihaist metinlerde de karşılaşılmaktadır: *bu birök täñri yerintäki sü başı tay saşun körkin körü* (KuanTekin₁₁₇₋₁₁₈), *k(ä)ntü tugmış kılınmış mänjigü t(ä)ñri yerin unıtı ıddı* (Huast₁₄₋₁₅)

[] *üstünki t(ä)ñri yerinjä* (ZiemeKirche F_{29}) “...yukarıdaki cennete...”

t(ä)ñridä alkışlıg: Hristiyan Uygurlara ait bir mektupta övgü ifadesi olarak yer alan tamlama, “Tanrı tarafından övülmüş, yüceltilmiş” gibi anlamlara sahiptir.

t(ä)ñridä alkışlıg bağ bağ kutıña (U 5795₀₁₋₀₂ / ZiemeKirche 33) “Tanrı tarafından övülmüş majestelerine...”

t(ä)ñridäm: “Kutsal, ilahi” anlamlarına sahip sözcük, Uygurcaya özgü olup oldukça yaygındır (ED 524b). *Täñri* sözcüğüne {+dAm} yapım ekinin (Gabain 46; OTWF 68; Eraslan 96) eklenmesiyle meydana gelmiştir.

ötrü bälgülüg boltı t(ä)ñridäm bir vrišti yausıp-nıñ tülintä (ZiemeKirche B₇₈, 79) “Daha sonra kutsal bir melek Yusuf’un rüyasında belirdi.”

t(ä)ñrilik: Temel anlamı “tapınak” olan sözcük daha sonra “tanrısallık” anlamına da sahip olmuştur (ED 525b). Çok fazla örneği bulunmamakla birlikte Hristiyan çevreye ait metinlerin yanı sıra Budist ve Manihaist metinlerde de kullanılmıştır.

[]-lär kim tururlar t(ä)ñrilik[-dä] (ZiemeKirche E₀₇₋₀₈) “tapınakta bulunanlar...”

tegin: Sözcük “prens” anlamına sahip olmakla birlikte tıpkı *bäg* örneğinde olduğu gibi Hz. İsa’yı nitelemek için Hristiyan çevreye ait metinlerde kullanılmıştır.

yükünç alkış kılmişça buyanımnın bəgim teg[inim] t(ä)ñrim kunçuyum t(ä)ñrim kutıña ävirä tägingäy-m(ä)n (ZiemeKirche G₁₄₋₁₈) “...ne kadar saygı, hürmet gösterirsem sevabımı beyim, prensim, tanrım, prensesimin huzuruna tevcih edeceğim.”

tsuylug: bk. *suylug*

tugut: *Tug-* “Doğmak” eylemine eklenen {-(U)t} yapım ekiyle (Gabain 55; OTWF 308; Eraslan 108) oluşan sözcük, Karahoço metinlerinde “kıyamet sonrası diriliş” karşılığında kullanılmıştır.

ulux tugut küñ üzä anıñ ol ädgülüğ xılmışınıñ utlısı yanxısı [nä]ñ yox itük barmaxay (ZiemeKirche T₀₂₂₋₀₂₅) “Büyük diriliş gününde (insanın) yaptığı iyiliğin karşılığı asla yok olmayacaktır.”

tütsüg: Yakıldığında etrafa hoş kokular yayan tütsü, buhur gibi maddeler bazı dinlerde ayinler esnasında kullanılmaktadır. Hristiyanlıkta da buhurun

duaların Tanrı'ya yükselmesinin sembolü olarak kabul edildiği görülmektedir (Erdem 383). Buna dayanarak aşağıdaki örnekte *tütsüg* “tütsü, buhur” sözcüğü dinî bir anlam taşıdığı için buraya dâhil edilmiştir.

än 'ilki t(ä)ñri uruğı nom kutı ornaşgusı m(a)dm(a)ka-ka yükünsär tapınsar arıg tütsüg y(a)ruk yula (ZiemeKirche H_{23-26}) “...önce Tanrı oğlu ve Kutsal Ruh'un ikametgâhı *madmak'a*ya saf tütsü ve mum (yakarak) saygı gösterdiğinde...”

ulug kün: Temelde “büyük gün” anlamına sahip olmakla birlikte dinî içerikli metinlerde “kıyamet günü” karşılığında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tamlamanın bu özel kullanımı yalnızca Eski Türkçe metinlerle sınırlı değildir. İslamiyet'in kabulü sonrasında Karahanlı Türkçesiyle yazılmış KB ile birlikte ilk Kur'ân tercümelerinde bunun aynı anlamda Ar. kökenli *maşşer* ve *kıyâmet* gibi sözcükler dile yerleşene dek eserlerde bulunduğu görülmektedir: *bu barça uluğ kün nişanı turur / nişanı körünsä käligli kälür* (KB₆₄₉₃). *yana tirär sizni uluğ kün tuta kim sezig yok anıñ içindä* (KKT_{36/103a1}). *çın uluğ kün käläçi turur* (TIEM 73_{229r/4}). Hristiyan çevreye ait metinlerde yalnızca bir kez geçtiği görülmektedir.

t(ä)ñri m(a)şiha o[l kutlug] uluğ küntä k[ertü vri]şti-lär taşgar[u eltip] tar-sak-larka (ZiemeKirche N_{25-28}) “Kutsal Mesih o kutlu kıyamet gününde doğru melekleri gönderip Hristiyanlara...”

uşmak: Cennet kavramını karşılamak üzere Türk dilinde kullanılan en eski sözcüklerden biridir. Soğd. *wštm'y* sözcüğünden alıntıdır (Gharib 415) ve tarihî metinlerde *uşmah*, *uştmah*, *uçtmah* ve *uçmak* gibi türevleri bulunmaktadır. Kaşgarlı'nın da DLT'de “cennet” anlamıyla kaydettiği sözcük (Ercilasun ve Akkoyunlu 58) İslamiyet'in kabulü sonrası hazırlanan eserlerde sıklıkla kullanılmış ve Anadolu sahasına kadar varlığını sürdürmüştür. Clauson (ED 257b) sözcüğün Uygurcada bulunmadığını, erken tarihlerden itibaren Müslüman Türkler tarafından benimsendiğini ifade etmiştir ancak Budist ve Manihaist özellik taşıyan eserlerin aksine Hristiyan çevreye ait Eski Uygurca metinlerde *uşmak* sözcüğünün yer aldığını belirtmemiz gerekir.

tag-lar-nıñ hanı gulaga tag taluy ögüz suvın başlar täg uşmak-taki frişti-lär tavuşsuzın kälip küzätzün-lär (ZiemeKirche J_{16-17}) “Dağların hanı Gulaga dağının okyanus sularına hükmettiği gibi cennetteki melekler de sessizce gelip (onları) gözetinler!”

vagdani: Eski Türkçe metinlerde çok fazla örneği bulunmayan bu sözcük “tapınak” anlamına gelmektedir. Köken bakımından ise Soğd. (< βγδ’*n’k*) üzerinden alıntılanmıştır (Gharib 101; BT XLVI 90).

bu tawar vagdani içintä ganax içintä tutup yok kılsar (SI 4847 v₆₋₇) “Tapınakta saklanan bu mal-mülk kaybedilirse...”

vrišti: bk. *eltv(a)r vrišti*.

yarlıg: Sözcük “emir, buyruk; lütf, ihsan” anlamlarıyla Eski Türkçe döneminden itibaren gerek idarî gerekse dinî bir terim olarak tarihî Türk lehçelerinde varlığını sürdürmüştür. Clauson, sözcük ile ilgili olarak “üstün olandan aşağı olana emir; bazen üstün astına lütf göstermesi, ihsan etmesi” açıklamasını yapmaktadır (ED 966b). Runik harfli kimi metinlerde sözcüğe rastlamak mümkündür (bk. Orkun 250). Kaşgarlı’nın eserinde de “1. Sultanın mektubu ve emri 2. Tanrı’nın emri” anlamlarıyla iki kez yer almıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu 42, 366).

säkiz y(i)g(i)rminç y(a)rl(ı)g ädgü ol (ZiemeKirche L₀₉₋₁₀) “On sekizinci buyruk iyidir.”

yarlıka-: Orhun Yazıtlarından itibaren “buyurmak, emretmek” anlamında kullanılan sözcük, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tasvirî eylem olarak da kullanılmıştır.

inçä y(a)rlıkayur Zavtai p(a)tgamv(a)r (ZiemeKirche L₁₀₋₁₁) “Zavtay Peygamber şöyle buyuruyor.”

yarlıxamak: *Yarlıka-* eylemine {-mAk} yapım ekinin (Gabain 53; Eraslan 117) eklenmesiyle oluşan sözcük, “buyurmak, bildirmek” anlamındadır.

neteg kim arıx onlıon nom bitigtä m(a)şiha m(a)r(a)n yarlıxamakı mu turur (ZiemeKirche T₀₀₈₋₀₁₀) “Nitekim temiz İncil’de Efendimiz Mesih böyle buyurmadı mı?”

yazuk: Tarihî Türk lehçelerinde “hata, kusur; günah” anlamında en sık kullanılan sözcüklerden biridir. Aynı zamanda *tsuylug* ile ikileme içerisinde de kullanılmıştır.

y(ä)mä s(ä)n ärür-s(ä)n [al]ku suyug yazukluğlarig suyınta yazukın[-ta kutgar] daçı y(a)rlıkançuçı bağ t(ä)ñri-ä (ZiemeKirche D₂₇₋₂₉) “Ey merhametli Tanrılar tanrısı! Bütün günahlıları günahlarından kurtaracak olan yine sensin!”

yazuklug: *Yazuk* isim tabanına {+IXg} yapım ekinin (Gabain 44; OTWF 139; Eraslan 99) eklenmesiyle oluşan sözcük, “günahlı, günahkâr” anlamına sahiptir.

y(ä)mä s(ä)n ärür-s(ä)n [al]ku suylug yazukluglarig suyınta yazukın[-ta kutgar] daçı y(a)rlıkançuçı bağ t(ä)ñri-ä (ZiemeKirche D₂₇₋₂₉) “Ey merhametli Tanrılar tanrısı! Bütün günahlıları günahlarından kurtaracak olan yine sensin!”

yäk: Eski Uygurca döneminden itibaren metinlerde tespit edilebilen ve “şeytan” anlamına gelen sözcük, temelde Skt. *yakṣa* kökenine dayanmakla birlikte Soğdca da *ykš-* şeklinde bulunmaktadır (Gharib 446).

ayıg k[ılınçlıg] yäk ş(ı)mnu [yerigä] tüşmäzün-lär (ZiemeKirche D₀₅₋₀₆) “Kötü tabiatlı şeytanların yerine düşmesinler.”

yükün-: “Saygı göstermek, secde etmek” anlamındaki eylem, Orhun Yazıtlarından itibaren tarihî Türk lehçelerinde tespit edilebilmektedir. DLT’de de “baş eğmek, secde etmek” şeklinde açıklanmış olup (Ercilasun ve Akkoyunlu 383) günümüzde bazı Anadolu ağızlarında varlığını sürdürmektedir (DS XI 4329).

barıp yükünälim anıñ ulug kutıña tep ötündilär (ZiemeKirche B₀₁₋₀₂) “Onun yüce huzuruna gidip secde edelim.’ diye arz ettiler.”

yükünç: *Yükün-* eylemine {-ç} yapım ekinin (Gabain 54; OTWF 279; Eraslan 104) eklenmesiyle oluşan sözcük, “secde” anlamına sahiptir. DLT’de sözcüğün Kıpçak lehçesinde “namaz” karşılığı kullanıldığı belirtilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu 500).

kulut bir ajuında yükünç alkış kılmuşça buyanıñ bağim teg[inim] t(ä)ñrim kunçuyum t(ä)ñrim kutıña ävirä tägingäy-m(ä)n (ZiemeKirche G₁₃₋₁₇) “Bu dünyada ne kadar secde edersem edeyim, ne kadar ihşanda bulunursam bulunayım, sevabımı beyime, prensime, prensesime ve Tanrı hazretlerine saygıyla adayacağım.”

Sonuç

Hristiyan çevreye ait Eski Türkçe metinlerdeki dinî ifadelerin konu edinildiği bu çalışmada yüz farklı söz ya da söz öbeği tespit edilmiştir. Bunların önemli bir bölümü dinî içerikli metinlerden gelirken bir kısmı ise buyruk veya mektup gibi sivil hayat metinlerinden derlenmiştir. Her ne kadar günümüze ulaşan metinlerin sayısı az olsa da tespit edilen ifadelerin çeşitlilik ve zenginliği, Eski Türkçede yalnızca Budist ve Manihaist değil, aynı zaman-

da Hristiyan metnlerinin de sayı bakımından aslında belli bir seviyede olabileceğini düşündürmektedir. Kaldı ki Hristiyanlığın Eski Uygurlarda diğer dinlere nazaran daha dar bir çevrede yayılmış olması metinlerin azlığı ile ilgili olarak göz önünde bulundurulması gereken etkenlerden biridir.

Eski Türkçe dönemi içerisinde değerlendirilen diğer metinlerdeki söz ve söz öbekleri bir kenarda tutulursa Eski Uygurcadaki Hristiyanlık ile ilgili ifadelerin Soğdca ve özellikle de Süryaniceye dayandığı görülmektedir. Bu durum, Uygurların Nestûrîlik mezhebini büyük oranda, dillerini de beraberinde getiren Nestûrî misyonerler aracılığıyla öğrendiği hakkında dilsel malzeme teşkil eder. Ayrıca Eski Uygur alfabesi yanında Süryani alfabesiyle de yazılmış Türkçe metinlerin bulunması, Süryaniceden çeviriler yapılması gibi sebeplere dayanarak Nestûrî ve Süryani kültürünün Hristiyan Uygurlar arasında tanınıp bilindiği söylenebilir.

Nestûrîlik mezhebinin Orta Asya ve Çin'de taraftar toplaması başta Süryani misyonerler ile birlikte dönemin ve bölgenin tüccar kavmi olan Soğdların etkisine dayanmaktadır. Bu durum, Hristiyan Uygur çevresinin meydana getirdiği dinî edebiyattaki ifadelerin bir kısmının Süryanice ve Soğdca bir kökene sahip olmasını açıklar niteliktedir. Bununla birlikte aynı coğrafyadaki dinî çevreler değerlendirildiğinde Hristiyan Uygur metinlerinde özellikle Manihaist kültürden etkilerin bulunduğu görülmektedir. Hristiyanlığın yayılışından çok daha önce Manihaizm'i bilen, tanıyan ve hatta 762'de onu resmî din hâline getiren Uygurlar, yeni bir dine geçerken aralarında çoktan beri var olan ve terim üretebilmiş Manihaist çevreden etkilenerek çeşitli ifadeleri alıntulamıştır. Ayrıca Manihaizm'in Hz. İsa'nın peygamberliğini kabul etmesi ve Hristiyanlıktan çeşitli etkiler taşıması, Hristiyan ve Manihaist çevre arasındaki ilişkinin bir diğer sebebi olarak karşımıza çıkmaktadır. *Anç-man*, *arıg yel* ve *dentar* gibi ifadeler bu bağlamda Manihaist çevreden gelen unsurlardır. Budist çevrenin etkisiyse diğerine nazaran çok daha sınırlıdır. Her ne kadar Budist çevreye ait Sanskritçe ve Çince kökenli bir takım ifadeler Hristiyanlık ile ilgili metinlerde tespit edilmiş olsa da bunların dönemin diline yerleşen sözcükler olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki *buyan* ve *nom* gibi sözcükler, ilk dönem İslami Türk edebiyatı metinlerinde de kullanılmıştır.

Hristiyan çevreye ait metinler, dil teması konusunda değerli veriler sunmaktadır. Zira bu metinlerde Soğdca ve Süryaniceyle Eski Uygurca arasındaki alış-veriş, söz varlığı ödünçlemelerinden öte gitmeyen basit bir temas durumunda

olsa da Soğd dilinin Eski Uygurca'yı Budizm ve Manihaizm dışında Hristiyan terminolojisi bakımından beslediği, Süryani dilinin de Çin ve Soğd dili kadar olmasa da Eski Uygurca'yı etkilediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Süryani kökene sahip Eski Türkçe sözcüklerin İslamiyet'in kabul edilmesiyle birlikte başta Farsça ve Arapçadan olmak üzere belli başlı bazı fonetik değişikliklerle yeniden alıntılanması dikkat çekicidir. Dolayısıyla burada herhangi bir din aracılığıyla bir dile yerleşen sözcüğün, toplumda farklı bir dinin yayılmasıyla birlikte o dile ilkinden farklı bir kaynak dil üzerinden ikinci kez alıntılındığı görülmektedir. Tüm bunlar ise din ve dil-kültür arasındaki ilişkinin yoğunluğunu ortaya koyan örneklerden yalnızca birkaçıdır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışma kapsamında yazarın herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Açıklamalar

- 1 Eski Uygurca *niştiriz*. U 5623 numaralı fragman, Nestorius adının Eski Uygurcada *niştiriz* şeklinde var olduğunu öğrenmemize imkân tanımaktadır. Sözcüğün köken bakımından Sry. *neştüriösa* dayandığı düşünülmektedir (Matsui 119).
- 2 Marco Polo'nun *büyük han* olarak tabir ettiği kişi Cengiz Han'ın torunlarından olan ve Çin'de Yuan hanedanlığını kuran Moğol imparatoru Kubilay Han'dır (1215-1294).
- 3 Çalışmanın sınırlandırılması adına yalnızca kâğıda yazılı metinler değerlendirilmiş, mezar taşı kitabeleri kapsam dışı bırakılmıştır.
- 4 *Eltäbär-eltävär* sözcüğüne dair Türkçe köken açıklamalarının değerlendirilmesiyle ilgili olarak bk. Donuk 22; Aydın 161.

Kısaltmalar

Ar.	Arapça	Lat.	Latince
B	Batı	Part.	Partça
bk.	bakınız	Skt.	Sanskritçe
Çin.	Çince	Soğd.	Soğdca
D	Doğu	Sry.	Süryanice
Fars.	Farsça	ŞU	Şine-Usu Yazıtı, bk. Aydın
G	Güney	TDK	Türk Dil Kurumu
Gr.	Grekçe	Toh.	Toharca
KT	Kül Tegin Yazıtı, bk. Ergin	UAJb	Ural-Altaysche Jahrbücher

Kaynaklar

- Albayrak, Kadir. “Nestûrîlik.” *İslâm Ansiklopedisi*, 33. cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, ss. 15-17.
- Arat, Reşit Rahmeti. “Der Herrschertitel Iduq-qut.” *UAJb*, no. 35, 1964, ss. 150-157.
- Ashurov, Barakatullo. *Tarsâkyâ: An Analysis of Sogdian Christianity Based on Archaeological, Numismatic, Epigraphic and Textual Sources*. Doktora Tezi. SOAS University of London, 2013.
- Ataseven, Yusuf. “Hristiyanlıktan Müslümanlığa Akseden Bir Azizin Serencâmı: Hîkâyet-i Cercîs Peyğamber.” *Asos Journal*, no. 63, 2017, ss. 565-576.
- Atiya, Aziz S. *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*. Çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, 2005.
- Aydın, Erhan. *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Kömen Yayınları, 2011.
- Bang, W. “Manichaeische Hymen.” *Le Muséon*, no. 38, 1925, ss. 1-55.
- Bang, W. “Türkische Bruchstücke einer Nestorianischen Georgspassion.” *Le Muséon*, no. 39, 1926, ss. 41-75.
- Bartold, V. V. *Orta Asya–Tarih ve Uygarlık*. 2. Baskı, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2014.
- Barthold, V. V. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Haz. Kâzım Yaşar Koprıman, Afşar İsmail Aka, Kültür Bakanlığı–Kültür Yayınları, 1975.
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia. “cherub”. *Encyclopedia Britannica*, 25 Nov. 2021, <https://www.britannica.com/topic/cherub>. Erişim Tarihi: 28.01.2022.
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia. “magi”. *Encyclopedia Britannica*, 23 Nov. 2021, <https://www.britannica.com/topic/Magi>. Erişim Tarihi: 28.01.2022.
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia. “seraph”. *Encyclopedia Britannica*, 12 May. 2020, <https://www.britannica.com/topic/seraph>. Erişim Tarihi: 28.01.2022.
- BT XLVI = Moriyasu, Takao. *Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road*. Berliner Turfantexte XLVI, Brepols, 2019.
- Burke, Tony. *The Syriac Tradition of the Infancy Gospel of Thomas*. Gorgias Eastern Christian Studies 48, Gorgias Press, 2017.
- Çelik, Mehmet. *Ortadoğu Mozaïği Süryaniler-Nasturiler*. Fırat Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1996.
- Davis, Stephen J. *The Cult of St. Thecla—A Tradition of Women’s Piety in Late Antiquity*. Oxford University Press, 2001.
- Demirci, Kürşad. *Nesturi Hristiyanlık ve Antakya Teolojisi*. Ayışığı Kitapları, 2018.
- DLT = Ercilasun, Ahmet Bican ve Ziyat Akkoyunlu. *Kâşgarlı Mahmud–Divânı Lugâti’t-Türk*. TDK Yayınları, 2014.
- Donuk, Abdülkadir. *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Ünvan ve Terimler*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988.

- DS = TDK. *Derleme Sözlüğü I-XI*. 2. Baskı, TDK Yayınları, 1993.
- Duygu, Zafer. “İsa’nın Yeni Ahit’te ‘Tanrı Oğlu’ Olarak Tanımlanması Meselesi.” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 59/1, 2018, ss. 155-181.
- ED = Clouston, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. Clarendon Press, 1972.
- Elliott, J. K. *The Apocryphal New Testament—A Collection of Apocryphal Christian Literature in an English Translation*. 2. Baskı, Clarendon Press, 2005.
- Eraslan, Kemal. *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. TDK Yayınları, 2012.
- Erdal, Marcel. *A Grammar of Old Turkic*. Brill, 2004.
- Erdem, Sargon. “Buhur.” *İslâm Ansiklopedisi*, 6. cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, ss. 383-384.
- Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*. 43. Baskı, Boğaziçi Yayınları, 2010.
- Gabain, A. von. *Eski Türkçenin Grameri*. 5. Baskı, Çev. Mehmet Akalın, TDK Yayınları, 2007.
- Gharib, B. *Sogdian Dictionary*. Farhang Publications, 1995.
- Golden, Peter B. “Orta Asya’da İslâmiyet’in İlk Dönemleri ve Karahanlılar.” Çev. Halil Berktray, *Erken İç Asya Tarihi*. 7. Baskı, Ed. Denis Sinor, İletişim Yayınları, 2014, ss. 459-497.
- Gumilëv, L. N. *Eski Türkler*. 6. Baskı, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2007.
- Gumilëv, L. N. *Etnogenez Halkların Şekillenışı Yükseliş ve Düşüşleri*. 2. Baskı, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2004.
- Gumilëv, L. N. *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*. 2. Baskı, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, 2003.
- Günay, Ünver ve Harun Güngör. *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. 2. Baskı, Bilge Kültür Sanat, 2019.
- Halbertsma, Tjalling H. F. *Early Christian Remains of Inner Mongolia—Discovery, Reconstruction and Appropriation*. Sinica Leidensia Vol. 88, Brill, 2008.
- Huast = Özbay, Betül. *Huastuanıft—Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. TDK Yayınları, 2014.
- İKPÖ = Hamilton, James Russell. *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*. Çev. Ece Korkut, İsmet Birkan, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 11, Simurg, 1998.
- James, Montague Rhodes. *The Apocryphal New Testament—Being the Apocryphal Gospels, Acts Epistles, and Apocalypses*. Clarendon Press, 1924.
- Jeffery, Arthur. *The Foreign Vocabulary of the Qur’ân*. Brill, 2007.
- Karaman, Ahmet. *Eski Türkçede (VIII.-XII. Yüzyıl) İkillemeler*. Doktora Tezi. İnönü Üniversitesi, 2021.
- KB = Arat, Reşit Rahmeti. *Yusuf Has Hacib—Kutadgu Bilig*. 2. Baskı, Kabalcı Yayınevi, 2008.

- Kitabı Mukaddes Şirketi. *Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil)*. Kitabı Mukaddes Şirketi Yayınları, 2001.
- KKT = Ata, Aysu. *Karabanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. 3. Baskı, TDK Yayınları, 2019.
- Klimkeit, Hans-J. "Manichæan Kingship: Gnosis at Home in the World." *Numen*, vol. 29/1, 1982, ss. 17-32.
- KuanTekin = Tekin, Şinasi. *Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pusar (Ses İştiten İlah)*. 2. Baskı, TDK Yayınları, 2019.
- Le Coq, A. von. *Türkische Manichaica aus Chotscho III*. Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1922.
- Lessing, Ferdinand D. *Mongolian-English Dictionary*. University of California Press, 1960.
- Liddell, Henry George ve Robert Scott. *A Greek-English Lexicon*. 8th Edition, American Book Company, 1901.
- Loofs, Friedrich. *Nestorius and his Place in the History of Christian Doctrine*. at the University Press, 1914.
- Matsui, Dai. "Mongoru jidai Uigurisutan no zeieki seido to chōzei shisutemu [Taxation and Tax-collecting Systems in Uiguristan under Mongol Rule]." *Hikokutōshiryō no sōgōtekibunseki ni yoru Mongoruteikoku, Genchō no seiji, keizai shisutemu no kisotekikenkyū* [Research on political and economic systems under Mongol Rule]. Ed. Kōichi Matsuda, Report of the Scientific Research Project Grant-in Aid, Japan Society for Promotion of Science, Basic Research (B)(1), 2002, ss. 87-127. (Ayrıbasım)
- ME = Yüce, Nuri. *Mukaddimetül-Edeb-Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası*. 3. Baskı, TDK Yayınları, 2014.
- Monier-Williams, Sir Monier. *A Sanskrit-English Dictionary*. Motilal Banarsidass, 1899.
- Moriyasu, Takao. *Die Geschichte des uigurischen Manichäismus an der Seidenstraße*. Çev. Christian Steineck, Studies in Oriental Religions Vol. 50, Harrassowitz Verlag, 2004.
- Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*. Birleştirilmiş 3. Baskı, TDK Yayınları, 2011.
- OTWF = Erdal, Marcel. *Old Turkic Word Formation—A Functional Approach to the Lexicon. Vol. I-II*. Otto Harrassowitz, 1991.
- Payne Smith, J., ed. *A Compendious Syriac Dictionary—Founded Upon the Thesaurus Syriacus of R. Payne Smith*. Clarendon Press, 1903.
- Polo, Marco. *Dünyanın Hikâye Edilişi—Harikalar Kitabı*. 3. Baskı, çev. Işık Ergüden, Z. Zühre İlkgelen, Ötüken Neşriyat, 2019.
- Pulleyblank, Edwin. G. *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. UBC Press, 1991.

- Róna-Tas, András. “Bayan and Asparuh. Nine Notes on Turks and Iranians in East Europe.” 2015, https://www.academia.edu/10108013/Bayan_and_Asparuch. Erişim Tarihi: 05.02.2022.
- Sims-Williams, Nicholas. “Syro-Sogdica III: Syriac Elements in Sogdian.” *Acta Iranica*, no. 28, 1988, ss. 145-156.
- Sinor, Denis. “[Kök] Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı.” Çev. Talat Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*. 7. Baskı, Ed. Denis Sinor, İletişim Yayınları, 2014, ss. 383-424.
- Steingass, F. *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. 5th Impression, Routledge & Kegan Paul Limited, 1963.
- Şen, Serkan. *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*. Yüksek Lisans Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2002.
- Tang, Li. “Mongol Responses to Christianity in China: A Yuan Dynasty Phenomenon.” *ARI Working Paper*, no. 63, 2006, ss. 3-24.
- Tarakçı, Muhammet. “Nestorius ve Kristoloji.” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 19/1, 2010, ss. 215-241.
- Tezcan, Semih. “En Eski Türk Dili ve Yazını.” *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001, ss. 271-323.
- TİEM 73 = Ünlü, Suat. *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-altı Transkribeli Kur'an Tercümesi TİEM-73 I-VIII*. Konya Selçuklu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.
- Tokyürek, Hacer. *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*. Doktora Tezi. Kayseri Erciyes Üniversitesi, 2011.
- Tümer, Günay. “Circıs.” *İslâm Ansiklopedisi*, 8. cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 26.
- UW 2015 = Röhrborn, Klaus. *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien -Neubearbeitung-. II. Nomina-Pronomina-Partikeln. Band 1: a-asıvık*. Franz Steiner Verlag, 2015.
- UW 2017 = Röhrborn, Klaus. *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien -Neubearbeitung-. II. Nomina-Pronomina-Partikeln. Band 2: aš-üzük*. Franz Steiner Verlag, 2017.
- Wilkens, Jens. *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Universitätsverlag Göttingen, 2021.
- Zieme, Peter. “Das nestorianische Glaubensbekenntnis in einem alttürkischen Fragment aus Bulayiq.” *UJb N.F.*, no. 15, 1997-1998, ss. 173-180.
- Zieme, Peter. “Paulus und Thekla in der türkischen Überlieferung.” *Apocrypha-International Journal of Apocryphal Literatures*, no. 13, 2002, ss. 53-62.
- ZiemeKirche = Zieme, Peter. *Altuigurische Texte der Kirche des Ostens aus Zentralasien*. Gorgias Eastern Christian Studies 41, Gorgias Press, 2015.

Religious Expressions in the Old Turkish Texts Belonging to the Christian Milieu*

Berker Keskin**

Abstract

The first written examples of the Turkish language belong to the Old Turkish period, which started with the Orkhon Turkish in the eighth century before developing further with the Old Uyghur. In this second phase of the period, more works were presented than in the first phase, and these had a greater diversity of subjects. In this respect, a majority of these texts inherited from the Old Uyghur have a religious character. Although most of the works are related to Buddhism, there is a small number of works or fragments on Manichaeism and Christianity. The main aim of this study is to identify the religious expressions related to Christianity in Old Uyghur. In the first part of this study, I outline the Nestorian sect, which was accepted by the Christian Turkish communities, and its spread among the Old Uyghurs. Then, I explain the content of the texts belonging to the Christian milieu. In addition to explaining the religious expressions in the texts with examples, I question their existence in Buddhist, Manichaeic, and other Old Turkish texts. Besides, I intend to compare them with other works written after the acceptance of Islam.

Keywords

Old Turkish, Old Uyghur, religion, Christianity, Nestorianism.

* Date of Arrival: 17 February 2022 – Date of Acceptance: 28 February 2023

You can refer to this article as follows:

Keskin, Berker. "Religious Expressions in the Old Turkish Texts Belonging to the Christian Milieu." *bilig*, no. 107, 2023, pp. 63-100, <https://doi.org/10.12995/bilig.10703>.

** Assoc. Prof. Dr., Istanbul University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature – İstanbul/Türkiye

ORCID: 0000-0001-8599-286X

berker.keskin@istanbul.edu.tr

Религиозные выражения в древнетюркских текстах, принадлежащих христианской среде*

Беркер Кескин**

Аннотация

Первые письменные образцы тюркского языка относятся к древнетюркскому периоду, который начался с орхонских тюрков в восьмом веке, а затем получил дальнейшее развитие в древнеуйгурском языке. Второй этап представлен большим количеством текстов, которые тематически также более разнообразны. В этом отношении большинство этих текстов, унаследованных от древнеуйгурского языка, имеют религиозный характер. Хотя большинство работ связано с буддизмом, имеется небольшое количество работ или фрагментов по манихейству и христианству. Основная цель данного исследования – выявить религиозные выражения, связанные с христианством, в древнем уйгурском языке. В первой части данного исследования описывается несторианство, принятое христианскими тюркскими общинами, и его распространение среди уйгуров. Затем объясняется содержание текстов, принадлежащих христианской среде. Помимо объяснения религиозных выражений в текстах на примерах, автором ставится под сомнение их существование в буддийских, манихейских и других древнетюркских текстах. Далее следует сравнение их с другими произведениями, написанными после принятия ислама.

Ключевые слова

Древнетюркский язык, древнеуйгурский язык, религия, христианство, несторианство.

* Поступило в редакцию: 17 февраля 2022 г. – Принято в номер: 28 февраля 2023 г.
Ссылка на статью:

Keskin, Berker. "Hristiyan Çevreye Ait Eski Türkçe Metinlerde Dinî İfadeler." *bilig*, no. 107, 2023, ss. 63-100, <https://doi.org/10.12995/bilig.107023>.

** Доц., д-р, Стамбульский университет, филологический факультет, кафедра турецкого языка и литературы – Стамбул / Турция
ORCID: 0000-0001-8599-286X
berker.keskin@istanbul.edu.tr

Araştırma Makalesi / Research Article

1720-1730'lu Yıllarda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyasetinde Azerbaycan'ın Kuzeybatı Topraklarının Yeri ve Rolü*

Elvira Latifova**

Öz

Araştırmakta olduğumuz dönem Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyasetinde özel bir aşamayı oluşturmaktadır. Bu dönemde Osmanlı Devleti Kafkasya'da güçlenme konusunda Doğu'da geleneksel rakibi Safevi Devleti dışında Rusya İmparatorluğu ile de mücadele etmek zorunda kaldı. Osmanlı Devleti, önceki dönemlerde olduğu gibi, 1720-1730'lu yıllarda da rakipleri ile mücadelede yerli Müslüman yönetimleri güçlendirerek onlara güvenme siyasetini sürdürdü. Söz konusu yerel yönetimler arasında Azerbaycan'ın kuzeybatısında bulunan Sahur (İlisu) Sultanlığı, Şeki Hâkimliği ve Car-Tala Cemaatlikleri bölgesel ağırlığa sahipti. Bu durumu dikkate alan Osmanlı Devleti, söz konusu bölgesel güçlerle ilişkilere özel önem vermişti. Mevcut durumda yerel yöneticiler daha çok kendi çıkarlarını koruma yönünde hareket etseler de, Osmanlı-Safevi-Rusya rekabetinde Osmanlı yönetimini kabul etmeyi tercih ediyorlardı. Bu seçimde dinî faktör önemli bir rol oynamıştır. Çalışmamızda XVIII. yüzyılın 20-30'lu yıllarında Azerbaycan'ın kuzeybatı topraklarının Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyasetindeki yeri ve rolü dönemin kaynaklarına istinaden ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti, Kafkasya, Kuzeybatı Azerbaycan, Sahur, İlisu, Şeki, Car-Tala.

* Geliş Tarihi: 29 Temmuz 2022 – Kabul Tarihi: 31 Ocak 2023

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Latifova, Elvira. "1720-1730'lu Yıllarda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyasetinde Azerbaycan'ın Kuzeybatı Topraklarının Yeri ve Rolü." *bilig*, no. 107, 2023, ss. 101-125, <https://doi.org/10.12995/bilig.10704>.

** Doç. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Bölümü – Bakü/Azerbaycan

ORCID: 0000-0002-4218-6224

eletifova@mail.ru

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikası bağlamında incelediğimiz kuzeybatı Azerbaycan toprakları tarihsel olarak askerî-stratejik öneme sahipti. Çağdaş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Zagatala, Balaken, Şeki, Oğuz, Gabala ve Kah bölgelerini içeren bu topraklar, Orta Çağ'da oluşturulmuş ve birbirinin yerine geçen Türk devletlerinin Kafkasya siyasetinde önemli bir yer tutmuştur. Örneğin Selçuklular döneminde bu topraklar, Hristiyan dünyasını¹ doğrudan sınırlayan “uç topraklar”ı oluşturmuş ve özel bir statüye sahip olmuştur (Guseyn-zade 78-79). XIII ve XIV. yüzyıllarda, Azerbaycan'da Moğol egemenliği sırasında, kuzeybatı Azerbaycan'ın “uç toprağı” olması statüsü devam etmiştir.

XVI. yüzyılda Kafkasya uğruna Safevi-Osmanlı rekabeti başladığında, kuzeybatı Azerbaycan topraklarının ve burada ortaya çıkan feodal beyliklerin önemi her iki rakip taraf için de arttı. Azerbaycan topraklarının tek bir devlet olarak birleştirilmesi için savaşan Safevi şahları I. İsmail ve oğlu Tahmasb döneminde, ilk olarak bu bölgede Şeki Hâkimliği'nin güçlendirilmesine ve komşu Gürcü krallıklarının boyunduruk altına alınmasına gayret göstermişlerdir. 1551 yılında Şeki Hâkimliği'ne tamamen boyun eğdirildi ve toprakları Safevi Devleti'ne katıldı (Efendiyev 90-92). Bu olaydan 11 yıl sonra, Safevi Şahı Tahmasb'ın fermanıyla Şeki Hâkimliği'nin batısında yeni bir yerel Müslüman Hâkimlik - Sahur (İlisu) Sultanlığı² kuruldu (Berje Tom II s.1085, belge no 1).

Görüldüğü gibi yukarıda bahsi geçen önemli olaylar Safevi-Osmanlı savaşlarının 1514'te başlayan ilk aşaması ve bu aşamayı sona erdiren 1555 Amasya Antlaşması sonrası döneme denk gelmektedir. Bir müddet sonra, XVII. yüzyılın başlarından itibaren, incelediğimiz bölgede üçüncü bir yerel devlet kurumu - Car-Tala Cemaatlikleri (Topluları) ortaya çıktı³.

1555 yılında imzalanan Amasya Barış Antlaşması, Safevi-Osmanlı savaşlarının sonu değil, tarafların sonraki savaşlara hazırlanmaları için bir ara olmuştur. Bu iki Türk devleti arasında çıkacak savaşlarda, Kafkasya'da hangi rakibin konumunun güçlendirilebileceği konusu, birçok durumda yerel yönetimlerin konumuna bağlı olduğundan, her iki rakip devlet de mümkün olduğunca onları kendi saflarına çekerek güçlendirmeye çalışmıştır. Nitekim bu hususta, çağdaş Azerbaycan'ın kuzeybatısında ortaya çıkan ve yukarıda

bahsi geçen Şeki Hâkimliği, Sahur-İlisu Sultanlığı ve Car-Tala Cemaatlikleri oldukça önemli bir yere ve role sahipti (Latifova, “XVI. Yüzyılın Sonu” 2269). Buna rağmen Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasında kuzeybatı Azerbaycan meselesi, dönemi inceleyen birçok araştırmacının dikkatinden kaçmıştır. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasını ve Safevi-Osmanlı ilişkilerini araştıran değerli bilim adamları (Mustafazade, Aliyev, Çakmak, Bilge, Külbilge vd.), konuya daha geniş bir ölçekte yaklaşmış, bu politikanın geliştirilmesinde bireysel yerel hâkimliklerin rolüne yeterince dikkat çekmemişler ve bunun sonucunda meselenin kapsamlı araştırılmasında boşluklar oluşmuştur.

Araştırmamanın kuramsal ve metodolojik temeli farklı verilerden oluşmaktadır.

Makalenin yazılmasının temel amacı, 1720-1730'lu yıllarda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyasetinin nesnel manzarasını kaynaklara dayalı olarak ortaya koymaktan ibarettir.

Araştırmamanın kaynakları öncelikle Sakartvelos Erovnu Arkivi'nde (SEA) (Gürcistan Millî Arşivi) ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilen belgelerden oluşmaktadır. Ele alınan konuyla ilgili diğer önemli bir kaynak da 1866-1904 yılları içerisinde Rus oryantalist Berje'nin editörlüğü ile basılmış ve 12 ciltten oluşan “Kafkas Arkeografya Komisyonu'nun Belgeleri”nin (Berje, Aktı - Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Komissiyeyu)⁴ ikinci cildinde yer alan Osmanlı ve Safevi hükümdarlarının kuzeybatı Azerbaycan Hâkimlerinin adına gönderdikleri fermanlardan oluşmaktadır. Araştırmada yararlanılan kaynaklar arasında T.M. Musevi'nin (*Orta Esr Azerbaycan Tarihine Dair Fars Dilinde Yazılmış Senedler ve Orta Esr Azerbaycan Tarihine Dair Fars Dilinde Yazılmış Senedler*) ve C. V. Kagramanov'un derlediği belge koleksiyonlarında yayımlanan bazı fermanlardan da bahsetmek gerekir. Aynı zamanda, incelenen dönemin çağdaşları olan bazı yazarların (El-Cari, Molla Mehemed, *Car Salnamesi*. Arapçadan terc. Sevda Süleymanova; Calalyan, Yesai Hasan. *Kratkaya İstoriya Stranı Albanskoy*. Çev. Z. M. Buniyatov), Osmanlı (Bedreddinzade Ali-bey “Kaime” Rusçaya Çev. T. M. Mamedov), Gürcü (Bagrationi, Vakhuşti. *İstoriya Tsarstva Gruzinskogo*. Rusçaya çev. N.T. Nakaşidze) ve Ermeni (*Armyanskaya Anonimnaya Hronika 1722-1736* gg, Çev. Z. Büniyatov) eserlerinin çevirileri kaynak olarak kullanılmıştır.

Araştırmanın kronolojik çerçevesi olarak 1720-1730'lu yılları seçilmesinin sebebi bu dönemde Kafkasya'daki üç büyük gücün - Osmanlı, Rus ve Safevi devletlerinin - çıkarlarının çatıştığı zirve noktalarından biri olmasıdır.

XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Kafkasya'daki Siyasi Durum ve Osmanlı Devleti'nin Bölgesel Siyaseti

XVIII. yüzyılın ilk çeyreği Güney Kafkasya'da siyasi durumun gerginleştiği kritik bir dönemdir. Özellikle 1720'li yıllardan itibaren geleneksel Osmanlı-Safevi rekabetine Rusya'nın Kafkasya siyasetinde etkin hâle gelmesi de eklenir. Şunu da kaydedelim ki, söz konusu dönemde Azerbaycan'ın kuzeybatı toprakları Safevi Devleti'ne bağlıydı. Bölgede Safevilere karşı peşe peşe isyanlarla sonuçlanan siyasi gerginliğin temel nedenlerinden biri vergi siyasetinin sertleştirilmesi sonucunda ahalinin ekonomik durumunun ağırlaşmasıydı. XVIII. yüzyılın başlarında Safevi Devleti siyasi ve ekonomik kriz dönemine adım attı.

XVII. yüzyılın sonlarında yönetime gelen zayıf iradeli Hüseyin Mirza (1694-1722) fiilî olarak saray ve dinî eşrafın etkisinde kalarak onların diktesiyle devleti yönetiyordu. Ağır vergi siyasetine Şii din adamlarının tahrikinin de eklenmesi Hüseyin Mirza'nın dinî ayrımcılık siyaseti izlemeye başlamasına neden oldu. Bu durumun en açık kanıtı Sünnilerin takip edilmesi şeklinde kendini göstermekteydi (Calalyan 19).

Feodal zulmünün ve ekonomik sömürgecinin güçlenmesi ve dinî ayrımcılık siyasetinin artması Safevi ülkesinin tamamında olduğu gibi Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgelerinde de halk isyanlarına neden oldu. 1707, 1709, 1711 yıllarında Safevilere karşı isyanlar başladı (El-Cari 21; Latifova, *İlisuyskoye* 54). Safevilerin dinî baskısı, yerli Sünni halkı yardım için Osmanlı sarayına başvurmaya gittikçe daha fazla mecbur etmekteydi. Bu isyanların zirve noktası 1721 yılında Şamahı'da Hacı Davud ve Gazıkumuklu Surhay Han'ın liderlik ettiği isyan oldu (Aliyev 27).

Mevcut durum 1720'li yıllarının başlarında Osmanlı'nın Kafkasya siyasetinin aktifleşmesi için verimli bir ortam oluşturdu.

1722'nin Ekim ayında Afganlar tarafından İsfahan'ın ele geçirilmesi, Hüseyin Mirza'nın esir alınması ve Afgan boylarından olan Gılzayların lideri Mahmud'un Şah ilan edilmesi ile Safevilerin merkezî hâkimiyeti zayıfladı (Mustafazade, *XVIII Yüzyıllık* 10). Ortaya çıkan otorite boşluğunda yerel

ayanlar idareyi ellerine alamadılar. Buna bir takım ciddi iç ve dış etkenler, özellikle Azerbaycan'ın farklı bölgeleri arasında güçlü ilişkilerin bulunmaması ve büyük devletlerin bölgedeki çıkarları engel oldu.

1722 senesine gelindiğinde Osmanlı Devleti Kuzey Azerbaycan'da konumunu güçlendirebildi. Safevi Devleti'nin başarısız dinî siyasetinden yararlanan Osmanlı Devleti, Kuzey Azerbaycan ve komşu Dağıstan ahalisinin önemli bir kısmını kendi tarafına çekebildi. Osmanlı Devleti'nin bölgesel temsilcileri Kuzey Azerbaycan'da Hacı Davud, Gazikumuklu Surhay Han, Gaytaklı Ahmet Han, Sahurlu Ali Sultan gibi yerel liderlerle irtibat hâlindeydiler. Hacı Davud Han'a yazılan name-i hümayunda, Şirvan ve havalisindeki Safevî saldırılarını önlemesi amacıyla Şirvan Hanlığı'nın yurtluk ve ocaklık olarak kendisine verildiği, hediye olarak bir adet samur kürk, iki adet tuğ ve bir sancak gönderildiği bildirilmiştir. Buna ek olarak, Tiflis'i ele geçirmek ve Rusya'nın Kumuklara saldırısını engellemekle mükellef Erzurum Valisi İbrahim Paşa'ya yardımcı olması, bölgede paşa ve sancakbeyi tayinine layık kişiler varsa isimlerini İbrahim Paşa'ya bildirmesi emredilmiştir (BOA, A.DVNS.NMH.d, no. 7, s. 65-66; BOA, C.HR, no. 28/1394, v.1-2). Buna ilaveten, henüz 1721'in sonbaharında Hacı Davud ve Şamahı isyanının diğer liderleri Sultan III. Ahmed'e başvurarak kendilerini ve yönettikleri hâkimlikleri Devlet-i Aliye'nin yönetimi altına kabul etmesini ve Şirvan'ın savunması için orduların gönderilmesini rica etmişlerdi. Hatta Sultan III. Ahmed adına para basılmasına da başlanmıştı (Mustafazade, *Azerbaydjan* 31). Bedreddinzade Ali Bey'in yazdığına göre cuma günleri Şirvan camilerinde hutbeler Sultan III. Ahmed adına okunmaktaydı (Mamedov 73).

Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya'da, özellikle de Kuzey Azerbaycan'da güçlenme siyaseti Rusya İmparatorluğu'nu ciddi şekilde rahatsız ediyordu. 1722 yılının Mart ayında İsfahan yakınlarında Şah ordularının Mir Mahmud liderliğindeki Afganlar tarafından yenilgiye uğratıldığı haberini alan I. Petro, durumdan haberdar olan Osmanlı Devleti'nin Safevîlerin mirasına sahip çıkma amacıyla askerî operasyonlara başlamasından ve bu meselede Rusya'dan önce hareket etmesinden çekiniyordu. Külbilge'nin de yazdığı gibi, I. Petro'nun korkusu Safevî ordusu ya da Afganlılar değildi. Asıl tehlike, bölgeyle çok uzun zamandır dinî ve siyasî bağları olan Osmanlı Devleti'ydi (Külbilge 80). Bu sebepten Petro 1723 yılının yazına Hazar kıyısı

istikametine planladığı sefere daha erken başlamak zorunda kaldı (Mustafazade, *Azerbaydjan* 42).

I. Petro'nun 1722 yılında Azerbaycan'ın Hazar kıyısındaki bölgelerine sefere başlaması ve Bakü'nün işgal edilmesi Osmanlı'yı Güney Kafkasya'nın kalan arazilerini ele geçirme konusunda kararlı adımlar atmak zorunda bıraktı. 1723 yılının mayıs ayında Osmanlı orduları Kör İbrahim Paşa komutasında Erzurum'dan Tiflis yönüne hareket etti. Seferin başlamasının sebebi Rusya'ya kaçan Kahetiya Çarı Vakhtang'ın oğlu Şahnavaz'ın Osmanlı tarafına başvurusuydu. Kaynakta bildirildiğine göre Muhammed Kulu Han Tiflis'i aldıktan sonra Şahnavaz Erzurum'a kaçarak paşaya Tiflis'te olup bitenlere dair bilgi verdi. Paşa da bu bilgileri Sultan III. Ahmed'e ulaştırdı. Bu durum Sultan'a Tiflis yakınlarındaki Meskheta'yı ele geçirip topraklarına katması için elverişli ortam hazırlamaktaydı ve o da fırsatı kaçırmadı (Büniyatov, *Armyanskaya* 7).

Mesele şu ki Muhammed Kulu Han ve Car-İlisu⁵ birleşik kuvvetleri Tiflis'i ele geçirdikten sonra anlaşma gereği ödeyecekleri vergiyi alıp az sayıda asker bırakarak geri dönmüşlerdi (El-Cari 22). Bu durumda Tiflis'in Osmanlı orduları tarafından alınması hiç de zor olmadı. Osmanlı birlikleri 10 Haziran 1723'de savaşmadan Tiflis'e girdiler. Kafkasların kalbinde duran Gürcistan topraklarındaki Tiflis kalesi, kuzeyden sarkan Rusların durdurulması için hayati öneme sahipti ve Osmanlı Devleti şimdi bu çok stratejik noktaya sahip olmuştu. Tiflis, Osmanlı Devleti'nin elinde bulunduğu süre boyunca Şirvan'daki Osmanlı birliklerinin lojistiği için bir üs olarak kullanıldı (Külbilge 113-114). Aynı yılın sonbaharında Osmanlı ordusu Gence'ye yaklaştı. *Car Salnamesi*'nde kaydedildiğine göre Osmanlı askerî birlikleri Gence'nin yukarı mahallesini ele geçirdiler ve aşağı mahallede savaşa girdiler. Osmanlılar Gence'yi hemen alamadılar. Osmanlı birlikleri şehir yakınlarında en uygun noktada konuşlandırıldı. Kahetiya Çarı Muhammed Kulu Han Tiflis'te hapisten kaçarak Car, Tala ve diğer topluluklarla birlikte sefer konusunda anlaşarak Gence'ye saldırmaya başladı (El-Cari 22). Gence'ye dâhil olduktan on iki gün sonra Osmanlı ordusu Kahetiya ve Car-Tala topluluklarının birleşik kuvvetlerinin saldırısı altında Gence'yi terk ederek Tiflis'e, oradan da Erzurum'a çekilmek zorunda kaldı. Gence'nin alınamaması ve Osmanlı ordusunun ilerlemesindeki başarısızlığı üzerine Kör İbrahim Paşa Sultan Ahmed tarafından seraskerlik görevinden azledilerek yerine Diyarbakırlı

Arifî Ahmed Paşa atandı (Mustafazade, *Azerbaydjan* 73). Şirvan Seraskeri İbrahim Paşa'nın Tiflis'te çok fazla beklemesi ve Osmanlı komutanlarının kendi aralarındaki çekişmeler yüzünden Osmanlı kuvvetleri Hacı Davud'un yardımına zamanında yetişilemedi ve sonuçta Bakü Ruslar tarafından işgal edildi (Bilge 197).

Trabzon ve Kars Beylerbeyi Sarı Mustafa Paşa'ya Hacı Davud'u destekleme görevi verilmişti. O, 1723 yılının eylül ayında Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgelerinden geçerek Dağıstan'a girdi (Bilge 198). Şunu da belirtmek gerekir ki Osmanlı hükûmeti hem Kafkasya seferinden önce hem de sefer sırasında yerel yöneticileri kendi tarafına çekme konusuna özellikle dikkat etmekteydi. Osmanlı sarayı yerel yöneticilere onların mülkleri üzerindeki hâkimiyetlerini tanıyan özel hüküm ve fermanlar göndermekteydi. Onlara değerli hediyelerle birlikte Osmanlı Sultanı'ndan veya diğer hükümdara bağlılığını kabul etmesini sembolize eden hilat gönderilirdi. Yerel yöneticilere aynı şekilde Osmanlı unvanları verilirdi.

Şöyle ki 3 Ağustos 1723 tarihinde (Hicri 1 Zilkade 1135 yılı) Osmanlı Sultanı III. Ahmed tarafından Sahurlu Ali Sultan'a özel ferman gönderildi. Fermana göre Sahur Hâkimliği'nin de birleştirilmesi şartıyla o, Şeki Eyaleti'nin Beylerbeyi unvanına layık görülmüştü. Sahur Hâkimliği Şeki Eyaletine sancak statüsü ile birleştirilmekteydi. Fermanla Ali Sultan'dan derhâl Beylerbeyi görevini üstlenmesi talep edilmekteydi. Bununla birlikte kendisine Hacı Davud'la sıkı ilişkiler kurması tavsiye edilmekteydi:

[...] Bir süre önce tarafımızdan bizim özel lütfumuzla Kırım Hanı derecesine yükselttiğimiz Şirvan hükümdarı Hacı Davud'la sıkı şekilde birleşerek onunla birlikte İslam'ın dört tanınmış mezhebine mensup halk arasında sürekli, yorulmadan şeriat hükümlerinin yayılması ve yerine getirilmesi, onun sarsılmaz şekilde yaşama geçirilmesi ile ilgilenmelisiniz. Bununla birlikte din adamlarına ve seyitlere gerekli saygıyı göstermeli ve çeşitli hâkimlerin sahip oldukları köyler, topraklar, evler, otlak ve yaylaklar üzerindeki haklarını onaylamalısınız. (SEA, pondi (fon) 1414, sia (gömlek) 2, dokumenti (belge) 2, 27-27 ob)

Böylece 1723 yılında Sahur-İlisu Sultanlığı Şeki Hâkimliği ile birlikte Osmanlı Devleti'nin kontrolü altına geçti. Bu olayla ilgili XIX. yüzyıl tarihçisi Abbasgulu Ağa Bakıhanov da kısaca bilgi vermektedir: “Sahurlu Ali Sultan

iki tuğlu Paşa unvanı ile Şeki ve Sahur Beylerbeyi olarak atanmıştı". Lakin yazar yanlışlıkla bu olayın 1712 yılında yaşandığını kaydetmektedir (Bakıhanov 125-126). Yukarıdaki fermana da görüldüğü gibi bu atama 1723 yılının ağustos ayında yapılmıştı.

Ali Sultan'ın Şeki Beylerbeyi olarak atanması tesadüfi değildi. Osmanlı Devleti Ali Sultan'ın Safevi yönetimine karşı harekâtındaki hizmetlerini dik-kate alarak Azerbaycan'ın kuzeybatısıyla birlikte Kaheti, Kartli ve Dağıstan Hâkimliklerindeki konumunu güçlendirmek için kendisini güvenilir bir müttefik olarak görüyordu. Bu durum da Sahur-İlisu Sultanlığı'nın komşu devlet birlikleri arasındaki etkisinin güçlenmesine neden olmuştur.

Osmanlı Devleti, kuzey Azerbaycan topraklarını kontrol altına aldıktan sonra Safeviler döneminde kurulan idari birimlerde bazı değişiklikler yaptı. Azerbaycan arazisi yeni askerî-idari birimlere- vilayet, eyalet veya beylerbeylik ve sancaklara bölündü (Mustafazade, *Azerbaydjan* 111-112)

Yukarıda bahsettiğimiz fermanın metninden de anlaşıldığı gibi Ali Sultan Şeki Beylerbeyi unvanına layık görülmüş, Sahur-İlisu Sultanlığı ise Sahur Sancağı adıyla bu beylerbeyliğe bağlanmıştı. Şunu da kaydedelim ki, Ali Sultan Sahur Hâkimliği'nin temelini atmış olan Adı Görklü Bey'in oğlu, Sarı Ali Bey'in torunu idi (Berje, Tom III s. 326, belge no 593).

Sultan III. Ahmed Ali Sultan'ı Şeki Beylerbeyi olarak atarken dedesi Sarı Ali Bey'in Osmanlı Devleti'ne olan hizmetlerini de dikkate almıştır (Berje, Tom II s.1091, belge no 18). Böylece Ali Sultan kuzeybatı Azerbaycan'da en etkili hâkimlerden birine dönüşmüştü. Ayrıca Rusya ile Osmanlı arasında Kuzey Azerbaycan ve genel olarak Kafkasya'da etkinlik sağlama konusunda rekabet artarak devam etmekteydi. Lakin 1724 yılında İsveçlilerle savaşı yeni bitirmiş olan Rusya, Prut Savaşında yaşanan yenilgiyi de hatırlayarak Osmanlı Devleti'ne açık şekilde karşı çıkmak istemiyordu. Uzun süren görüşmelerden sonra Rusya tarafı Osmanlılara barış yapmayı önerdi. Tartışma ve görüşmelerden sonra taraflar Safevi mirasının paylaşılması konusunda anlaşmaya vardılar.

İstanbul Barışından Sonra Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'ın Kuzeybatısına Yerleşmesi

27 Haziran 1724'te İstanbul'da Rusya İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti arasında İstanbul Antlaşması'nın imzalanması ile Kuzey Azerbaycan top-

rakları iki devlet arasında paylaşıldı (Çakmak 25). İstanbul Antlaşması'nın şartlarına göre Batı Hazar bölgeleri Rusya'da, Doğu Gürcistan (Kartli ve Kahetiya), Şirvan, Gence, İrevan, Karabağ, Nahçıvan, Güney Azerbaycan ve Irak-ı Acem Osmanlılarda kaldı⁶ (BOA, A.DVNS.NMH.d, no. 7).

Antlaşmanın özel maddesi Hazar Denizi'nin kıyı bölgesi dışında kalan Şirvan'la ilgiliydi. Şirvan, Osmanlı Devleti'nin himayesi altında yarı bağımlı hanlık olarak ilan edildi. Yerel halk arasında son derece etkili olan Hacı Davud Osmanlı hükûmeti tarafından Şirvan Hanı olarak tanındı. Antlaşmanın ikinci maddesine göre Osmanlı Devleti burada garnizon bulundurma hakkına sahip değildi:

Şemahi şehri Şirvan eyaletinde Devlet-i Aliyye'nin hükûmetinde olan mahallerin hanlarına makarr-ı hükûmet olup ve Şemahi şehri vaz'-ı kadîmi üzere kalıp müceddeden istihkâm verilmeyip, Devlet-i Aliyye tarafından muhafazasına 'asker ve başka hâkim ta'yîn olunmaya. Lâkin Devlet-i Aliyye tarafından ta'yîn olunan han itâ'atden rûgerdân olmak misillü fesâdı zâhir olup ve yâhûd ol memleket ahâlisi beyninde Devlet-i Aliyye'nin rızâsına muhâlif ihtilâl u ihtilâf zuhûr ederse ve yâhûd müşârün-ileyh Moskov çarı zabtında olan mahallere tecâvüz ü ta'arruz sadedinde olurlar ise bu makûle ihtilâlîn def' ü ref' ve 'azl u te'dîb ve nizâmlarıçün Devlet-i Aliyye tarafından iktizâsı kadar 'asker ta'yîn olunup Kür suyunu mürûr etmezden evvel Moskov zâbitlerini habîr ü âgâh eylerler. (BOA, A.DVNS.NMH.d, no. 7, 78-82)

Şunu da ilave edelim ki bu madde yalnız Şirvan'ı değil, Kür Nehri'nin kuzeyindeki tüm mülkleri de içermektedir. Zira bu bölgeler Osmanlı Devleti himayesine geçse de burada ordu bulundurulamazdı. Rusya ile Osmanlı Devleti'nin yeni sınırları arasında kalan arazi iki devlet arasında tampon bölge olarak Safevi Devleti'nin yönetiminde kaldı. İstanbul Antlaşması sonucunda Osmanlı ve Rus orduları arasında muhtemel çatışma önlenmiştir. Aynı zamanda bu anlaşma Osmanlılara Hazar'a kıyı bölgeler dışında Azerbaycan'da hâkimiyetini genişletme imkanı verdi.

Böylece İstanbul Antlaşması gereğince araştırma konumuz olan Şeki Vilayeti, Sahur Sancağı ve Car-Tala Cemaatlikleri ile birlikte resmen Osmanlı Devleti'nin idaresine geçti. Buna rağmen Car-Talalılar birkaç yıl boyunca

Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetini tanımayı reddettiler. Şöyle ki Osmanlı yönetiminin talep ve talimatlarına rağmen Carlılar 1727-1728 yıllarında Osmanlı Sultanı tarafından tuğlu paşa rütbesi ile Şamahı Hanı görevine atanmış olan Surhay Han Gazıkumuklunun hâkimiyetini tanımıyorlardı (Süleymanova, *XVIII Esrde* 12). *Car Salnamesi*'nde Car-Talalıların Sığnak'taki Topkaraağaç Kalesi'ne, yanı sıra bölgedeki diğer kalelere ve Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Kahet'in diğer yerleşim birimlerine düzenledikleri sefer ve saldırılarından bahsedilmektedir (El-Cari 23).

Osmanlılarla Car-Tala Cemaatlikleri arasında barış 1728 yılı ocak ayının son günlerinde imzalanmıştı. *Car Salnamesi*'ne göre onlar vezir ve Tiflis Valisi İshak Paşa aracılığıyla "...kendilerine reaya ve toprak (mülk) verilmesi ricasını 'Büyük İmam'a' arz ettiler"⁸. Osmanlı Sultanı onların ricasına cevap olarak kendilerine "Cebeli-Fethi ile Kavaz ve Kapıçay nehirleri arasındaki" toprakları verdi (El-Cari 22). Bu fermanla Osmanlı Sultanı Car Beylerinin kontrolünde olan topraklar üzerindeki hâkimiyeti, önceki dönemlerde olduğu gibi "Sınır Muhafızları" görevini üstlenmeleri şartıyla tanımaktaydı.

1728'in ocak ayında imzalanan barış uzun süreli olmadı. Aynı yılın eylül ayında Carlılar anlaşmayı ihlal ederek Osmanlı Devleti'ne bağlı Kızık'a saldırdılar ve 120 kişiyi esir aldılar (El-Cari 23-24). Ekimin başlarında Osmanlı tarafının cevap tedbirlerine rağmen bölgede barışın sağlanması mümkün olmadı (BOA, C..AS ..№746, g. 31373).

Bagrationi Vakhuşti'in verdiği bilgilere göre Osmanlıların Topkaraağaç'ta kale inşa edip, toprakla güçlendirmesi ve garnizonlarını buraya yerleştirmeleri Carlıları ciddi şekilde rahatsız etmişti (Bagrationi 176). 1729 yılının şubat ayında Car-Tala silahlı güçleri Topkaraağaç Kalesi'ni yedi gün boyunca kuşattılar. Osmanlı birliklerinin kuşatma altındakilere yardım amacıyla Gabırır Nehri'ne geldiği bilgisini alan Car-Talalı buraya kendileriyle çatışmaya girdiler. İshak Paşa ve Tebrizli Ali Paşa da Padar köyüne ilave kuvvetler sevk ettiler. Yaşanan savaşta Car-Talalı mağlup olarak dağlara çekilmek zorunda kaldılar (El-Cari 24). Padar köyü Osmanlılar tarafından alınmış, ahalisi ise vergi ödemeye ve seferlere katılmaya zorlanmıştı (Bagrationi 176). Osmanlılar Carlıları Kanık Nehri'ne kadar takip ederek onlara büyük zarar verdiler. Bu durumda Carlılar Osmanlılar'la görüşmeye karar verdi. Dört kişiden oluşan heyeti Gence muhafızı Serasker Mustafa Paşa'nın yanına gönderdikten sonra barış imzalamak mümkün oldu. Osmanlı tarafı

Car ve Tala'nın uygun olarak altı ve dört rehinesini Topkaraağaç'a göndermesi şartı ile barış yapmayı kabul ediyordu. Car-Talalılar da Yenisel, Kızık ve diğer yerlerde Osmanlı tebaalarına zarar vermemeyi taahhüt etmek zorunda kaldılar. Barış imzalandıktan sonra taraflar, askerî operasyonlar sırasında ele geçirilmiş esir ve ganimetleri karşılıklı olarak geri verdiler (El-Cari 24-25). Bundan sonra bölgede kısa süreliğine de olsa barış sağlandı.

Konuya münhasır Osmanlı arşiv belgelerine göre barış sadece altı ay sürdü. Osmanlı belgelerine göre aynı yılın eylül ayında Car-Tala Cemaatlikleri yeniden Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmıştır. İsyanın bastırılması için Tiflis Muhafızı İshak Paşa, Gence Muhafızı İbrahim Paşa ve İrevan Muhafızı İbrahim Paşa komutasında silahlı güçlerin gönderilmesi planlanmış, lakin Revan'da isyanlar başladığından alınan yeni karar gereği İrevan muhafızına yerinde kalarak asayişi sağlama görevi verilmiştir (BOA, C..AS., №185/8007).

İsyanın bastırılmasına eş zamanlı olarak iki Osmanlı paşası komutanlığında çok sayıda kuvvetin katıldığı dikkate alındığında bu isyanın Osmanlı'nın bölgedeki konumu açısından ciddi tehlike oluşturduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı yönetimi Doğu Gürcistan'da güçlenmenin sadece problemlili Car-Tala Cemaatliklerine boyun eğdirdikten sonra mümkün olabileceğinin farkındaydı.

1724 yılı İstanbul Antlaşması kalıcı olamazdı. Çünkü bu antlaşma, onu imzalayan taraflar arasındaki çatışmayı ortadan kaldırmamış, sadece bir süreliğine ertelemişti. Şöyle ki antlaşmanın şartlarına rağmen Rusya tarafı Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'da etkisinin artmasını istemiyor ve bu amaçla bozgunculuk faaliyetlerinde bulunuyordu.

Rusya tarafının bozguncu faaliyetleri konusundaki bilgilere Osmanlı Sultanı'nın Şekili Ali Paşa'ya gönderdiği fermanlardan birinde karşılaşılmaktadır:

[...] Sıgnaklılardan Abram isimli bir aşâğılık orada (yani Sıgnak'ta) ortaya çıkmış, İsfahan Şahı'ndan sahte bir ferman takdim edip ve nüshalarını çeşitli yönlerle göndermiştir. Şiilerin ekseriyeti bu fermana inanmasalar da bir kısım genç söz konusu belgenin sahih olduğunu kabul ederek yukarıda ismi zikredilen bedhah Abram'ın etrafında toplanmışlardır. Bu konuda Gence Hâkimi Vezirimiz İbrahim Paşa sarayımıza detaylı bilgi verdi. Sonuç itibarıyla bizim yüce irademizle

ismi zikredilen vezirimiz o Abram'ı ve çetesini ortadan kaldırmak için görevlendirildi. Orduların bir kısmı ona devredildi ve buna göre de size emrediyoruz: Ey paşamız, güvenli birlikler toplayarak silahlanmış vezire katılarak onunla birlikte hareket edin... (SEA, pondi 236, sia 2, dokumenti 88, 34-34 (ob)

Yukarıdaki fermanla ismi geçen isyancı Abram Rus hükümetinin Safevi Devleti'ndeki diplomatıydı. O, Osmanlı'ya bağlı olan Sıgnak'a yerli halkı Osmanlılara karşı ayaklandırmak için gönderilmişti (Neymat 21).

Osmanlılar Doğu Gürcistan yani Kahetiya ile komşu olan yerli Müslüman hâkimliklerin güçlendirilmesi siyasetini sürdürmekteydi. Yukarıda zikredilen antlaşmaya göre Osmanlılar Kür Nehri'nin kuzeyindeki arazilerde garnizon bulunduramazlardı ve mevcut durumda Gürcü Hâkimliklerini kendilerine bağlı tutmanın tek yolu Osmanlı sarayının vasalları olan yerli Müslüman hâkimliklerin askerî kuvvetlerine güvenmekti. Şöyle ki, Osmanlı Sultanı III. Ahmed 1725 yılında, Şeki Beylerbeyi olan Sahurlu Ali Sultan'ın oğlu Muhammed Bey'e Şeki ile sınırda bulunan Ereş Hâkimliği'nin verilmesine dair özel ferman göndermişti. Bunun karşılığında Sahurlu Muhammed Bey Osmanlı paşalarının talebi ile 300 seçkin askeri ile Gence, Şirvan ve askerî operasyonların yürütülmesinin talep edildiği istenen yere gitmek için hazır olmalıydı. Fermanın muhtevasından, Usumi⁹ Muhammed'in Osmanlı ordusunun operasyonlarında defalarca kahramanlık gösterdiği ve hatıta söz konusu fermanın önce Osmanlı sarayının ilk fırsatta kendisine mülk vermeyi vadettiği görülür (Berje, Tom.VI, ç. II, s. 775, belge no 13).

Ali Sultan Şeki Beylerbeyi olarak atanmasıyla ilgili olarak Kah da geçici olarak Ali Sultan'ın oğlu Usumi Muhammed'in emrine geçti ve kendisine Kah Beylerbeyi unvanı verildi (Berje, Tom. II s.1091, belge no 18).

1730'lu Yıllarda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti

1730'lu yıllara doğru Safevi Devleti dâhilinde durum değişti. Bu değişiklik Türk Afşar boyundan olan Nadir Han'ın Şah II. Tahmasb'ın yanında hizmete başlamasıyla ilgiliydi. Nadir'in daha şahlığınan önce, Tahmasb Kulu namıyla ortaya çıktığını, Şah II. Tahmasb'a hem müşavirlik hem de yardımcılık yaparak Safevi Devleti'nin kötü gidişatını durdurmaya çalıştığını görmek mümkündür (Çakmak 40). Nadir Han kısa sürede kuvvetleri seferber etmeyi ve Afganların Safevilere karşı başlattıkları isyanı bastırma-

yı başardı. 1729'un Aralık ayında Şah Tahmasb başkent İsfahan'a girdi ve yedi yıldan fazla yönetimi elinde bulunduran Afgan-Uveysileri devirerek burada tekrar Safevilerin hâkimiyetini sağladı (Bilge 2006). Nadir Han'ın gerçekleştirdiği etkili tedbirler sonucunda Safevi Devleti'nin güçlenmesi, devletin dış politika faaliyetinin yoğunlaşmasına neden oldu. Böyle bir ortamda Osmanlı ve Ruslar tarafından alınmış toprakların kurtarılması Safevi Devleti'nin dış politikasının asıl amacı oldu. 1730 yılının başlarında Safevilerle Osmanlılar arasında savaşlar yeniden başladı. Söz konusu dönemde Osmanlı Devleti'nde siyasi durumun oldukça ağır olduğunu belirtmek gerekmektedir. 1730'un Eylül'ünde İstanbul'da Patrona Halil liderliğinde isyan başlatıldı. Bu da Sultan III. Ahmed'in düşmesine ve yeğeni Sultan Mahmud'un tahta çıkmasına neden oldu (Mustafazade, *Azerbaydjan* 177). Osmanlı Devleti'nin tüm eyaletlerine yeni sultanın tahta çıkmasını haber verme geleneği çerçevesinde Şekili Ali Paşa adına da vasallığı kabul etme sembolleri olan özel ferman ve hilat gönderilmişti. Ali Sultan'a ferman ve hilatı getirecek olan Hamza Paşa başkanlığındaki heyetin törenle karşılanması söylenmişti (SEA, pondi 236, sia 2, dokumenti 88, 40-40 (ob)). Fakat zikredildiği gibi bu dönemde Osmanlı topraklarında isyanlar başlamıştı. Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesi ile komşu Sığnak'taki isyan tam bu döneme denk gelmektedir. Bu süreçlerin detayları Osmanlı Sultanı I. Mahmud'un Şeki Beylerbeyi Ali Paşa'ya gönderdiği ferman sayesinde ortaya çıkmaktadır. Bu fermana göre 1730 yılının ilkbaharının başlarında Şeki Beylerbeyi Ali Paşa 1500 kişilik askerin başında, din adamları, soylular ve oğullarıyla birlikte Osmanlı Veziri İbrahim Paşa'ya katılmak için Gence Ovası'na geldi. Gence'de İbrahim Paşa da ona katıldı ve emirlerindeki Osmanlı kuvvetleri ile Sığnak'taki isyanın bastırılması için harekete geçti. Yukarıda zikrettiğimiz fermana söz konusu isyanın bastırılmasındaki başarıları için Ali Paşa'ya teşekkür edilmektedir. Fermana ayrıca Osmanlı hükûmetinin Doğu'ya, yani Safevi Devleti'ne karşı seferiyle ilgili planları açıklanmakta, Osmanlı ordularının artık bu amaçla yola çıktığı ve Boğaz'ın Asya kıyılarında, Üsküdar'da oldukları konusunda bilgi verilmekteydi (SEA, pondi 236, sia 2, dokumenti 88, 32-32 (ob)). Tüm eyaletlerle birlikte Şeki Valisi Ali Paşa'ya da sefere katılması istenen emir gönderilmişti. Kendisine Tebriz'i ele geçirme görevi verilmişti. Mustafa Paşa ordunun başkomutanı olarak atandı. Fermana Ali Paşa'ya Osmanlı ordusunun Tebriz'e ulaşmasına birkaç gün kala kuvvetleri ile Muğan Çölü'nden geçerek Erdebil'e ulaşma ve Erdebil eyaletini ele ge-

çirme, daha sonra Osmanlı komutanlığı ile anlaşarak hareket etme emri verildiği anlaşılmaktadır (SEA, pondi 236, sia 2, dokumenti 88, 33-33 (ob)).

Osmanlı Devleti'nin Ali Sultan ve kuvvetlerinden, bölgedeki isyanların bastırılmasının yanı sıra Safevilere karşı gerçekleştirilecek seferlerde de yardım beklemesi Ali Sultan ve hâkimiyetinin bölgedeki etkisini gözler önüne sermektedir. Prensip olarak Ali Sultan'ın orduları askerî seferlerde Gence Hâkimi İbrahim Paşa, Şirvan Hâkimi Hacı Davud ve Carlı orduları ile birlikte hareket ediyordu (Latifova, *İlisuyskoye* 61).

Sultan III. Ahmed uzun süre başkentte bulunmamasının yeni isyanlara neden olmasından çekindiği için İstanbul'u terk etme konusunda kararsızdı. Sultanın kararsızlığı seferin başında Osmanlıların başarısızlığına neden oldu ve Safevîler Tebriz'i ele geçirdi. Bu durum muhalif atmosferin artmasıyla ve Sultan Ahmed'in tahttan indirilerek yerine Sultan Mahmud'un geçmesiyle sonuçlandı (Bilge 207).

Ali Paşa ve silahlı kuvvetlerinin Osmanlı orduları tarafında savunmasına katıldığı Erdebil'in Şah II. Tahmasb orduları tarafından kuşatılması başarısız oldu. Rus komutanlar tüm vasıtalarla Osmanlıları Hazar bölgesinden sıkıştırıp çıkarmaya çalışıyorlardı. Levaşov liderliğindeki Rusya tarafının çabaları sonuç verdi ve Osmanlılar Erdebil'i terk etmek zorunda kaldılar (GMA, fon 236, liste 2, dosya 88, v.39-39 (ob.)).

1731 yılının başlarında Kafkasya'da Osmanlı ordularının yeni saldırıları başladı. Safevi ordusunun başarıları bazı yerli hükümdarların siyasi eğilimlerinin değişmesine neden oldu. Bu durumdan Azerbaycan'ın kuzeybatı mülklerinin hükümdarları da istisna değildi. Şöyle ki Osmanlı yönetiminin gönderdiği hükümlerin birinden, Osmanlı tarafından kendisine Kah ve Sahur sancaklarının idaresi tevdi edilen Ali Paşa'nın oğlu Usumi Muhammed'in Safevîler tarafına geçtiğini ve 1731 yılının Ağustos-Eylül aylarında Osmanlılara karşı isyan başlattığını görmekteyiz. Bahsedilen hüküm 1731 yılının 13-22 Eylül tarihlerinde Kah ve Sahur'daki isyanı bastırma, Usumi Muhammed'i hapsedip cezalandırma emri ile Şirvan Hâkimi Surhay Bey'e¹⁰ gönderilmişti (BOA, ADVNS_MHM.d, №138, hüküm №371).

1731 yılının eylül ayının sonu Sultan I. Mahmud'un fermanı esasında Sahur ve Kah mülklerinin idaresi Usumi Muhammed'den alınarak yeniden Ali Paşa'ya verildi. Fermana göre yönetimin yeniden Ali Paşa'ya verilmesi Şir-

van hükümdarı Surhay Han'ın Osmanlı sarayına tavsiyesi ile gerçekleşmişti (SEA, pondi 236, sia 2, dokumenti 88, 42-42 (ob.)).

Bununla birlikte Sultan I. Mahmud'un Nisan 1732 tarihli fermanına esasen Usumi Muhammed Osmanlı sarayı tarafından kısa sürede affedildi (SEA, pondi 2, dokumenti 1414, 18-20 (ob)). Sultan, Muhammed Bey'den, gayrimüslimlerden alınan cizye vergisini ödemeyi reddeden Sığnak'taki "kâfirler" in başlattıkları isyanın bastırılmasına yardımcı olmasını talep etmekteydi. Bu fermanla Muhammed Bey'den yeniden Sahur Hâkimi olarak bahsedilmektedir (SEA, pondi 2, dokumenti 1414, 18). Osmanlı İrevan Hâkimi İbrahim Paşa komutanlığında düzenlenen cezalandırma işine Sığnak'a giden Beyazıt Hâkimi Mahmud Paşa ve Gürcü komutanlar iştirak etmekteydiler. Kuzeyden ise Şirvan hükümdarı Surhay Han'ı temsilen Şamahı Hâkimi Kırat Bey, Şirvan ve Dağıstan'dan seçilmiş ordularla ve Şeki Hâkimi Ali Paşa ile Gence Hükümdarı Genceli Paşa askerî kuvvetleriyle birlikte hareket etmeliydi (SEA, pondi 2, dosya 1414, 18-18 (ob)). Osmanlı yönetiminin topladığı kuvvetlerin sayısı Sığnak'taki isyanın oldukça büyüdüğünü ortaya koymaktadır. Fermanla bahsi geçen dönemde Osmanlı ve Safevi devletleri arasında barışın mevcut olduğu kaydedilmektedir (SEA, pondi 2, dokumenti 1414, 20). Söz konusu barış 1732 yılının Ocak ayında iki devlet arasında imzalanmış olan Kirmanşah Barışı'dır. Barışın şartlarına göre Araz Nehri iki devlet arasında sınır olarak kabul edilmekte, Şirvan, İrevan, Nahçıvan, Dağıstan, Kartli ve Kaheti Osmanlılara; Tebriz, Erdebil, Kirmanşah ve Hemedan ise Safevilere verilmekteydi (Mustafazade, *Azerbaydjan* 181). Böylece Azerbaycan'ın kuzeybatı arazileri de Osmanlı'nın idaresi altına geçmekteydi. Buna rağmen, bahsi geçen bölgede isyanlar devam etmekteydi. 1732 yılının Eylül ayında Şirvan Hâkimi Surhay Han'a gönderilen hükümde, Tiflis ve Kaheti Eyaletleri ile Topkaraağaç Kalé'si ve çevresinin Safeviler ve Lezgiler tarafından istilaya uğradığı beyan edilmiş, Kaheti eyaletinde ortaya çıkan isyanın bastırılması, Topkaraağaç muhafazası, Car ve Talâ'da nizamın tesisi için görevlendirilmiş olan İshak Paşa ile oğlu Yusuf Paşa'ya gereken yardımın gösterilmesi hususunda hep birlikte hareket edilmesi adı geçen Osmanlı paşalarına emredilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d, no. 138, hüküm no. 1363).

1732-1735 Yıllarında Safevî-Osmanlı Savaşları ve Sonuçları

Nadir Han'ın 1732 yılının ağustosunda Şah II. Tahmasb'ı hapsedip devirmesi ve onun 3 aylık oğlunu III. Abbas ismiyle yeni Şah ilan etmesi mevcut durumu değiştirdi. Nadir Han, yönetimi tam olarak eline aldıktan sonra Osmanlı Devleti'ne karşı askerî operasyonları aktif şekilde genişletmeye başladı. 1732 yılının sonlarında Nadir Han Uğurlu Han'ı orduyla Gence'ye gönderdi. Kendisi ise 100 bin kişilik ordusuyla Irak'a doğru harekete geçti. 1733 yılının Ocak ayının ortalarında Bağdat kuşatılmaya başlandı. Nadir Han'ın beklenmedik saldırısı karşısında hazırlıksız yakalanan Osmanlı ordusu güç durumunda kaldı. Osmanlı barış istemek zorunda kaldı ve 1733 yılının Şubat ayında taraflar arasında barış antlaşması imzalandı. Bağdat Antlaşması'na göre Osmanlılar son 10 yılda ele geçirdikleri tüm toprakları geri vermek zorundaydılar. Antlaşmanın akdedilmesiyle ilgili olarak Sultan tuttukları bölgelerin tüm paşalarına ellerinde olan vilayetleri Safevilere devretmelerini talep eden bir ferman gönderdi (SEA, pondi 2, sia 1, dokümenti 2860, 4-5). XIX. yüzyıl yazarlarından Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un kaydettiğine göre Nadir Han bu fermanın nüshalarından birini Sultan'a diğerini ise Şirvan Hâkimi Surhay Han'a gönderdi. Lakin Surhay Han kılıç gücüyle aldığı Şamahı'yı teslim etmeyeceğini bildirerek elçiyi öldürdü (Bakıhanov 138). 1734 yılının Ağustos'unda Nadir, Surhay Han'ı cezalandırmak için Şamahı'ya girdi. *Car Salnamesi*'nde bu olay şu şekilde kaydedilmiştir: “*Nadir'in büyük bir orduyla Şamahı'da ortaya çıkması o kadar ani olmuştu ki bu durumdan şehre girinceye kadar kimse haberdar olmamıştı.*” (El-Cari 27). Surhay Han Şamahı'dan çekilerek komşu Gabele mahallesinde direniş hazırlığına başladı. “Salname”de verilen bilgiye göre Surhay Han Dağıstan'dan, Gence'de bulunan Osmanlılardan, Kırım Tatarlarından ve Sahur vilayetinden ordu toplamaya başladı (El-Cari 27). Bundan haberdar olan Nadir, oğlu Rıza Kulu Mirza'yı silah ve mühimmatla Şamahı'da bırakıp üç gün sonra 12 bin kişilik orduyla Surhay Han'ın vatanı olan Gazıkumuk üzerine yürüdü (Bakıhanov 138).

Gazıkumuk yönüne yürüyen Kızılbaşlarla¹¹ Surhay Han'ın orduları arasında savaş Şamahı ile Gabele arasındaki Devebatan arazisinde yaşandı. Bu savaşta Surhay Han mağlup oldu (El-Cari 27). Gazıkumuk dağıldı ve yönetim Nadir Han tarafından Geray Şamhal'ın oğlu Haspolad'a devredildi. Bundan sonra 1734 yılının sonbaharında Surhay Han'ın takibinin kışa kadar uzaya-

bileceğini dikkate alan Nadir, Ahı'tya, oradan da Şahdağ yoluyla Gabele'ye yöneldi (El-Cari 27-28; Bakihanov 140).

Nadir Han, Ekim 1734 tarihli fermanıyla Melik Alimerdan Bey'i Şeki Hâkimi olarak atadı ve Alimerdan Bey'in tek bağımsız melik olarak tanınmasını emretti. Ferman, Şah mührü ile onaylanmıştı (Musevi, *Orta Esr*, 61, belge no 14; Kagramanov 16, belge no 20). Buradan şöyle bir sonuca varılabilir: Bağdat Antlaşması imzalandıktan ve Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgeleri Safevilerin denetimine verildikten sonra Sahurlu Ali Sultan Osmanlı sultanının atadığı hükümdar olarak Şeki'nin yönetiminden uzaklaştırılmış, yerine ise Nadir Han'ın adayı Melik Alimerdan Bey atanmıştı. Şunu da kaydedelim ki uzun süre Surhay Han Gazıkumuklu adına Şamahı'nı idare etmiş olan Kırat tarafından 1733 yılında Şeki'ye dair verilmiş fermanla yukarıda adı geçen Alimerdan Bey ve Melik Sefikulu'nun oğullarının çeşitli vergi ve mükellefiyetlerden muaf tutulmasından bahsedilmektedir (Musevi, *Orta Esr* 60, belge no 13). Söz konusu fermanla Surhay Han'ın ismi "Lezgi Surhab" şeklinde yazılmıştır ki, bu da Musevi'nin "Kırat"ın Surhay Han'ın lakabı olduğu şeklinde yanlış bir sonuca varmasına neden olmuştur (Musevi, *Orta Esr Azerbaycan Tarihine Dair Farsdilli* 33). Bununla birlikte Sevda Süleymanova'nın *Car Salnamesi*'nde yaptığı şerhlerde haklı olarak kaydettiği gibi "*diğerleri Dağistan halklarının tamamını "Lezgi" olarak isimlendirirler de bunların her biri kendi aralarında kendi adları veya yer adlarına göre isimlendirilirler. Bu yüzden Lak halkına mensup ve Gazıkumuktan olan Surhay hiçbir zaman kendisini "Lezgi" olarak isimlendirmezdi.*" (El-Cari 99). Bu durum yukarıda kaydedilen fermanın gerçekten de Surhay Han'ın sadık hizmetçisi ve temsilcisi Kırat tarafından efendisinin adından verildiğini ispatlamaktadır.

1734 yılının Ekim ayının ortalarında Nadir Han ordusu ile Gence'ye yaklaştı. Nadir, Osmanlı ve müttefikleri olan Kırım Tatarlarının bulunduğu Gence Kalesi'ni kuşatmaya başladı (Bakihanov 140). Gence kuşatması 4 ay devam etti. Uzun süren kuşatma ve Nadir'in ordularının burada bulunması, ordunun işe ihtiyacını karşılamak zorunda kalan yerli ahalinin fakirleşmesine ve ekonomik durumun kötüleşmesine neden oldu (Eşref gızı 99). Ekonomik durumun kötüleşmesi yerli ahalinin rahatsızlığını artırdı ve zamanla Nadir'e karşı ayaklanmaya başladılar. Nadir isyanı bastırmak için ordu gönderdi (El-Cari 28).

Bakıhanov'un kaydettiğine göre Nadir Han Kahetiya Valisi İmamkulu Han'ın oğlu Ali Mirza'ya Gürcistan tarafından Car üzerine hareket emri verdi (140-141). Bagrationi Vakhuşti, Nadir Han'ın Teymuraz'a büyük bir ordu verecek kendisini Car'ı yıkmak için gönderdiğini yazmaktadır. Kaynağın verdiği bilgilere göre bundan haberdar olan Osmanlılar, Topkaraağaç Kale'sini terk ederek Tiflis'e çekildiler (177). Teymuraz'ın birlikleri onları karşılamak için çıkan "Vilayet"¹² ordusunun saldırısı altında komşu Leleli köyüne doğru çekilmek zorunda kaldılar. Dağistan'dan 400 kişilik savaşçı birliği Carlılara yardım için geldi. Kışın başlarında Aliabad köyünün yukarı kısmında yaşanan savaşta Carlılar ve müttefikleri mağlup olarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Taraflar arasında yapılan görüşmeler sonucunda Safeviler Car-Talalılardan Nadir Han'a hizmet için 150 asker talep etti. Talep olunan 150 asker görüşmelere katılan 10 temsilciyle (6 tanesi Car, 4 tanesi Talal'dan) Gence'nin kuşatmasına katılmak için Nadir'e gönderildi (El-Cari 28). Lakin "Salname" yazarının haber verdiği gibi Nadir Han mektup göndererek Car'dan 150 savaşçı daha vermesini talep etti. Askerler tamamlanıp yola çıktıklarında Safevi birliklerinin artık Tala köyünde konuşlandığı anlaşılmıştı. 1735 yılının şubatında taraflar arasında 14 günlük savaş yaşandı. Emir Ahmed (Cingöz) Kalesi dışında Carlıların tüm kaleleri Kızılbaşlar tarafından ele geçirildi. Kızılbaşlar Kateh, Car, Tala, Çardak köylerinde ve Yenisel nahiyesinde evleri yaktılar, kalan halkı esir aldılar. "Salname" yazarı, tasvir edilen olayların ramazan ayında yaşanmasından dolayı kendilerini "kâfir" olarak isimlendirmektedir (El-Cari 29).

Bu sırada Gence kuşatması devam etmekteydi. Osmanlı garnizonu Kars'ta bulunan Abdullah Paşa'dan yardım almayı ümit ederek teslim olmayı reddediyordu. Böyle bir durumda Osmanlı garnizonunun tüm ümitlerini boşa çıkarmak niyetinde olan Nadir Han, ordunun bir kısmını Gence yakınlarında bırakıp Carlıları korku içinde tutmak için Ağdaş'a farklı bir ordu gönderdi (Bakıhanov 141). Nadir kendisi 15 bin kişilik bir ordu ile Kars'a doğru yola çıkarak Abdullah Paşa komutanlığındaki Osmanlı ordusunu İrevan'ın kenarına çekebildi. Burada beklenmedik şekilde pusuya düşen Osmanlı ordusu mağlup oldu ve Abdullah Paşa öldürüldü. Bu galibiyetten sonra Tiflis, İrevan ve Gence'de bulunan Osmanlı garnizonları, topları ve esirleri Nadir'e teslim edip vatana dönmek zorunda kaldılar (Bakıhanov 141-142). 300 askeri ile İshak Paşa'ya bağlı olan Gazıkumuklu Surhay Han'ın oğlu Murtaza Ali Bey de Abdullah Paşa'nın katledildiğini öğrendiğinde geri dönmek zorunda kaldı.

1735 yılının ağustosunda Nadir Han Tiflis'i savaşmadan aldı. Burada ordu ile birlikte İshak Paşa direniş gösteremeyip geri çekilmek zorunda kaldı. Toplar ve esirler Safevi ordusunun eline geçti (El-Cari 30).

Nadir Tiflis'teyken Carlılardan rehinelerle birlikte Karştan kendilerine gönderilmiş üç elçiyi ve soyluları da göndermeyi talep etti. Lakin Nadir'in elçileri Carlılar tarafından öldürüldü (El-Cari 30). Carlılar tüm çabalarına rağmen elçilerin öldürülmesi gerçeğini saklayamadılar. "Car Salnamesi" yazarının verdiği bilgilere göre elçilerin öldürüldüğünü öğrenen ve Kah vilayetinin yakılmasına dair Sahur Usumisinden, yani Ali Sultan'dan şikâyet alan Nadir, Car'a karşı sefere çıktı. Üç gün içinde Kanık Nehri'ni geçti ve 1735 yılının 23 Kasım tarihinde Car ile Tala arasında durdu. Kanlı savaştan ve birçok köyün yıkılmasından sonra Nadir'in ordusu Şeki ve Ereştten geçerek Şamahı'ya gitti (El-Cari 31).

Yukarıda bahsettiğimiz olayların cereyan ettiği sırada Kırım Hanı Derbent'te kuvvetlerini toplamıştı. Kırım Hanı'nın Derbent'te olduğunu ve Murtaza-ali'nin oğlu Eldar'ı Şamhal, Surhay Han'ı Şirvan Hâkimi, Usumi Ahmet'i ise Derbent Hâkimi tayin ettiğini Şamahı'da iken öğrenen Nadir Han, üç yöne ayırdığı ordusunu Buduk ve Kınalık'a (bizzat komuta ediyordu), Samur mahalline ve Küre Hâkimliği'ne gönderdi (Bakihanov 143). Kışın ağır şartlarına rağmen Nadir'in Dağistan'a cezalandırma seferi başarılı oldu.

Dağistan'da işleri yoluna koyduktan sonra 1736 yılının ocak ayında Nadir Kızılbaş hanları ile birlikte Muğan Çölü'ndeki çadırına geldi (Bakihanov 144). Burada kendisini Safevi Devleti'nden nüfuzlu 100 bin kişi bekliyordu. İşte burada düzenlenen kurultayda Şah ilan edildi. Böylece Safevi Devleti'nin 235 yıllık varlığı sona erdi ve yeni Afşarlar Devleti'nin temeli atıldı (Buniyatov 56-57).

Sonuç

Konuyla ilgili ana kaynakların ve literatürün tahlili 1720-1730'lu yıllarda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyasetinde Azerbaycan'ın kuzeybatı topraklarına özel bir önem verdiğini göstermektedir. Daha önceki döneme ait Osmanlı sultanlarının ferman ve hükümlerini incelediğimizde aslında bu politikanın Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılda başlayan politikasının bir devamı olduğunu görürüz. Önceki dönemden en önemli farkı ise 1720-1730'lu yıllarda Rusya İmparatorluğu'nun da Osmanlı Devleti ile Kafkasya alanında rekabete girmesidir. I. Petro'nun 1722 yılında Azerbaycan'ın Hazar

kıyısındaki bölgelere sefere başlaması ve Ruslar tarafından Bakü'nün işgal edilmesi sonucunda Azerbaycan'ın kuzeybatı arazileri ve genel olarak Kafkasya Safevi-Osmanlı-Rusya savaşlarının meydanına dönüşmüştür.

Araştırdığımız dönemde Safevi Devleti'nin başarısız dinî siyasetinden yararlanan Osmanlı Devleti, Kuzey Azerbaycan ahalisinin önemli bir kısmını kendi tarafına çekebildi. Osmanlı Devleti'nin bölgesel temsilcileri Kuzey Azerbaycan'da Hacı Davud, Gazikumuklu Surhay Han, Gaytaklı Ahmet Han, Sahurlu Ali Sultan gibi yerel liderler vasıtasıyla burada konumlarını güçlendirmeyi başardılar. Osmanlı yönetimi yerel yöneticilere onların mülkleri üzerindeki hâkimiyetlerini tanıyan özel hüküm ve fermanlar, değerli hediyeler ve ilk olarak kendisine bağlılığını kabul etmesini sembolize eden hilat göndermekle ve yerel yöneticilere aynı şekilde Osmanlı unvanları vermekle onları kendi tarafına çekmek politikasında yeterince başarılı olmuştur.

Araştırılan dönemin ister yerli isterse de Osmanlı ve Safevi kaynaklarının karşılaştırmalı tahlili, bu savaşlar sırasında Azerbaycan'ın kuzeybatı mülklerinin hâkimlerinin tutumlarını belirlerken ilk önce yönettikleri siyasi yapıların geleceğini güvence altına almaya çalıştıklarını göstermektedir. Yerli ahalinin ve hükümdarlarının tutumunu din faktörü de önemli ölçüde etkilemekteydi. Şöyle ki, kuzeybatı Azerbaycan ahalisi Ehli-Sünnet olmakla, Şii Safevi Devleti ve Hristiyan Rusya İmparatorluğu'ndan farklı olarak Osmanlı Devleti tarafında kalmayı tercih ediyorlardı. Lakin fermanların içeriği, yerel yöneticilerin kendi devlet çıkarlarını ilk sıraya koyduklarını gözler önüne sermektedir. Osmanlılar, Safeviler ve Rusya, Azerbaycan'ın kuzeybatısının önemli jeostratejik konumunu dikkate alarak yerli hükümdarları ve onların tebaalarını kendi tarafına çekmeye çalışıyorlardı.

XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğine doğru Kafkasya uğrunda Safevi-Osmanlı-Rusya rekabetinde durum değişti. Bu değişiklik Türk Afşar boyundan olan Nadir Han'ın hem savaş tekniklerinin hem de siyasetinin sahneye çıkması ile ilgili oldu.

Kuzeybatı Azerbaycan'daki hâkimliklerin, aynı şekilde genel olarak Kafkasya'nın kaderi esasen 1735 yılında çözüldü. 21 Mart 1735'te Gence yakınlarında Rusya ile Safeviler arasında Gence Antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre Rus orduları Hazar'a kıyısı olan bölgeleri terk etmek zorunda kaldı. Hazar'a kıyısı olan bölgeleri ele geçiren Nadir Han, Osmanlıları sıkıştırmak

için de mücadeleyi artırdı. Taraflar arasında sorunları bitiren savaş 1735 yılının Haziran'ında Üçkilise'den kuzeydoğu tarafta yaşandı ve Nadir'in galibiyeti ile son buldu. Böylece üç asırlık aktif Kafkasya siyasetinden sonra 1730'lu yılların ikinci yarısına doğru Osmanlı Devleti Kafkasya'yı XIX. yüzyıla kadar terk etmek zorunda kaldı.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışma kapsamında yazarın herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Açıklamalar

- 1 Gürcü devletleri ve Bizans.
- 2 İlisu (Sahur) Sultanlığı Azerbaycan'ın kuzeybatısında, Gürcüstan'la sınır bölgelerinde XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mevcut olmuş ve kurulduğu tarihten itibaren hem Safevi Devleti'nin hem de Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyasetinde önemli yere sahip olan Müslüman hâkimliği olmuştur. İlisu Sultanlığı'nın sınırları çağdaş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kah, kısmen Zagatala ilçelerini ve kısmen komşu Dağıstan Cumhuriyeti'nin Rutul ilçesini kapsıyordu (Lineviç 1; Latifova, *İlisuyskoye* 67).
- 3 Car-Tala Cemaatlikleri'nin sınırları çağdaş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Zagatala, Balaken ve kısmen Kah ilçelerini, Dağıstan Cumhuriyeti'nin sınır bölgelerini ve Gürcüstan'ın Lagodekhi ve Siğnak ilçelerini kapsıyordu ve toprakları kuzeyde Büyük Kafkas Dağları'nın kuzey yamaçlarından, güneyde Kura Nehri'ne kadar uzanıyordu (Eşref gızı 55).
- 4 Rusça kısaltması AKAK olarak geçmektedir.
- 5 İlisu (Sahur) Sultanlığı ile Car-Tala Cemaatliği çoğu zaman ittifakla hareket ettiklerinden kaynaklarda "Car-İlisu" veya "Vilayet" şeklinde geçmektedir.
- 6 Antlaşmanın ikinci ve üçüncü maddeleri.
- 7 Bu ad altında kaynak Osmanlı Sultanı III. Ahmed'i kastetmektedir.
- 8 Bu bilgiyi doğrulayan Sultan III. Ahmed'in Car-Tala Cemaatliğine göndermiş olduğu fermanın bir nüshası hâlen Zakatala Tarih-Diyarşünaslık Müzesi'nde muhafaza edilmektedir (Süleymanova, "Zakatala Tarih" 177).
- 9 Dağıstan'da unvan.
- 10 Osmanlı Sultanı III. Ahmed'in hatt-ı hümayunu ile Şirvan Eyaleti Hanlığı yönetimi, hicri 4 Şevval 1136 (m. 26 Haziran 1724) tarihinde Gazi Kumuk Hâkimi Surhay Han'a tevcih edilmiştir (BOA, C.DH, no. 164/8168).
- 11 "Kızılbaş", Safevî Devleti'nin tebaasını, yukarıda ise Safevi birliklerini ifade eder.
- 12 Car-Tala Cemaatliği ve Sahur Hâkimliği.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
(BOA), A.DVNS.NMH.d, no. 7.
BOA, ADVNS_MHM.d, no. 138 / 371.
BOA, A.DVNS.MHM.d, no. 138 / 1363.
BOA, C.AS, no. 185 / 8007.
BOA, C.AS, no. 746 / 31373.
BOA, C.DH, no. 164/8168.
BOA, C.HR, no. 28/1394.
Sakartvelos Erovnuli Arkivi (SEA), pondi 2, sia 1, dokumenti 2860.
SEA, pondi 2, sia 2, dokumenti 1414.
SEA, pondi 236, sia 2, dokumenti 88.

Diğer Kaynaklar

- Aliyev, F.M. *Antiiranskiye Vstupleniya i Borba Protiv Turetskoy Okkupatsii v Azerbaydžane v Pervoy Polovine XVIII veka*. Elm, 1975.
Azerbaycan Tarihi. Yeddi cildde. III cild. Bakı, Elm, 1999.
Bagrationi, Vakhuşti. *İstoriya Tsarstva Gruzinskogo*. Çev. N. T. Nakaşidze, Tiflis. Metsniyereba, 1976.
Bakihanov, Abbasgulu Aga. *Gülistan-i İrem*. Elm, 1991.
Berje, Adolf. *Akti, Sobranniye Kavkazskoyu Arheografişeskeyu Komissiyeyu*. Tom. II Tipografiya Kantselyarii Namestnika Tiflisskogo, 1868.
Berje, Adolf. *Akti, Sobranniye Kavkazskoyu Arheografişeskeyu Komissiyeyu*. “Genealogişeskaya Tablitsa Yelisuyskih Sultanov.” Tom III. Tipografiya Kantselyarii Namestnika Tiflisskogo, 1869.
Berje, Adolf. *Akti, Sobranniye Kavkazskoyu Arheografişeskeyu Komissiyeyu*. T. VI, çast II. Tipografiya Kantselyarii Namestnika Tiflisskogo, 1875.
Bilge, Sadık Müfit. *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya (1454-1829) (Tarih-Toplum-Ekonomi)*. Kitabevi, 2015.
Büniyatov, Ziya. *Armyanskaya Anonimnaya Hronika 1722-1736 gg*. Elm, 1988.
Calalyan, Yesai Hasan. *Kratkaya İstoriya Stranı Albanskoy*. Çev. Z.M. Buniyatov. Elm, 1989.
Çakmak, Mehmet Ali. *Hanlık Devrinde Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri (1723-1829)*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
El-Cari, Molla Mehemed. *Car Salnamesi*. Arapcadan terc., giriş, şerhler və geydler Sevda Süleymanova. Seda, 1997.

- Efendiyev, Oktay. *Azerbaydjanskoye Gosudarstvo Sefevidov v XVI Veke*. Baku, Elm, 1981.
- Eşref gızı, Arzu. *Car-Balaken Camaatlığı (XVII Esrin Sonu – XIX Esrin 30-cu İlleri)*. Baku, UniPrint, 2009.
- Guseyn-zade, Rauf. *Kavkaz i Seldjuki*. Baku, Kavkaz, 2010.
- Kagramanov, Dj. *Opisanıye Arxeografişeskih Dokumentov*. Baku, Izd-vo Elm, 1969.
- Külbilge, İlker. *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Latifova, Elvira. *İlisuyskoye Sultanstvo*. Baku, Şarg-Garb, 2010.
- Latifova, Elvira. “XVI. Yüzyılın Sonu – XVIII. Yüzyılın 30’lu Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Politikasında Azerbaycan’ın Kuzeybatı Toprakları” (Osmanlı Sultanlarının Fermanları Bazında) / *XVII. Türk Tarih Kongresi*. Ankara, 2018. IV.Cilt – VI. Kısım. Osmanlı Tarihi, ss. 2263-2279.
- Lineviç, İ. “Bıvşeye Yelisuyskoye Sultanstvo” / *Sbornik Svedeniy o Kavkazskih Gortsab*. Vıpusk 7. Tiflis, İzdaniye Gorskago Upravleniya, 1873, ss. 1-54.
- Mamedov, T. M. “Kaime” Bedreddinzade Ali-beya” / *İzvestiya AN Azerb. SSR, ŞİFP*. No 3, 1988, ss. 71-73.
- Musevi, T. M. *Orta Esr Azerbaycan Tarihine Dair Fars Dilinde Yazılmış Senedler*. Baku, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyasının Neşriyyatı, 1965.
- Musevi, T. M. *Orta Esr Azerbaycan Tarihine Dair Farsdilli Senedler, XVI-XVII Esrlere*. Baku, Elm, 1977.
- Mustafazade, Tofik. *Azerbaydjan i Russko-Turetskiye Otnoşeniya v Pervoy Treti XVIII v*. Baku, Elm, 1993.
- Mustafazade, Tofiq. *XVIII Yüzillik - XIX Yüziliyin Evvelerinde Osmanlı-Azerbaycan Münasibetleri*. Elm, 2002.
- Neymat, Meşedikhanım. *Korpus Epigrafişeskih Pamyatnikov Azerbaydjana. – Arabo-Perso-Tjurkoyazıçnıye Nadpisi Şeki-Zakatalskoy Zonu (XIV vek – naçalo XX veka) T.II*. Baku, XXI-YNE, 2001.
- Süleymanova, Sevda. *XVIII Esrde Azerbaycanın Siyasi Tarihinde ve İgtisadiyyatında Car-Tala İcmalarının Yeri (Arabdilli “Car Salnamesi” Menbeyi Esasında)*. Tarih elmləri namizedi alimlik derecesi almak üçün tegdim olunmuş diss. Avtoref., Baku, Milli Elmler Akademiyası, 1999.
- Süleymanova, Sevda. “Zagatala Tarih-Diyarşünaslıg Muzeyinin XVIII-XIX Esrlerere Dair Arheografik Senedleri” / *Azerbaycan EA-nın Heberleri. Tarih, felsefe, hügug seriyası*. No. 4, 1990, ss. 50-55.

The Place and Role of the Northwest Territories of Azerbaijan in the Caucasus Politics of the Ottoman State in the 1720-1730s*

Elvira Latifova**

Abstract

The period we are researching constituted a special phase in the Caucasian policy of the Ottoman state. Along with their traditional rival in the East - the Safavid state, during this period, the Ottomans had to fight with the Russian Empire to strengthen in the Caucasus. As in the past, in the 1720-30s, the Ottoman state, continued the policy of strengthening local Muslim possessions and turning them into its reliance in the fight against its rivals. Among the created state formations, the Sheki possession, the Tsakhur (Ilisu) sultanate and the Jar-Tala societies that existed in the north-west of Azerbaijan are of particular importance. The Ottomans, taking this circumstance into account, paid specific attention to these possessions. Meanwhile, while local rulers in the current situation mostly acted on the basis of the interests of protecting their own security. Along with this, the northwestern possessions of Azerbaijan in their foreign policy orientation aimed towards the Ottoman state, which was explained by their religious community.

The presented article contains a link to sources of research on the place and role of the northwestern lands of Azerbaijan in the Caucasian policy of the Ottoman state in the 1720-30s.

Keywords

Ottoman state, Caucasus, northwestern Azerbaijan, Tsakhur, Ilisu, Sheki, Jar-Tala.

* Date of Arrival: 29 July 2022 – Date of Acceptance: 31 January 2023

You can refer to this article as follows:

Latifova, Elvira. "The Place and Role of the Northwest Territories of Azerbaijan in the Caucasus Politics of the Ottoman State in the 1720-1730s." *bilig*, no. 107, 2023, pp. 101-125, <https://doi.org/10.12995/bilig.10704>.

** Doç. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Bölümü – Bakü/Azerbaycan
ORCID: 0000-0002-4218-6224
eletifova@mail.ru

Место и роль северо-западных территорий Азербайджана в кавказской политике Османского государства в 1720-30-е годы*

Эльвира Латифова **

Аннотация

Северо-западные территории Азербайджана, включающие Шекин-ский, Закаतालский, Белоканский, Гахский, Габалинский и Огузский районы современной Азербайджанской Республики, исторически имели важное военно-стратегическое значение. Не случайно, что эти территории непременно становились яблоком раздора между великими державами, желавшими укрепиться на Кавказе. По этой же причине, Шекинское владение, Цахурское (Илисуйское) султанство и Джаро-Тальские вольные общества, существовавшие в северо-западном Азербайджане со второй половины XVI века до первой половины XIX века, были втянуты в длительный конфликт между Османским и Сефевидским государствами. В 1720-30-е годы, в соперничество за Кавказ с двумя вышеуказанными державами вступила и Российская империя. Соперничающие державы проводили политику укрепления власти правителей указанных местных государственных образований с целью использовать их силы для собственного укрепления на Кавказе. Местные же правители в сложившейся ситуации больше действовали, исходя из защиты собственных государственных интересов.

В данной статье на основе первоисточников исследуется место и роль северо-западных владений Азербайджана в кавказской политике Османской империи в 1720-30-е годы.

Ключевые слова

Османское государство, Кавказ, северо-западный Азербайджан, Цахур, Илису, Шеки, Джар-Тала.

* Поступило в редакцию: 29 июля 2022 г. – Принято в номер: 31 января 2023 г.
ссылка на статью:

Latifova, Elvira. "The Place and Role of the Northwest Territories of Azerbaijan in the Caucasus Politics of the Ottoman State in the 1720-1730s." *bilig*, no. 107, 2023, pp. 101-125, <https://doi.org/10.12995/bilig.10704>.

** Доц., д-р, Бакинский государственный университет, исторический факультет – Баку / Азербайджан
ORCID: 0000-0002-4218-6224
eletifova@mail.ru

Araştırma Makalesi / Research Article

Osmanlı’da Modernleşme, Kamusal Alan ve Kadın: Toplumsal Değişimi “Hanımlara Mahsûs Gazete”yle Okumak*

Meltem Güler**

Hasan Çelik***

Öz

Kapsamlı bir modernleşmeye sahne olan Sultan II. Abdülhamid döneminde, toplumsal değişimi ve Osmanlı kadınının kamusal alandaki varlığını değerlendirmek bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. Kadın ve kamusal alan ilişkisi, XIX. yüzyıl Osmanlı toplumunda bir modernleşme göstergesi olarak kullanılabilir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru farklı sınıfları çapraz kesen basın; moda-üretim-tüketim tarzları, eğitim, iletişim gibi kamusal alanın çeşitli biçimlerini içeren bir matris işlevi görmüştür. Çalışmada, bu matrisin çözümlenmesi için birer arayüz olarak, dönemin en uzun tirajlı kadın dergisi *Hanımlara Mahsûs Gazete*’nin 612 sayısında yer alan illüstrasyonlar, makaleler, reklamlar/ilanlar toplumsal dönüşümün ve kadınların kamusal alandaki görünür aktif katılımcılar olduğunun kanıtını sağlayan etkin araçlar olarak ele alınmıştır. Dergiden elde edilen 4392 adet verinin kategorilere ve yıllara göre dağılımı ortaya konularak dönemin sosyo-kültürel ve ekonomik görünümü analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda, gelişen basının ve reklamcılığın kamusal alanı, toplumsal yapıyı

* Geliş Tarihi: 01 Ağustos 2022 – Kabul Tarihi: 01 Haziran 2023

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Güler, Meltem, ve Hasan Çelik. “Osmanlı’da Modernleşme, Kamusal Alan ve Kadın: Toplumsal Değişimi “Hanımlara Mahsûs Gazete”yle Okumak.” *bilig*, no. 107, 2023, ss. 127-160, <https://doi.org/10.12995/bilig.10705>.

** Dr., Akdeniz Üniversitesi-İletişim Ana Bilim Dalı – Antalya/Türkiye

ORCID: 0000-0001-6833-286X

meltemguler1970@gmail.com

*** Ar. Gör., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi-Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Ağrı/Türkiye

ORCID: 0000-0002-0192-004X

hscelik@agri.edu.tr

ve yaşam tarzını değiştirdiği, 1908 öncesi Osmanlı kadınlarının kendi modernitelerinin yaratıcıları olarak kamusal alanda aktif katılımcılar olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Sultan II. Abdülhamid dönemi, modernleşme, kamusal alan, toplumsal değişim, Osmanlı kadını, *Hanımlara Mahsûs Gazete*.

Giriş

Dünya tarihi açısından büyük önem taşıyan ve birçok toplumun değişime uğradığı XIX. yüzyıl, Osmanlı modernleşme süreci bakımından da kritik öneme sahiptir. Bu sürecin sonlarına doğru tahta geçen Sultan II. Abdülhamit, gerçekleştirdiği çeşitli reformların yanı sıra dış basını da dikkatle izlemiş; gazetecilik faaliyetlerine destek vermiştir. Osmanlı modernleşme sürecinde gazete ve dergiler mühim rol oynamış; süreli yayınların varlığıyla birlikte bunları takip eden bir kitle ortaya çıkmıştır. Kendi kitlesini yaratan süreli yayınlar, kadına da hitap eder hâle gelmiş; bu sayede kadın dergilerinin sayısı artmaya başlamıştır. Bu dergiler etrafında 'yeni bir kadın' tipi ortaya çıkmıştır; fakat imparatorluğun gündelik, kamusal yaşamının temel unsuru kadınlara kamusal alanda görünür, mevcut ve aktif katılımcılar olarak bakmaya yönelik çok az bilimsel ilgi gösterilmiştir. Osmanlı kadını hakkındaki akademik çalışmalar, genellikle kadını kamusal alanın dışında var-sayan, haneici rollere indirgeyen tanıdık önyargılardan muzdariptir. Ancak dönemin basını, bilim insanlarına kadınların failliğini gösteren, dolayısıyla kadınları Osmanlı ve modern Türk tarih yazımından dışlayan klişelere meydan okuyan kamusal alan müzakerelerinin zengin bir kaydını bırakmıştır. Osmanlı kadın dergilerinde yer alan reklamlar, kadının kamusal alandaki rolünü incelemede etkili; fakat yeterince keşfedilmemiş araçlardır ve toplumsal dönüşümde sıradan kadın failliğinin birer kanıtıdır. Bu konudaki son çalışmalarda, dikkatler günlük yaşama ve günlük deneyime çevrilmiştir.

Doğulu kadınların harem sahneleri içinde 'özgürlüğü elinden alınmış' çağrışımlar içeren geleneksel tasviri, son çalışmalarla sarsıntıya uğramış; araştırmalar, Doğulu kadınları tarihin gizli kalmış sayfalarından çekip çıkarmaya başlamıştır (Akman 64). Fariba Zarinebaf-Shahr (82), arşiv belgelerindeki Şikâyet Defterleri'ni inceleyerek verdiği örneklerle Osmanlı'da kadınların,

düşünülenin aksine sosyo-ekonomik faaliyetlerde bulunduğu dikkat çekmiştir. Osmanlı kadınının kamusal alandaki görünmezliği, gündelik yaşamda var olan kadınların yokluğundan ziyade, tarih sayfalarındaki ön yargıların yanıltıcı olduğuyla ilgilidir (İlengiz xvii). Bu durum, tarihsel hesapların bütünlüğünü tehlikeye atmakta, geç Osmanlı toplumunda kadının rolüne ilişkin anlayışları çarpıtmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların kamusal alandaki etkinliklerinin sistematik bir incelemesi, XIX. yüzyıldaki önemli ekonomik ve sosyal gelişmelere daha fazla dikkat gerektirir. Elizabeth B. Frierson (*Women in Late Ottoman* 136), 1980'lerin başında feminist akademisyenlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların kamusal alanda ve siyasette daha aktif olmaya başladığı 1908 ve 1914-1923 yıllarını hâlen çok önemli görmelerini haklı olarak eleştirir. Frierson, kadınların sosyal statüsündeki değişimin 1890'lar da, savaşların ve İmparatorluğa yapılan mülteci akınlarının ortasında çoktan başladığını savunur.

Batı kökenli bir görünüm sergileyen kamusal alan kavramı ve kavrama ilişkin eleştirel görüşler, Batı-dışı toplumları bu paradigmanın dışında bırakmıştır. Jürgen Habermas'ın (100) kavramsallaştırdığı kamusal alan, bireylerin devlet ve diğer siyasî otoritelerle karşı karşıya geldiği bir alanı tarifler. Habermas'ın düşüncesinde, burjuva toplumuna özgü tarihsel bir kategori olarak ortaya çıkan ve gelişen kamusal alan, bireylerin özel alanlarından çıkıp eşit vatandaşlar olarak tartışmaya katılabildiği, toplumsal, kültürel ve siyasal her türden mesele üzerine söz söyleyebildiği özgür bir tartışma alanı olarak tanımlanır. Habermas, XVIII. yüzyıl koşullarında kahvehanelerin tartışmanın mekânı olarak kamusal alan açısından önemli işlevler yerine getirdiğini belirtir. Habermasçı yaklaşımla, Batı'dan çok daha önce, XVI. yüzyılda Osmanlı'da ortaya çıkan kahvehaneler, Osmanlı toplumunda etkin bir kamusal alanın mevcut olmadığı savını çürütür (Kömeçoğlu 55). Lady Montagu (70) bütün kentin haberlerinin anlatıldığı, toplantı ve eğlence yeri olan hamamları 'kadınların kahvehanesi' olarak niteler. Son zamanlarda yapılan çalışmalar artık basit bir kamusal/özel ayırımına meydan okumakta; harem, hamam, mahalle, tesettür gibi kavramlara yeni bakış açılarıyla yaklaşılmaktadır. Osmanlı toplumunda XIX. yüzyılda kadının yeri, değeri ve kamusal alandaki varlığı pek çok Batılı kadın seyyahı şaşırtmış; bilinenin aksine Osmanlı kadınlarının kendilerine nispetle daha özgür olduğunu yaz-

mışlardır (Akman 47). Batılı kadın seyyahların yazılarından, XIX. yüzyıl Osmanlı kadınlarının, evlilikte Batılı kadınlardan daha fazla hakka sahip olduğu (Melman 88), haneîçi işlerde yönetimin kadınların elinde olduğu (Lane 194-195), Doğu kadını imgesi üreten Oryantalist söylemlerin aksine hamımlara, arkadaş ziyaretlerine, alışverişe kısıtlama olmaksızın gittikleri ve söylendiği gibi harem mahkûmu olmadıkları anlaşılır (Pardoe 31).

Lefebvre (100), “toplumsal imgeselin en iyi görüntüsünü, başka hiçbir yerde değil, kadınlara seslenen basın organlarında bulabileceğimizi” söyler. Frier-son da (*Cheap and Easy* 248) “bu tür yayınların kadınları algılanabilir bir şekilde dönüştürdüğünü” savunur. Bu bilgilerin ışığında, Osmanlı-Müslüman kadının kamusal alanda görünürlüğünü ve yapısal dönüşümün izini, dönemin kadın dergilerinin ilan/reklam sayfalarında sürmek mümkündür. İmparatorluk boyunca modernleşme ve reformların sonuçlarının, sosyo-e-ekonomik ve kültürel çevredeki değişikliklerin tutarlı bir şekilde takip edilmesini sağladığı için, çalışmada, dönemin kadın dergilerinden en uzun tira-ja sahip *Hanımlara Mahsûs Gazete*'ye¹ odaklanılmıştır.

Değişimi Anlamak ve Yorumlamak

Osmanlı'da modernleşme sadece devlet politikasını değil, aynı zamanda toplumun her sahasına yayılan uzun bir süreci de ifade eder. Lale Devri'nden sonra Osmanlı'nın Batı'yı model almasının sonraki aşamalarını, III. Selim (1789-1807) dönemi ve II Mahmud dönemi (1808-1876) izler. Böylece İmparatorluk, II. Mahmud'un hüküm sürdüğü yıllarla birlikte Tanzimat Dönemi'nin (1839-1876) temellerinin atıldığı kapsamlı bir modernleşmeye tanık olmuştur. Bu, aynı zamanda, İstanbul'da muazzam bir sosyo-kültürel dönüşümler dönemini ifade eder. Bu dönüşüme tanıklık eden Ahmet Cevdet Paşa, 1850'lerde İstanbul'da lüks tüketimin yaygınlaşmasını, bu yüzden gündelik hayat kalıplarında ve kamusal alandaki değişimi, Mısır valisi Mehmed Ali Paşa hanedanından bazı kişilerin İstanbul'a yerleşerek Osmanlı saray ricalini gösterişçi tüketime alıştırmalarıyla açıklar. Cevdet Paşa (20) çizdiği tabloda, Osmanlı saray mensuplarının, özellikle saraylı üst-sınıf kadınların, Thorstein Veblen (57) tarafından 1899'da Batı toplumları için kavramsallaştırılan “gösterişçi tüketim” modasına hızla ayak uydurmalarını eleştirel biçimde resmeder.

XIX. yüzyılın ortasından itibaren, artık yalnızca hanenin iç-avlusunda yaşamayan, farklı eğlence türlerini deneyen, dışa dönük yaşam süren bir kesimin ortaya çıktığı görülür. Bu kesim, artık Cevdet Paşa'nın bahsettiği sadece İstanbul'un üst-sınıflarını oluşturan saray çevresi değildir. Burada, orta sınıftan insanların gündelik hayat içinde daha görünür hâle geldiği, lüks tüketimin sergilenmesinin meşrulaştığı yeni bir ortam söz konusudur. Toplumsal değişme sürecinde, özellikle kent hayatında, tüketimin kamusal alanda sergilenmesiyle insanların kendilerini diğerlerinden farklılaştırarak statü kazanma çabaları aynı zamanda gelenekselden moderne geçiş sürecini karakterize eder. Ferdinand Tönnies'in (203-217), bu geçişi açıklayan cemaat-cemiyet ayrımı, modernite eleştirisi için odak noktası oluşturur. Tönnies'in fikrinde; "cemaat eskidir; cemiyet ise gerek bir fenomen gerekse bir isim olarak yenidir. [...] cemaat canlı bir organizma, cemiyet suni ve mekanik bir kitle olarak anlaşılmalıdır". Cemaat, insanlar arasındaki ilişkilerin samimi ve şahsi olduğu bir topluluk durumunu yansıtırken; cemiyet, samimi ilişkiler yerine yabancılaşmayla kayıtsızlığı içeren, haneçi üretim veya takasın yerine kapitalist üretimle ticaretin geçtiği, kente mahsus bir toplumsal yapılanma biçimidir. Bu ayrımında, gelenekselden modern toplum yapısına geçerken, "geleneksel toplum yapısında cemaat içerisinde örf ve adetleri öne çıkarırken, modern toplum yapısında cemiyet alanında moda, örf ve adetlerin yerini alır" (Yağlı 49).

Osmanlı'da yaşanan sosyo-kültürel dönüşümde önemli rol oynayan moda ve tüketim örüntüleri, kadının kamusal alanda görünürlüğünü etkilemiş, kültürel sınırları değiştirerek geleneksellikten çıkışın anahtarı olmuştur. Lefebvre (106), moda ve tüketimin kadını kamusal alanda nasıl söz sahibi yaptığına dikkat çeker. Tüketimi tam anlamıyla "nev-zuhûr, nev-îcâd" gibi olumsuz bir olgu olmanın dışında irdeleyen bu yaklaşım, gündelik hayatta tüketimin kadına özgür ve tatmin edici bir alan açtığını savunur. Moda ve değişen tüketim kalıpları, XIX. yüzyıl Osmanlı kadınının dünyayı farklı bir pencereden görmesinde, kendine yeni yollar çizmesinde önemli rol oynamış; aynı zamanda toplumsal ilişkinin kurulması için dolayım kuran nesnelere sahip olmaya yönelik çalışma güdüsünü de temellendirmiştir. Osmanlı'da tüketimle birlikte yaşanan değişime ahlâkî veya dinî gerekçelerle tepki verenlerin muhalefetiyle birlikte, bu faktörlerin modernleşme sahnesini yansıttığını savunanlar da olmuştur. Birçok farklı cephede yaşanan bu karşılaşma, aslında modernleşme sürecinin bizzat kendisidir. Dolayısıyla,

gündelik hayat hakkındaki bilgi, ideolojik eleştiri ve özeleştiri kapsar. Bu yaklaşım bir yöntem olarak, tüketimi sadece olumsuzlanan anlamında değil, değişimdeki rolü anlamında bir kamusal biçimi olarak görme imkânı verir.

Değişimden Dönüşüme: Yöntem Üzerine

Osmanlı toplumunun XIX. yüzyılda yaşadığı değişimleri ve perspektifleri tanımlamak söz konusu olduğunda, modernliği doğuran özellikleri de saptamak zorunludur. Bu noktada, modernlikten ayrı düşünilemeyecek gündeliklik sadece bir mefhum olmakla kalmaz; bu mefhum, toplumu anlamak için bir ipucu olarak da alınabilir. Toplumsal sınıflara, gruplara, ülkelere, dönemlere göre insanların ne yediklerini, ne giydiklerini, evlerini nasıl döşediklerini bilmek, olayların tarihlerini belirlemekle yetinmeyen bir tarihçi için önem arz eder (Lefebvre 49-50). Sosyal bilimcinin toplumsal değişim sürecini analiz edebilmesi, toplumsal yapının bütünlüğü içinde yer alan alt-sistemleri izlemesini gerektirir. Moda ve tüketim örüntüleri birer alt-sistem olarak (Barthes 37-47), Osmanlı toplum yapısında yaşanan hızlı dönüşümün önemli dinamiklerinden birini oluşturur. Bununla birlikte XIX. yüzyıl boyunca rekabetçi kapitalizm ve meta dünyasının yayılmasına kadar gündelikliğin hâkimiyeti yoktur (Lefebvre 39-41).

Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılda içine girdiği modernleşme süreci önceki yüzyılda öncelikle askerî ve teknik alanlarda başlasa da toplumun tüm alanlarıyla gündelik hayata yayılan bir olgu olarak ortaya çıkar. İmparatorluğun başkentinde yeni belirmeye başlayan ve gündelik hayata giren nesnelere; normlar önermeyi, rasyonalizasyonu, haneyle kentin fiziksel çevresinde modernizasyon arayışını canlı tutmuş ve söylemsel üretimleri tetiklemiştir. Giderek metinleşen ve toplumun çeşitli katmanlarına ulaşan bu söylemsel üretim; reklamlar, kitaplar, fikirler, yeni nesnelere, süreli yayınlar aracılığıyla toplumsal dolaşıma girerek, bunlara erişebilen Osmanlı'nın yaşamına nüfuz etmeye başlamıştır. Dergi ve gazetelerdeki reklamlarla dolaşıma giren imgeler, 'bakma' siyasetini de alt-üst etmiştir. Bu noktada, 'görme ve görülme' siyaseti ya da ters boyuttan 'bakma siyaseti' başka bir tipik kentsel kamusal alan olan basılı kültüre referansla da tartışılabilir. İmgelerin dolaşımının, kimlikleri üretmek ve yeniden üretmek için yeni bir kamusal alanın inşasının parçası olduğu iddia edilebilir. Dolayısıyla reklam, günlük yaşamda yeni bir alan talep eden kadınların hem özel hem kamusal alanda

kendi kendilerini tahayyül etmesi olarak da okunabilir (Maksudyân 7). Bu bağlamda, kadınlarla ilgili kamuoyu oluşmasına önemli katkılar sağlayan *HMG*, bilginin basın aracılığıyla üretilmesi, yayılması, kapitalist yollarla malların/nesnelerin tanıtılması (reklam) bağlamında modernleşme açısından önemli veriler sunar.

Osmanlı Kadını İçin Kamusal Alanı Yeniden Düşünmek: *Hanımlara Mahsûs Gazete*

1895-1908 yılları arasında Osmanlı basınında 612 sayı yayınlanan *HMG*², Sultan II. Abdülhamid döneminin (1876-1908) tüm unsurlarını içinde barındıran en uzun soluklu Osmanlı kadın dergisidir. *HMG*'nin ilk sayısı, Sultan II. Abdülhamid'in 31 Ağustos 1876'da tahta çıkışının (cülûs) 19. yıldönümünde -31 Ağustos 1895- yayımlanmıştır. *HMG*'nin 1'den 150'ye kadarki sayıları haftada iki kez, 150'den 612'ye kadarki sayıları ise haftalık çıkmıştır. Dergide periyodik olarak "Kısm-ı Musavver" ve "Hanım Kızlara Mahsûs" adlı ekler de neşredilmiştir. Derginin amacı, kadınları bilgilendirmek, kadın şair ve yazarların eserlerini yayımlamak, böylece "Osmanlı kadınının doğuştan sahip olduğu hünerlerini halka göstermek" şeklinde tanımlanmış; ayrıca, ihtiyaç sahibi genç kızlara yardım etmek de amaçlanmıştır.

Görsel 1. *HMG Kapak Sayfası*, (19 Ağustos 1311/10 RE 1313 [31 Ağustos 1895], no. 1).

Frierson'un *HMG* üzerine yazılmış *Unimagined Communities: State, Press and Gender in the Hamidian Era* (1996) başlıklı bir tezi bulunmaktadır. Literatür taramasında, Ulusal Tez Merkezi'nde *HMG* üzerine yazılmış 7 (yedi) tane tez çalışmasına rastlanmıştır. Bu çalışmalar; seçilmiş metinler/tahlili fihris, XIX. yüzyıl Osmanlı basınında kadının temsili, Gülistan İsmet'in *HMG*'deki faaliyetleri gibi konuları temel almıştır. Bu çalışmada, *HMG*'nin tüm sayıları taranmış, nicel ve nitel analiz tekniklerinden faydalanılarak reklamların/ilanların, ilgili makalelerin, görsellerin sınıflandırılması yoluyla XIX. yüzyıl Osmanlı'daki toplumsal değişim analiz edilmiştir. Literatürde konuyu bu şekilde ele alan kapsamlı başka bir çalışmaya rastlanmamıştır.

HMG koleksiyonu incelendiğinde, orta ve üst sınıftan eğitilmiş kadınlara yönelik bir yayın olduğu anlaşılmakta; özenli sayfa tasarımıyla okunacak metinlerin yanı sıra görsel malzemeye de yer ayırması, Osmanlı kadınları arasında okuma isteğini artırma amacı taşıdığını göstermektedir. *HMG*'nin sayfalarında görseller ve makalelerin yanı sıra yer alan çok sayıda ilan/reklam, dönemin sosyo-ekonomik ve kültürel görünümünü, bu bağlamda da toplumsal değişimi açıklamada önemli veriler içermektedir. Bu veriler, nitel ve nicel içerik analizi yöntemiyle Tablo 1'de sınıflandırılarak sunulmuştur.

Tablo 1
Reklamların Kategorilere Göre Dağılımı

Kategoriler	Dağılım	%
Giyim-Kuşam	1081	41.00
Moda Görselleri	193	4.39
Moda Makaleleri	55	1.25
Korseler	11	0.25
Terziler	51	1.16
Mağazalar	1491	33.95
Büyük Mağazalar	1104	25.14
Kumaş Mağazaları	152	3.46
Ayakkabı Mağazaları	77	1.75
Tuhafiye Mağazaları	7	0.16
İç çamaşırı Mağazaları	25	0.57
Kürk Mağazaları	34	0.77
Mücevher Mağazaları	59	1.34
Aksesuar Mağazaları	29	0.66
İşleme-El ürünleri Mağazaları	4	0.09
Kozmetik	307	6.99
Kozmetik Ürünleri	278	6.33
İtiryat Mağazaları	29	0.66
Kuaförler-Saç Tezyinatı	11	0.25
Dekorasyon	130	2.96
Dekorasyon/Tefrişat Mağazaları	110	2.50
Aydınlatma Ürünleri	8	0.18
Züccaciye Mağazaları	9	0.20
Art-nouveau tarzı dekorasyon	2	0.05
Sifon-huni	1	0.02

Eğitim-Kültür-Sanat-Basın-Yayın	213	4.85
Muallimler-Muallimeler	75	1.71
Kitaplar	75	1.71
Dergiler ve Gazeteler	29	0.66
Tiyatrolar	5	0.11
Sözlükler	12	0.27
Saatli Takvim	1	0.02
Müzik Mağazaları	4	0.09
Piyanolar	6	0.14
Baskı Sanatı	6	0.14
Gıda	120	2.73
Yiyecek-içecek Ürünleri/Markalar	99	2.25
Gıda Şirketleri	20	0.46
Bakkaliye	1	0.02
Sağlık	1350	30.74
Doktorlar	763	17.37
Diş Hekimleri	211	4.80
Ebeler	30	0.68
Eczaneler	78	1.78
Eczane+Muayanehaneler	27	0.61
İlaçlar	241	5.49
Hukuk	20	0.46
Dava Vekilleri	20	0.46
Teknoloji	194	4.42
Dikiş Makineleri	153	3.48
Dişeti temizleme aleti	24	0.55
Fotoğrafhaneler, Fotoğraf makineleri	10	0.23
Matbaa-Kartvizit basımı	5	0.11

Mali-Finans	77	1.75
Bankalar	9	0.20
Sigorta Şirketleri	45	1.02
İhtiyat Sandığı	23	0.52
Hizmet	8	0.18
Çamaşır Yıkama ve Kumaş Boyama	3	0.07
Piyano tamir-bakım, muallim-muallime tedariki	5	0.11
Üretim	88	2.00
İmalathaneler	14	0.32
Fabrikalar	74	1.68
Tütün ve Tütün Ürünleri	18	0.41
Sigara Kâğıdı	18	0.41
Kimya	42	0.96
Cila tozu	2	0.05
Çamaşır çividi	10	0.23
Kumaş boyası	18	0.41
Leke Çıkarıcı	9	0.20
Yaldız Boya	3	0.07
Diğer	13	0.30
Süt nine İlanı	1	0.02
Tuhafiye Ürünleri	9	0.20
Büyük Likidasyon İlanı	3	0.07
Toplam	4392	%100

Tablo 1.'de görülen toplam 4392 verinin 1081'i (%41) giyim-kuşamla ilişkilidir. *HMG*'de metinlere eşlik eden çoğunlukla yabancı dergilerden alındığı anlaşılan 193 (%4.39) adet illüstrasyon ise, çok değerli görsel verilerdir.

HMG sayfalarında yayınladığı bu görsellerle okurunun gördüğü şeyi düşlemesini düşlediği şeyi görmesini sağladı. Bu görseller modanın benimsenmesinde önemli işlevsel bir rol oynadı. Moda sisteminin keşfinin/oluşturulmasının 'hakikat' olması için, bu elbiseleri giymeseler bile sadece dergilerin

okuyucusu olan kadınların 'sunumlar'a eşlik eden söylemi okumaları yeterliydi. Belki de gerçek kadın okuyucular sadece fotoğrafları yorumlayan kelimelerin ve metinlerin çağrışımlarını hissettiler ya da sadece reklamları, ilanları (terzi, mağaza, fiyatlar) okudular veya izlediler. Asıl önemli olan, bunun yazılı olmasıydı (Lefebvre 178). Osmanlı'da modern anlamda moda, *HMG* gibi moda dergileriyle birlikte doğdu.

Görsel 2. *Son moda bir libâs (Pari moda gazetesinden nakledilmiştir),* (31 Ağustos 1311/23 RE 1313[12 Eylül 1895], no. 4, (ilave), s. 1).

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Paris, Berlin, Londra ve Viyana gibi moda merkezlerinde cereyan eden moda akımları gazete ve dergiler aracılığıyla kadının ilgi odağı hâline getirildi. 1895'te *HMG*, "Moda Hakkında Bir İki

Söz" başlıklı makalede, ilgi hâline getirdiği modayı diğer taraftan sorguluyordu: [...]. *Modayı kim değiştiriyor? Kim çıkarıyor? [...]* Modanın ardı sıra koşturmak insanı pek ziyâde yorar.[...].³ Buna karşılık, 1904'te dergi okuyucularından Fatma Fahriye Hanım da *HMG*'ye yazdığı mektupta, derginin moda hakkında olumsuz yorum içeren makalelerini ve son zamanlarda modaya dair görsel paylaşmamasını sorguladı:

Hanımlar Gazetesinde son günlerde neşr olunan makâlât meyânında en ziyade nazar-ı dikkatimi celb eden moda aleyhinde ki makâlelerdir. Vaktiyle Hanımlar Gazetesi türlü türlü moda resimleri neşr ededi ve bu neşriyât hanımları âdeta modaya teşvik manâsını tazammun eylerdi. Şimdi ki neşriyât ise hanımları modadan tenfir içindir.

Derginin yanıtı, kadınları bilinçlendirme amacı taşıdıkları yönündeydi; bu sayıdan itibaren de modaya dair görselleri yayınlayacağını belirtti:

Bu zann yanlıştır: Vâkıa birkaç aydır gazetemize moda resimleri derç ettiğimiz yoksa da bu hanımları modadan tenfir, öyle resimler neşride kezâlik modanın mazarratından sınatmaktan ibârettir. [...] İşte gazetemiz bu nüshasından itibaren modaya daire-i îtidalde tâbî olan hanımefendilere âcizâne hizmette bulunmak üzere müteaddid resimler dercine karar vermiştir [...].⁴

HMG, "modayı kim değiştiriyor, kim çıkarıyor?" gibi açılış sorularına hiçbir zaman cevap vermedi ve tavsiyelerle yetinmek zorunda kaldı.

Moda, tıpkı modernite gibi yeniliğe vurgu yaptığından geleneksel olana karşı çıkmayı gerektirdi. Bu dönemde tesettür geleneği devam etse de, 1870'lerde peçe, yaşmak, ferace gibi tesettür unsurları süslenme amaçlı birer moda malzemesine dönüştü. Görsel 4'teki reklam metninde geçen *en meşhûr ve müteber olan kadınlar tarzı* ifadesinden anlaşılacağı gibi üst-sınıfa mensup kadınlar, elbiselerini yüksek maliyetlerle 'modsitre' denilen Frenk tarzilere diktirerek modayı izledi. Terziler aynı zamanda kamusal bir alan olarak kadınlar arası sosyalleşme ve deneyim paylaşımı yapılan, farklı kadınların karşılaşmalarını sağlayan bir etkileşim alanı oluşturdu. Görsel 3'teki reklam metni, Osmanlı kadınının evden dışarı çıkarak alışverişe gittiğini kanıtlıyordu: *Paris'in son modellerine muvafık olduğundan idareimize teşrif edecekleri fevkalade memnûn kalacakları ve bu fırsattan istifâde ârzüsünde bulunacakları tabî olduğunu beyân olunur.*

Görsel 3. *Barutyán Terzihanesi Reklamı*, (12 TE 1322/7 Ramazan 1324[25 Ekim 1906], no. 3, s. 4).

Görsel 4. *E[lif]. L.[am] Spiegel Terzisi reklamı* (22 Temmuz 1320/22 CE 1322[4 Ağustos 1904], vol. 11, no. 21, s. kapak resmi).

Toplumun genelini oluşturan sosyo-ekonomik durumu alt-orta seviyedeki Osmanlı kadınları ise, modayı yakından takip etmek için yollar aradı; bunun yolunu kendi giysilerini dikmekte buldu. Dikiş sadece alışveriş için bir ortam değil, aynı zamanda 'moda' gibi ortak bir lisan da yarattı. Kadın dergileri elbise kalıpları yayınlayarak bu ortak lisanı konuşmaya başladı.

Osmanlı kadın dergileri arasında bu meseleye en çok ağırlık veren *HMG*, okuyucularından gelen terzihane açma fikrini hayata geçirdi. 4 Kasım 1895, 19. sayısının ilavesinde, kadınların kendi elbiselerini dikmelerine, özellikle taşradaki kadınlara yardımcı olacağını, müracaat edildiği takdirde elbise kalıplarını okuyucusuna göndereceğini duyurdu: [...] *ta'lîmâta tevfiķan ölçü alınıp idâremize gönderildiği hâlde bunların kâğıtdan kesilmiş kalıplarını göndeririz.*⁵ Moda artık üst-sınıfın tekelinden çıkıp alt-orta sınıflara yayılmaya başladı. *HMG*'nin 30. sayısındaki bir ilanda terzihanenin açıldığı ve “ünlü terzi Matmazel Mary” ile anlaştığı hatırlatıldı; aynı yazı 31., 32. ve 34. sayılarda da harfiyen tekrar yayınlandı.⁶ Bütün Osmanlı hanımlarının pahalı terziler yerine derginin terzihanesini tercih etmesi önerildi. Derginin 36. ve 38. sayılarındaki bir ilanda ise, kadınların bu terzihaneye gittiği, sipariş verdiği ve sonuçta oradan memnun ayrıldığı ifade ediliyordu.⁷ Terzihaneye eleman aranmasına ilişkin başka bir ilanda, Terzihanenin “Müslüman müdiresi” Şadiye Hanım'a müracaat edilmesi gerektiği belirtildi; arananlar için “fakire hemşirelerimiz” ibaresi kullanılmıştı.⁸ Bu ibareden aranan elemanların sadece Müslüman-Osmanlı kadınları olduğu anlaşılıyordu. Bu iki ilan, bir kamusallık biçimi olarak tüketim ve çalışma alanlarında, Müslüman-Osmanlı kadınının varlığını yadsınamaz bir gerçeklik olarak nesnelleştirdi.

XIX. yüzyılda terzilere rağbetin yarattığı ortam, kumaş ve tuhafiyeye mağazaları için de önemli bir piyasa yarattı. Bunun yanı sıra İstanbul'a giren en devrimci nesnelere biri, dikiş makinesiydi. Terziler ve ayakkabıcılar gibi zanaatkarlar, bu teknolojik nesneyi iş amaçlı kullandı. Dikiş makinesi, kadınların haneîci veya dışı istihdamındaki artışta bir katalizör işlevi gördü. Kadınların hem modayı takip etmesini hem gelir elde etmesini sağlayarak ‘görünmez bir ekonomi’ yarattı (Kupferschmidt 206).

Singer dikiş makinalarının mevcûd bulunan dikiş makinalarının en âlâsı olduğunu bilir bu sebepten dolaydır ki bütün âlemde gerek aheniyâ ve gerek esnâfhânelerinde bi'l-cümle kadınlar mahzâ singer dikiş makinalarını istimâl etmektedirler. Filhakîka küre-i arzın her bir tarafında şubeleri bulunmakta olan Singer Amerikan kumpanyası kesb-i şöhret etmiş olan makinalardan şimdiye kadar 16 milyon makine fûrûht etmiş olduğu gibi müteaddid sergi-i umumilerde 400 den ziyâde madalya ve şehâdetnâme ahzına muvaffık olmuştur.

Görsel 5. Singer Dikiş Makinesi Reklamı (30 TS1322/26 Şevval 1324 [13 Aralık 1906], no. 9, s. 3).

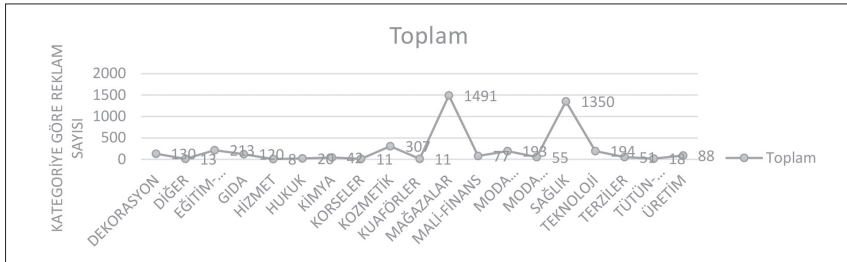
Moda sadece dış giysileri etkilemekle kalmadı; iç giyimde de değişimler olmuştu. XIX. yüzyılda kadın giysisinin ayrılmaz bir parçasına dönen ve yüzyıla damgasını vuran korseler, İstanbul'da yeni bir piyasanın oluşmasına neden oldu. Büyük mağazalar ve iç giyim mağazaları, ürünleri arasında korselerin bulunduğunu reklam metinlerinde belirtti. Avrupa'da başlangıcında sıradan birer iç giysi olan 'korseler' zamanla güzel görünmenin en önemli araçlarından birine dönüştü. XIX. yüzyılda Osmanlı'nın Batı'yla artan teması, Osmanlı kadınlarının da güzellik algısının değişmesine neden oldu.

Sinakon
Zarâfet ve sadeleğiyle meşhur olan [Sinakon] korsesi ciğerleri vesâire âzâ-yı dâhiliyeyi taziyek eylemeksizin vücuda latîf bir şekil bahş eyler. Bu iki ihtirâ' boyu uzatır, karnı ufaltır ve uzun uzadıya bağlara gaytanlara hacet göstermeksizin kadına mükemmel bir endâm verir sehilül'-'istimâl olmakla Avrupa kibâr nisvânı tarafın-dan kabul edilmiş olduğu gibi vücudu nahîf nâzik kadınlar dahi hıfzû's-sıh-hat kavâidiye pek muvâfık olan [Sinakon] korsesini intihâb eylemiştir. (SINAKON) korsesi Fransâda, İngiltere'de Amerikâda, Almanyâda, Belçikâda mazhar-ı takdir olmuştur. Dersaadet'te yegâne mahall-i fûrûhtu Beyoğlu'nda 262 numarolu [Parré] mağazasındadır.

Görsel 6. Sinakon Korse Reklamı (15 Nisan 1320/11 Safer 1322
[28 Nisan 1904], vol. 11, no. 7, s. 111.

Rekabet ve güzellik adına aşırı dar korseler giyen kadınlar zaman içerisinde birçok sağlık problemiyle yüzleşmek durumunda kaldı; hatta bunların bazıları Avrupa'da ölüme neticelendi. HMG, bir taraftan bu ölümlerden bahseden makaleler yayınlarken diğer yandan korselerin reklamlarına yer vermeye devam etti.

Diyafram 1. Reklamların Kategorilere Göre Dağılımı

Gazete ve dergilerde, Avrupa tarzı kıyafetler 'en son moda' şeklinde reklam edilirken, mağaza sahipleri de Avrupa'dan getirdikleri son moda ithal ürünlerini teşhir etmek için adeta rekabete girmişti. 1491 adet mağaza reklamında somutlaşan bu durum, alışverişin bir tutku haline geldiğini gösteriyordu. 1491 mağaza reklamı içerisinde 1104 reklamlı yer alan büyük mağazalar, hazır giyim moda ticaretini ele geçirmeye başladığının göstergesiydi. Diyafram 1'de yükselen eğri gibi Galata-Pera'daki bonmarşelerin mekânları da "onu inşa eden, ayakta tutan, ona hayran olan, imajını onda bulan burjuva kültürünün bir anıtı" (Miller 3) olarak yükseldi. Osmanlı'da burjuva kültürünün ve reklamların doğuşuna eşlik eden bu mağazalar, reklam metinlerinde adres olarak Galata-Pera bölgesini veriyordu.

Carlman ve Blumberg Mağazaları Galata'da Büyük Millet Han'ında Beyoğlu'nda Cadde-i Kebir'de 362 ve 364 ve İstanbul'da Çorapçı Hanı'nda ikinci katta.

Ahîren Paris Londra ve Avrupa'nın sâir büyük şehirlerinden mevsimlik zarîf ve şitâya müteallik birçok son moda eşyâ celb etmiş olduğumuz muhterem hemşirelerimize beyân eylemeye müsâraat ederiz.

Kadınlara mahsûs elbise vesâir eşyâ-yı müte-nevvia mağazalarımızda piş-i enzâra vaz' edil-mil olduğundan teşrif buyuran hanımların son moda eşyamızın zerâfet ve ehveniyetinden fev-kalade memnun kalacakları bi-îştibâhtır.

Mağazalarımızda küçük kızlar ile erkek çocuk-ların elbisesi, erkek kadın küçük kız erkek ço-cuklarına mahsûs çamaşırılar, fanilâlar, korseler, şemsiyeler, trikolar, iç gömleklere, el peşkirleri, mendiller, her nev' çoraplar, karyola örtüleri, ha-lûlar, işlemeli brode ve dantelalar, boyun bağları, kuşaklar, lavantalar, eldivenler, vesâire bulun-maktadır. Mağazalarımızda mevcûd olan er-kek ve kadın elbiseleri mahsûs ölçüler ile zerâfet, metânet ve ehveniyetleri hasılı ezber cihet-i câlib memnuniyet olduğunuzu zevât-ı kirâma ilân ederiz.

Görsel 7. Carlman ve Blumberg Mağazaları Reklamı,

(13 TS 1311/8 CA 1313 [25 Ekim 1895], vol. 11, no. 25, s. 4).

Osmanlı kadınları, reklamların yönlendirdiği bu mağazalarda, Avrupa'nın burjuva sınıfına ait kültürel değerleriyle karşılaştı. Avrupa'dan gelen "burjuva kostümleri, tutkuları, yaşam tarzının kendisi mağazaların raflarında, tezgâhlarında ve zeminlerinde bulunuyordu" (Miller 3). Bunlar, Osmanlı kadınları tarafından örnek alınmaya, kullanılmaya ve benimsenmeye başladı.

TRİNG MAĞAZASI

Kadınlara mahsûs hazır elbise için yeni bir şube tesis edilmiştir.

İşbu mağazada kadife havlu kumaş ve moda kumaşlardan mamûl hayli ferace ceketler küçük kızlar için elbise ve küçük çocuklar için mantolar Paris modelleri her bir bütün moda elbise ehveniyet fevkaladeile fûriht olunmakta olup Osmanlı hanımları için kadın fûriht memurlarıyla kadın terziye hâvî (Fiât-ı maktû' ve fevkalgâye ehvendir)

Görsel 8. *Tring Mağazası Reklamı* (12 Şubat 1311/10 Ramazan 1313[24 Şubat 1896], no. 52, s. 4).

Walter Benjamin'in Pasajlar'da tasvir ettiği Paris'tekilerin benzeri olan bu mağazalar, vitrinleriyle bir temaşa alışkanlığı yaratarak İstanbul'da Benjamin'in (98) Flâneur figürüne benzer yeni bir insan tipi yarattı. Bir kültürün tarzını ve bir çağın yaratımlarını yansıtan büyük mağazalar, burjuva kültürünün görünüşte sınırsız donanımlarını, Osmanlı kadınına sunmayı reklamlarla taahhüt ettiler [Bk. Görsel 7. ve Görsel 8. reklam metni]. Janet Wolff'un da (41) altını çizdiği gibi, o dönemde vitrinlerin önünde dolaşan kadın Flâneuse olmasa da, reklam içerikleri kadınların en azından buralara alışverişe gittiğine dair herhangi bir şüphe bırakmıyordu.

Giyim-kuşamıyla modern olarak algılanmak isteyen Osmanlı'nın varlıklı aileleri hane içinde de lüks arayışına girdiler. Bununla paralel şekilde, İstanbul'da büyük mobilya mağazaları açıldı. Bunlardan biri, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Beyoğlu'nda açılan, Avrupa'dan getirdiği ürünleri Osmanlı saraylarına satan Maison Psalty mağazasıydı. Dönemin Fransız salon kültürünü hatırlatan, özel bir zevki hedef alan Maison Psalty'nin HMG'deki reklamları, XV. Louis stili mobilyaların resimlerini içermekteydi. Mobilya/

dekorasyon alanındaki yenileşmenin halk arasında da rağbet görmesi, lüks ve kaliteyi vurgulayan reklamlar sayesinde oldu.

Mühim İlan

MAISON PSALTY

Evlenerler İçin Gayet Ehemmiyetli Bir Mesele

Zevk-i selim ve nefâset-i tab'a muvâfık bir hâne tefrîş etmek ve mefrûşâtı her rekâbetten âri ehven bir fiyatla satın almak isteyen zevâtın Beyoğlu'nda Altıncı Dâire-i Belediye karşısında kabristân sokağında mezkûr Psalty'nin mağazasında her merâka ve keseye elverişli nefis zarîf ve dayanıklı mefrûşâtın envâ'-ı muhteşefesi kilitli surette mevcûd bulunduğundan mürâcaat edecek erbâb-ı merâkın mezâk-ı zaâfet ve nefâsetlerine muvafık salon, yatak odası, yemek odası ve levâzım-ı sâire-i beytiyye ve tefrîşlerinin her nev'i kemâl-i memnûniyet ve kanaatla intihâb edecekleri vâreste-i iştibâhdır.

Psalty mağazasını bir defa ziyâret eden erbâb-ı merâk mevcûd olan malların nefâset ve fiyatların ehveniyetini tasdik ve hakikâten böyle bir nâmûslu mağazadan âhz ü itâ etmenin ezber cihet fâideli olduğunu takdir edeceklerdir. Binâenaleyh yalnız bir fikir-i hasıl etmek için bir defa olsun Psalty Mağazasına teşrif ettiğinizde fevkal-âde memnûn kalacaksınız.

Görsel 9. Maison Psalty Mağazası Reklamı

(30 TS 1322/26 Şevval 1324[13 Aralık 1906], no. 9, s. 3).

Mobilyaları tamamlamak ve daha şık görünmesi için döşemelik kumaş satıklarını söyleyen 'Döşemeci ve Saçakçı Vitali'⁹ ve 'Jan Sofonos'¹⁰ gibi isimler de reklam yaptı. Hüseyin Efendi'nin cam mağazası, "ısmarlama süslemeli cam paneller"¹¹ reklamıyla bir başka lüks ürün daha sundu. Yeni olanın eskisini tedavülenden kaldırdığı görseller ve metinlerle bu reklamlar, insanları tüketime teşvik etti. Varlıklı Osmanlı ailelerinin evlerinde piyano bulundurmak hem dekorasyonun hem eğitim-kültürün modası haline gelirken yeni

tekstiller, aydınlatma armatürleri, mutfak eşyaları, yemek ve yazı masaları da odalara sadece basit eklemelere değil, günlük hayatta daha büyük değişikliklere işaret etmekteydi. Haneçinin görüntüsü kadar pek çok özelliği de değişti. Sofra düzeni, yeme adabı alafrangalaştı; varlıklı evlerde çatal bıçak bulundurulmaya başlandı (Feryal 17). Gıdanın kendisi, çok bileşenli bir paket olan yeni pratiklerin parçası haline geldi. *HMG*'de yerli ya da yabancı birçok ürünün ve gıda firmasının reklamı yer alıyordu. Bu reklamlardan biri, günümüzde hâlen piyasada olan 'Knorr hazır çorba' reklamıydı.

Görsel 10. *Knorr Çorba reklamı*

(4 Temmuz 1324/18 CA 1326[17 Temmuz 1908], no. 39, s. 8).

Knorr'un reklamı, günümüzdeki bilimsel bilgiye ters düşen tavsiyesiyle anne olan kadınları hedeflemişti: *İki aylık bebeklerin [çocukların] bile midelerini bozmayıp son derece kuvvet veren bir gıdadır.* Oysa anne sütüne tek alternatif besin kaynağı XIX. yüzyıldan önce hayvan sütü ve süttten yapılan ek gıdalardı. Sanayi devriminin gelişmesiyle 'formül mamalar' üretilmeye başladı; bunların reklamları da *HMG*'ye "valide sütü"¹², "memedeki çocuklara gıda"¹³ şeklinde yansdı. Osmanlı İmparatorluğu'nda sütannelik, hem eski bir gelenek hem kadınlar için en yaygın mesleklerden biriydi. Ancak

Sultan II. Abdülhamid döneminde, modern anne-çocuk ilişkisini merkeze alan bakım paradigmasının gelişmesiyle sütanne kullanımı, eleştirel olarak değerlendirilen, hatta kınanan bir uygulama hâline geldi. *HMG*'de sadece bir tane "sütne ilanı" bulunması belki de bunun bir göstergesiydi.

XIX. yüzyıl Osmanlı reformlarının belirli bir alanı, Tuba Demirci'nin (14) "aile reformu" olarak adlandırdığı şeyi oluşturdu ve aile üzerine yeni bir söylemin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Sultan II. Abdülhamid dönemi, "Osmanlı nüfus politikaları" açısından yeni bir dönemi ifade ediyordu (Balsoy 1). Ekrem Işın'a göre (112), bu dönemde gerçekleştirilen ilk kapsamlı nüfus sayımlarına kadınların dâhil edilmesi, tüketimdeki paylarının saptanabilmesi ve bu kitlenin üretici kılınabilmesi içindir. Liberal tahayyül için nüfus hareketlerinin ve bedenlerin üretime uygun hale getirilmesi sorunu, Foucaultçu yaklaşımın önerdiği gibi, kapitalizmin gelişmesinin vazgeçilmez ögesi olan biyopolitikaya özgüdür. Sultan II. Abdülhamid döneminde insan yaşamının ve sağlığının ulusal düzeyde modern siyasetin ana gündemine dönüşmesi biyopolitik bir süreci temsil eder.

Tanzimat sonrası alınan ve halk sağlığını hedefleyen çeşitli kurumsal, tıbbi, eğitimsel önlemlerin uzantısı olarak bu dönemde devlet hastanelerinin inşası, modern tıp okullarının açılması, doğum yanlısı politikalar ve karantina düzenlemelerinin uygulanmasıyla modern Batı tıbbındaki gelişmelere paralel biçimde doktor, ebe gibi tıp profesyonellerinin yetiştirilmesi yer aldı. Örneğin, *HMG*'de pek çok ilanı bulunan, Osmanlı İmparatorluğu'nda jinekolojinin kurucu babası Dr. Besim Ömer Paşa (1862-1940), 1895'te Mekteb-i Tıbbiye ve Ebelik Mektebi'nde ebelerin 'eğitim ve disiplini' amaçlı kurslar verdi.

Önceden mahrem sayılan kadın bedenine, doğurganlığı sebebiyle ehemmiyet verilmeye başlandı; denetime yönelik politikalar oluşturuldu. Annelik kavramı da Osmanlı devlet ve toplumunun ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yeniden düzenlendi. *HMG*'de bir yazıda, hem ailenin hem ülkenin gelişmesinde kadının eğitilmiş olmasının çok önemli olduğu vurgulandı: *Kadın ne derece mâlûmatlı olursa onun âgûş-ı terbiyesinde büyüyecek çocuk o kadar alî terbiye görür. İleride mensub olduğu kavmin terakkisine saadetini çalışacak bu çocuktur.*¹⁴ Osmanlı Devleti dönüşürken, yapım aşamasındaki dönüşümün yansıyan müphemlikleri, modern düzenlemelere de yansdı. Dinî ve paternalizme dayalı kelime dağarcığının modernlikle eşzamanlı kul-

lanımı, bu dönemde üretilen tüm modern düzenlemelerin tipik bir özelliği haline geldi. Geleneksel-modern karışımı bu dikotomik söylem, kürtaj karşıtı düzenlemeler için de geçerli oldu (Demirci 76).

Kürtajla ilgili dini, yasal ve baskıcı yaptırımlara rağmen bir Alman hekim olan Madam Mari Zibold kürtaj yapmaya devam etti; üstelik *HMG*'nin sayfalarında 6 TS 1311[18 Kasım 1895]¹⁵ tarihinden 11 TS 1320[24 Kasım 1904]¹⁶ tarihine kadar 52 tane reklam verdi. Osmanlı yönetimi sonunda kliniği kapatmayı başardı; diplomatik müzakereler ve pazarlıklarla Madam Mari Zibold 7 Ocak 1905'te iade edilerek İstanbul'dan ayrıldı.¹⁷

دوقتور مادام ماری ظیبولد
طیبیه . جراحه . قابله
مخصوصاً قادین خسته لنی ایچون
هرکون آفرانقه ساعت ایکیدن درده
قدر بک اوغلنده درت بول آغزی جوارنده
آسمه لی مسجد زقاغنده واقع ۳۱ نومرولی
خانه سنده مراجعت ایدن خسته کافی معاینه ایدر
مادام ماری ظیبولدک شهرت حاذقانه سی
شهرمز ده اوتنه دنبری معلومدر . بنساء علیه
موسی البهای جمله به بالخاصه توصیه ایدرز .

*Doktor Madam Mari Zibold
Tibbiye-i Cerrâhi. Kabala
Mahsûsen kadın hastalığı için her
gün alafrañga saat ikiden dörde ka-
dar Beyoğlu'nda Dört Yol ağzı civârın-
da Asmalı Mescit sokağında vâki 31
numrolu hânesinde mürâcaat eden
hastagâni muâyene eder
Madam Mari Zibold şöhret-i hâzıkane-
nesi şehrimizde öteden beri malûm-
dur. Binâenaleyh mûmâileyh cümleyle
bi'l-hassa tavsiye ederiz.*

Görsel 11. Doktor Madam Mari Zibold

(25 Mart 1315/25 Zilkade 1316[6 Nisan 1899], vol. 4, no. 206, s. 6).

Modern bir Osmanlı-Müslüman aile fikri, ev kadınına toplumsal yapının temel direği ve onun güzelliğini ana yapı taşı olarak konumlandırdı. Güzellik artık “güzellik misyonu söylemi” çerçevesinde tartışılarak, sağlıklı eşitlenen bir denklem üzerine inşa edildi. *HMG*'deki reklamlar ve yazılar aracılığıyla kadınlar için güzelliğin hak ve görev olduğu ilan edildi. *HMG*'deki 1350 sağlık ve 307 tane kozmetik verisi, bu misyonun merkezi konumunu gösteriyordu. “Geleneksel olarak özel alana bırakılan Osmanlı-Müslüman kadın güzelliği ve sağlığı, bu dönemde kamusal bir önem kazandı” (Burçak 344).

HMG yazarlarından Mustafa Asım [Çalikoğlu], “Güzellik, Tuvalet ve Sıhhat” başlıklı bir yazı dizisi kaleme aldı. Asım’ın temel argümanı, cilt güzelliğinin merkezi öneme sahip olduğu, ancak kadınların ciltlerinde zamanın tahribatının kaçınılmaz olduğu yönündeydi: *Otuz yaşından itibaren çehrelere musallat olan buruşukluklar, güzeller için bir düşmen-i bî-âmândır.*¹⁸ Asım, kırışıkların giderilmesi konusunda tavsiye aramanın boşuna olduğunu öne sürdü ve pürüzsüz bir tenin sadece gençliğe ait olduğunu ekledi. Asım’ın bu iddiasına karşılık, HMG’deki reklamlarıyla ‘Dermophile’ yüzde ve elde oluşan buruşuklukları giderebileceğini, ‘Lefkodermin’ cilt lekelerini açabileceğini, ‘Kalodermin’ tüm sabunlardan cilde daha iyi geldiğini iddia etti. HMG’deki “Aile Hekimi” imzasını kullanan bir yazar, ideal güzelliğin vücudun genel durumundan bağımsız olarak var olamayacağı vurguladı: *Muhâfaza-i sıhhat, olursa muhâfaza-i vücûdda olur.*¹⁹ HMG’de sıhhat şurubu, balık yağı şurubu, balık yağı içemeyenlere alternatif şurup reklamları da kansızlığa, dermansızlığa, iştahsızlığa, zafiyete karşı bedene kuvvet vermek için bu söyleme eklemelendi.

Asım, güzelleşme meselesini farklı bir boyuta taşıyarak kadın okuyucularını uyardı. Güzelleşmeye önem vermeyen kadının kocası tarafından aldatılma tehlikesiyle karşı karşıya kalacağını söyleyen Asım, güzelleşmenin evliliği güvence altına almak, kocanın bağlılığını sağlamak için önemli olduğunun altını çizdi. Güzellik, bedenın sağlığıyla birlikte ruhun sağlığına da bağlı olarak konumlandırıldı. Beden ve zihin güzelliği, yeni bilimsel gelişmeler ve teknolojilerin yardımıyla özellikleri değiştirilebilen bir kavram haline geldi. HMG’de vücudun elektriğini almak için Hilal Voltai²⁰ isimli bir ilaç ve çok sayıda asabiye doktoru reklamı bulunuyordu.

Sağlık-güzellik denklemi çerçevesinde yalnızca ithal mallarla değil, aynı zamanda yerel ürünlerle şekillenerek hızla değişen pazara eczaneler de katıldı. HMG’de, sağlık kategorisinde 78 eczane ve 241 ilaç reklamından anlaşılacağı gibi pazarda büyük bir yer edindiler. İlk Türk eczacılarından Edhem Pertev²¹ yerel girişimcileri bu işe girişmeye teşvik etmek için yeterince büyük bir pazar olduğunu gösterdi; ürettiği ‘Crème Pertev’ ticari başarı kazanan ilk Türk kozmetik ürünlerinden biri oldu. Zamanla ürün yelpazesini genişleten eczane, “Edhem Pertev Eczâhânesi Müstahzârâtı” başlığıyla reklam vermeye başladı.

Edhem Pertev Eczâhânesi Müstahzârâtından

Çocuk Pudrası

Yeni doğan ve beşikte bulunan çocukların ciltlerinde kesretle vukua gelen pişik ve sivilcelere karşı en müessir bir tür olup günde bir defa mezkûr mahallere sürüldüğü takdirde bir iki gün zarfında pişik, sivilce ve kaşıntılardan eser kalmayacağı gibi muzâdd-ı taafün hâssasından dolayı vücuda hâsül olan fenâ kokuları dahî izâle edip cildin tarâvet-i tabiîsini muhâfaza ederek latîf bir koku ile tatîr eder. Menekşe, Leylâk, Sünbül, Yâsemîn Akasya, Hânîmeli, Şebboy Bin Bir Çiçek kokulu Krem Pertev

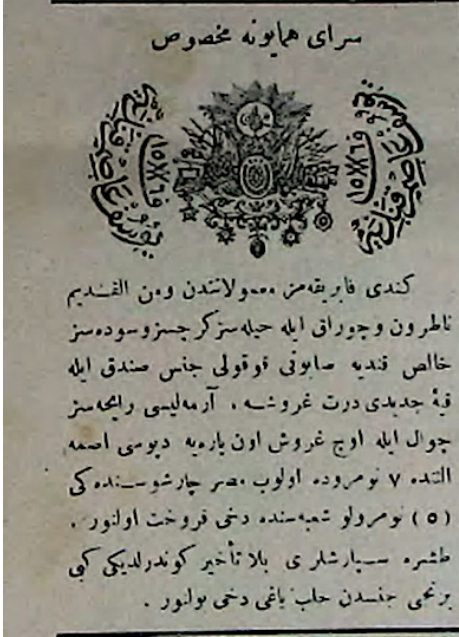
Krem Pertev yüzdeki çilleri, sivilceleri ellerdeki çatlakları izâle edip veçbin tarâvet-i tabiîsini muhâfaza ederek cilde latîf bir yumuşaklık verir.

Vazelin lanolin gliserin vesâir pomatlar gibi yapışkamlık vermez. Avrupâ'nın terkini meçhûl pomatların bi't-tercîh kemâl-i emniyetle isitmâl olunur.

Görsel 12. *Edhem Pertev Eczâhânesi Müstahzârâtı reklamı, (9 Teşrinievvel 1319/2 Recep 1321[22 Aralık 1903], vol. 11 no. 32, s. 705).*

Diş ve diş hijyeni de sağlıklı güzellik açısından önem kazandı. Dişleri korumak kadar modern diş hekimliği de son derece önemli hâle geldi. HMG, 763 tane Avrupa diplomalı diş hekimi reklamlarının yanı sıra modern hijyene eklenmiş bir paketin parçası olarak damaksız dişler, diş tozu, diş suyu gibi çok sayıda ürün reklamı içeriyordu. Sağlıklı güzellik için hijyen ve buna gereken önemi vermek herkes için bir misyon oldu. Temizlik, medeni Osmanlı'nın zaten vazgeçilmez bir özelliği idi. Hamamların popülaritesi XIX. yüzyıl İstanbul'unda hem söylemsel hem pratik olarak devam ederken, sabun kullanımı anlamını imanlı olmaktan medeni olmaya dönüştürdü. Sabun, Osmanlılar için yeni değildi. Sabun üreticileri, popüler dergi ve gazetelerde ilginç pazarlama taktikleriyle ilanlar yayınladılar. Bunlardan biri,

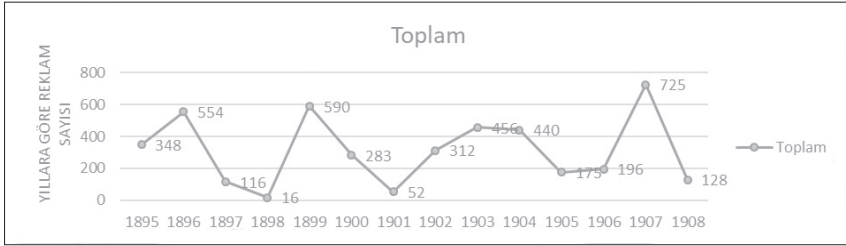
ürünün Saray'ın onayını aldığını ima eden "arma-i Osmâni" kullanıyordu.²² Bir sabun şirketi tarafından başlatılan bu durum diğerleri tarafından takip edildi; sonunda merkezi hükümet resmi sembolün kullanımını düzenlemek zorunda kaldı.

Saray-ı Hümayûna Mahsûs
Kendi fabrikamız mamûlâtından ve mine'l-kadim kantaron ve çorluk ile hilesiz kireçsiz ve sodasız halis Kandîye sabunu kokulu cins sandık ile kıyye-i cedîdi dört kuruşa, armalısı râyihâsız çuval ile üç kuruş on paraya deposu Asmaaltı'nda 7 numroda olup Mısır Çarşısı'ndaki (5) numrolu şubesinde dahi fûrûht olunur.

Görsel 13. *Saray-ı Hümayûna Mahsûs Sabun,*
(KE 1311/20 Recep 1313[11 Ağustos 1904], no. 37, s. 2).

XIX. yüzyıl reklamları özellikle kadınları hedef aldı. *HMG*'deki reklamlar, kadınları modern yaşam tarzına katılmaya davet ediyordu. Bunların sonucunda, tercihlerinin farkında ve tüketicisi olarak modern pazarın şekillenmesinde aktif katılımcı olan yeni bir kadın ortaya çıktı. Kadınlar, toplum veya devlet kaygısına rağmen durdurulamayan potansiyel müşteri olarak kamusal alanda görünür tüketicilere dönüştüler. *HMG*, kadınların çevrelerindeki dış dünyaya katılımını sağlarken, reklamlar da dünyanın siyasî ve iktisadî dalgalanmalarına paralel olarak *HMG*'nin sayfalarında iniş çıkışlar yaşadı.

Diyagram 2. Reklamların Yıllara Göre Dağılımı

Diyagram 2’de görüldüğü gibi, reklam veri eğrisi, 1897-1898’de ani bir düşüş yaşadı. Zira bu tarihler, Osmanlı-Yunan Savaşı’na (1897) tekabül ediyordu. *HMG*’nin 101. sayısından 183. sayısına kadar hiç reklam yayınlanmadı. 184. sayıdan başlayarak, aralıklarla az sayıda reklam yayınlandı. 184. sayıdan 242. sayıya kadar yalnızca ‘Savon Maypole’ kumaş boyası reklamları vardı. Bu süreçte “Moda ve Biçim” başlıklı bir yazı dizisi düzenli olarak yayınlandı ve sadece moda görsellerine yer verildi. 1901-1906 yılları arasında isyanlar, krizler, ekonomik dalgalanmalar, uluslararası emperyalist rekabetler gibi çeşitli nedenlerle reklamlarda iniş çıkışlar, bazen de durgunluklar yaşandı. 1906-1907’de reklamcılıkta hızlı bir yükseliş yaşandı; ama 1908’de dibe vurdu. Bilindiği gibi, 1908’de II. Meşrutiyet ilan edilmişti. “Sultan Abdülhamid’in reformist kurumları ve politikaları sonunda iki ucu keskin bir kılıç olduğunu kanıtlamıştı; okuryazar ve sesi giderek artan bir halk üretmişti” (Frierson, *Unmagined Communities* 106).

Sonuç

Sultan II. Abdülhamid Dönemi reformların amacı, salt Batılı bir moderniteden ziyade özünde modern-geleneksel bir Osmanlı bileşimi yaratmaktı. Bir yanda ekonomi-politik, bilim ve teknolojinin oluşturduğu maddi dışsal bir alan, diğer yanda kültürün manevi alanı (din, gelenekler ve aile) vardı. İnsanlar birinci alandaki Batılı unsurları ne kadar taklit ederlerse ikinci alanı koruma ihtiyacı o kadar artıyordu. Ancak, ikinci dünya değişmeden olduğu gibi kalmadı; yeni bir kamusal alan ve yeni toplumsal ilişkiler ortaya çıktı.

İstanbul’da Haussmann ruhuyla yeniden inşa edilen fabrikalardan imalathanelere, mahallelerden bulvarlara ve mağazalara, giyimden dekorasyona kadar yeni yaşam tarzını yansıtan yeni mekânlarda ve nesnelere modernist İslam görülüyordu. Pera ve Galata’daki yeni mağazaların vitrinleri, malları

sergilemenin ve alışverişin doğasını değiştirdi. Kadınlar bu mağazalarda satılanları en azından bir merakla görmeye, denemeye veya almaya gitti. Bu mağazalardan alışveriş yapanlar, bedenlerinde sergiledikleri ürünlerle moda- yı üst-sınıflardan orta ve alt-sınıflara, oradan da sokaklara taşıdılar.

Basının gelişmesiyle birlikte kamusal alan, 1890'ların sonlarında giderek artan şekilde genişledi. XIX. yüzyılda, Osmanlı'da reklamcılık nispeten yeni bir endüstriydi. Dönemin kadın dergilerinden yayın hayatı en uzun süren *HMG*, Osmanlı girişimcilerinin yanı sıra yabancı girişimcilerin reklamları ve Avrupa dergilerinden naklettiği görseller sayesinde değişen tüketim kalıplarına dair bir pencere açıyordu. Kadınlar, dergi ve gazetelere mektuplar yazarak iletişim kurdular. *HMG*'nin yazarları ve okuyucuları tarafından kadınların aile hayatı ve eğitimleri, hem üreticiler hem tüketiciler olarak ekonomik yaşamları sürekli tartışıldı. Dönemin popüler basın aracılığıyla sürdürülen bu çaba, etkili bir Osmanlı kamusal alanının varlığının yolunu açtı. Kadınlar, bıçki-dikiş gibi yetenekleriyle hem moda- yı takip ettiler hem gelir sağladılar. *HMG*, okuyucularına ürünlerinde indirim ve terzilik hizmetleri sunarken, kendi terzihanesinde de kadınlara istihdam olanağı yarattı. Böylece moda- nın hem üreticisi hem tüketicisi kadınlar için yeni bir kamusal alan açtı. *HMG*, reklamcılığın ötesine geçerek taşradaki abonelerin sipariş verebilmesi için kendi posta sipariş servisini kurdu. *HMG*'nin ilk sayısından sonuncusuna kadar süreklilik arz eden tema, alafranga modernitenin süregelen bir eleştirisiydi; ancak tam da bu alafranga modernitenin taşıyıcısı olan reklamlar bu eleştirilerle yan yana aynı sayfalardaydı.

HMG'nin sayfalarında makalelerin söylemiyle çelişen reklamların söylemi bir arada yer aldı. Osmanlı kadınları, yazılı basın aracılığıyla giyim-kuşamdan aksesuara, kozmetikten ilaçlara kadar bir grup kişisel ürünle karşılaştı; tüketimin dönü- şen imgeleriyle kuşatılmaya başladılar. Reklamlar, kadınlara daha mutlu yaşamlar ve daha sağlıklı bedenler vad ediyordu. Bu ürünlerin kullanımı konusunda sürekli devam eden bir tartışma olsa da, kadınların görünürlüğü açısından sınırlar değişiyordu. Kamusal alanı yeniden şekillendiren tüketimcilik, Osmanlı modernliğini de yeniden formüle etti. Kadınlar mağazalara, alışverişe, terzilere, mesire yerlerine, hamımlara, doktorlara, eczanelere, avukatlara, okullara, kurslara giderek, gazetelere, dergilere yazılar ve mektuplar yazarak kamusal alanlarda aktif katılımcılar olarak yer aldılar. XIX. yüzyılda nesnelere öznelere her şey değişime ve dönüşüme uğradı.

Katkı Oranı Beyanı

Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır. Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması söz konusu değildir.

Destek ve Teşekkür Beyanı

Çalışmadaki katkılarından dolayı; Uzman Türkolog E. Özlem Yaygın ile Doç. Dr. İ. Ayşad Güdekli'ye teşekkür ederiz.

Hanımlara Mahsûs Gazete'nin eksik sayılarını teminde yardımcı olan "Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı"na müteşekkirimiz.

Açıklamalar

- 1 Çalışmada, *Hanımlara Mahsûs Gazete*, HMG şeklinde kısaltılmıştır.
- 2 HMG'nin *Hakkı Târik Us Kataloğu*'nda yer alan sayıları analize dâhil edilmiştir; eksik sayılar "Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı"ndan temin edilmiştir.
- 3 31 Ağustos 1311/23 RE 1313[12 Eylül 1895], no. 4, (ilave), s. 1.
- 4 İmzasız, "Modaya Dair", 29 Temmuz 1320/29 CE 1322 [11 Ağustos 1904], sene: 11, no. 22, s. 339.
- 5 "İstanbul ve Taşra Kârielerimize Hizmetimiz: Terzihânemiz", 16 CA 1313/23 TE 1311, Kısım-ı Musavver[4 Kasım 1895], no. 19, s. 2.
- 6 "Terzihânemiz", no: 30, 25 CA 1313/30 TS 1311, Kısım-ı Musavver, s. 1-2; no: 31, 29 CA 1313/ 4 KE 1311, Kısım-ı Musavver, s. 2; no. 32, 2 Receb 1313/7 KE 1311, Kısım-ı Musavver, s. 2; no. 34, 9 Receb 1313/14 KE 1311, Kısım-ı Musavver, s. 1-2.
- 7 "Hanımefendilere Hizmet-i Mahsûsa", no. 38, 23 Receb 1313/28 KE 1311, Kısım-ı Musavver, s. 2.
- 8 "Elbiselik Kumâş İştirâsı", no. 55, 2 Şevvâl 1313/14 Mart 1312[26 Mart 1896], Kısım-ı Musavver, s. 2.
- 9 27 TS 1311/21 CA 1313[9 Aralık 1895], no. 29, s. 2.
- 10 24 Şubat 1315/7 Zilkade 1317 [8 Mart 1900], no. 252. (sayfa numarası yok).
- 11 1 Temmuz 1315/5 RE1316[13 Temmuz 1899], no. 219-27, s. 6.
- 12 2 Haziran 1321/11 Rebiyülahir 1323 [15 Haziran 1905], no. 514, s. 8.
- 13 24 Ağustos 1316/11 CE 1317[6 Eylül 1900], no. 277, (sayfa numarası yok).

- 14 "Taahdis-i Nimet, Tayin-i Meslek", 19 Ağustos 1311[13 Ağustos 1895], no. 1, (sayfa numarası yok).
- 15 6 TS 1311/1 CA 1313[18 Kasım 1895], no. 23, s. 9.
- 16 16 Ramazan 1327/11 TS 1320[24 Kasım 1904], no. 37, s. 591.
- 17 BOA, İrade-i Hususiye, 124/32, 07.10.1322;124/37, 12.10.1322; 124/48, 17.10.1322; 124/100, 28.10.2322.
- 18 "Güzellik, Tuvalet ve Sihat: Çehre Buruşukları", 26 TS 1316/16 Şaban 1318[9 Aralık 1900], no. 88-290, s. 3-4.
- 19 "Çeki Düzen Odası: Çehrenin Rengi", 26 TE 1311/19 CE 1313[7 Kasım 1895], no. 20, s. 6.
- 20 12 Ağustos 1320/13 CE 1322[25 Ağustos 1904], sene: 11, no. 24.
- 21 Ayrıntılı bilgi için bk. <https://www.eyupsultan.bel.tr/tr/main/pages/ed-hem-pertev-bey/1201>.
- 22 25 KE 1311/20 Recep 1313[11 Ağustos 1904], no. 37, s. 2.

Kaynaklar

- Akman, Filiz B. *Batılı Seyyahların Gözünden Osmanlı Kadını*. Kopernik Kitap, 2017.
- Balsoy, Gülhan. *The Politics of Reproduction in Ottoman Society, 1838–1900*. Pickering & Chatto, 2013.
- Barthes, Roland. *Sistema de la Moda: Colección Comunicación Visual Comunicación visual*. Gustavo Gili, 1978.
- Burçak, Berrak. "Hygienic beauty: discussing Ottoman-Muslim female beauty, health and hygiene in the Hamidian Era." *Middle Eastern Studies*, vol. 54, issue. 3, 2018.
- Cevdet Paşa, Ahmed. *Tezâkir 1-12*. ed. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.
- Demirci, Tuba. *Body, Disease and Late Ottoman Literature: Debates On Ottoman Muslim Family in The Tanzimat Period (1839-1908)*. Doktora Tezi, Bilkent University Department of History, 2008.
- Feryal, İrez. *XIX. Yüzyıl Osmanlı Saray Mobilyası*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1988.
- Frierson, Elizabeth B. *Unimagined Communities. State, Press and Gender in the Hamidian Era*. Doktora tezi. Princeton University Near Eastern Studies, 1996.
- Frierson, Elizabeth B. "Women in Late Ottoman Intellectual Society." *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy*, ed. Elisabeth Özdalga, Routledge Curzon, 2005, ss. 135-161.
- Frierson, Elizabeth B. Cheap and Easy: "The Creation of Consumer Culture in Late Ottoman Society." *Consumption Studies and the History of the Ottoman*

- Empire, 1550-1922: An Introduction*, ed. Donald Quataert, State University of New York Press, 2000, ss. 243-260.
- Habermas, Jürgen. *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*. Çev. Tanıl Bora ve Mithat Sancar, 6. Baskı, İletişim Yayınları, 2005.
- Işın, Ekrem. *İstanbul'da Gündelik Hayat*. İletişim Yayınları, 1995.
- İlengiz, Çiçek. "Önsöz." *Genç Kadın 1919, Ocak-Mayıs (Yeni Harflerle)*. Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2010, ss. xvii-xxii.
- Kömeçoğlu, Uğur. "Homo Ludens ve Homo Sapiens Arasında Kamusal ve Toplumsal: Osmanlı Kahvehaneleri." *Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar*, ed. Ahmet Yaşar, Kitap Yayınevi, 2018, ss. 55-90.
- Kupferschmidt, Uri M. "The Social History of the Sewing Machine in the Middle East." *Die Welt des Islams*, Brill, 2004, ss. 195-213.
- Lane, Edward W. *The Manners and Customs of the Modern Egyptians*. J. M. Dent and Co., 1908.
- Lefebvre, Henry. *Modern Dünyada Gündelik Hayat*. Çev. Işın Gürbüz, Metis Yayınları, 2007.
- Maksudyân, Nazan, ed. "Introduction." *Women and the City, Women: A Gendered Perspective on Ottoman Urban History in the City*, Berghahn Books, 2014, ss. 1-14.
- Melman, Billie. *Women's Orient: English Women and the Middle East (1718-1918)*. MacMillan, 1992.
- Miller, B. Micheal. *The Bon Marché: Bourgeois Culture and The Department Store, 1869-1920*. Princeton University Press, 1981.
- Montagu, Mary Wortley, Lady. *Letters of Lady Mary Wortley Montagu*, ed. Sarah Josepha Hale, Roberts Brothers, 1869.
- Pardoe, Julia. *The City of the Sultan and Domestic Manners of the Turks with a Steam Voyage up Danube*. G. Routledge&Co., 1854.
- Tönnies, Ferdinand. "Gemeinschaft ve Gesellschaft." *Şehir ve Cemiyet*, ed. Ahmet Aydoğan, İz Yayıncılık, 2000, ss. 185-218.
- Veblen, Thorstein. *Aylak Sınıfın Teorisi*. Çev. Zeynep Gültekin ve Cumhur Atay, Babil Yayınları, 2005.
- Wolff, Janet. "The Invisible Flâneuse: Women and the Literature of Modernity." *Theory, Culture and Society* II, 3 (1985), ss. 37-47.
- Yağlı, Soner. "Gündelik Hayatın Bir Alanı Olarak Moda Aracılığıyla Kültürün Yeniden İnşası." *İletişim Çalışmaları Dergisi*, vol. 4, 2013, ss. 37-62.
- Zarinebaf-Shahr, Fariba. "Woman, Law and Imperial Justice in Ottoman Istanbul in the Late Seventeenth Century." *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History*, ed. Amira El Azhary Sonbol, Syracuse University Press, 1996, ss. 81-95.

Modernization, Public Space and Women in the Ottoman Empire: Analyzing Social Change through “*Hanımlara Mahsûs Gazete*”*

Meltem Güler**

Hasan Çelik***

Abstract

The subject of this article is to evaluate the social change and the presence of Ottoman women in the public space during the reign of Sultan Abdülhamid II, which witnessed a comprehensive modernization. The relationship between women and the public space can be used as an indicator of modernization in 19th century Ottoman society. Towards the end of the 19th century, the press, which cross-cut different classes, functioned as a matrix that included various forms of the public space such as fashion-production-consumption styles, education, and communication. In this study, as an interface for analysing this matrix, illustrations, articles, advertisements/announcements in 612 issues of *Hanımlara Mahsûs Gazete*, the longest circulation women’s magazine of the period, are considered as effective tools that provide evidence of social transformation and women’s becoming visible active participants in the public space. The socio-cultural and economic outlook of the period was analysed by revealing the distribution of 4392 data obtained from the magazine according to categories and years. As a result of the study, it was determined that the developing press and advertising changed the public space, social structure and lifestyle, and that Ottoman women before 1908 were active participants in the public space as the creators of their own modernity.

Keywords

Reign of Sultan Abdülhamid II, modernization, public space, social change, Ottoman women, *Hanımlara Mahsûs Gazete*.

* Date of Arrival: 01 August 2022 – Date of Acceptance: 01 June 2023

You can refer to this article as follows:

Güler, Meltem, and Hasan Çelik. “Modernization, Public Space and Women in the Ottoman Empire: Analyzing Social Change through ‘*Hanımlara Mahsûs Gazete*’.” *bilig*, no. 107, 2023, pp. 127-160, <https://doi.org/10.12995/bilig.10705>.

** Dr., Akdeniz Üniversitesi-İletişim Ana Bilim Dalı – Antalya/Türkiye

ORCID: 0000-0001-6833-286X

meltemguler1970@gmail.com

*** Ar. Gör., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi-Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Ağrı/Türkiye

ORCID: 0000-0002-0192-004X

hscelik@agri.edu.tr

Модернизация, общественное пространство и женщины в Османской империи: отражение социальных изменений на страницах издания «*Hanımlara Mahsûs Gazete*»*

Мельтем Гюлер**

Хасан Челик***

Аннотация

Предметом данной статьи является оценка социальных изменений и присутствия османских женщин в общественном пространстве во время правления султана Абдул-Хамида II, которое стало свидетелем всеобъемлющей модернизации. Отношения между женщинами и общественным пространством можно использовать как индикатор модернизации османского общества XIX века. К концу XIX века пресса, охватывающая разные классы, функционировала как матрица, включающая различные формы публичного пространства, такие как стили моды-производства-потребления, образование и коммуникации. В данном исследовании в качестве интерфейса для анализа этой матрицы используются иллюстрации, статьи, рекламные объявления/объявления в 612 выпусках *Hanımlara Mahsûs Gazete* («Газеты для дам»), самого длительного по времени издания женского журнала того периода, они рассматриваются как эффективные инструменты, предоставляющие доказатель-

* Поступило в редакцию: 01 августа 2022 г. – Принято в номер: 01 июня 2023 г.

Ссылка на статью:

Güler, Meltem, ve Hasan Çelik. “Modernization, Public Space and Women in the Ottoman Empire: Analyzing Social Change through ‘Hanımlara Mahsûs Gazete’.” *bilig*, no. 107, 2023, pp. 127-160, <https://doi.org/10.12995/bilig.10705>.

** Д-р, Сдериземноморский университет, кафедра коммуникаций – Анталья / Турция
ORCID: 0000-0001-6833-286X
meltemguler1970@gmail.com

*** Ассистент, Университет Агры имени Ибрагима Чечена – Факультет турецкого языка и литературы – Агры / Турция
ORCID: 0000-0002-0192-004X
hscelik@agri.edu.tr

ства социальных преобразований женщин, которые становятся активными участниками публичного пространства. Социокультурная и экономическая перспектива данного периода проанализирована путем выявления и распределения 4392 данных, полученных из журнала, по категориям и годам. В результате исследования было установлено, что развивающаяся пресса и реклама изменили общественное пространство, социальную структуру и образ жизни, а османские женщины до 1908 года были активными участниками публичного пространства как творцы собственной современности.

Ключевые слова

Правление султана Абдул-Хамида II, модернизация, общественное пространство, социальные изменения, османские женщины, Hanımlara Mahsûs Gazete.

Araştırma Makalesi / Research Article

The Main Macroeconomic Determinants of Environmental Degradation in the Independent Turkic Republics and Türkiye: Panel Data Analysis*

Sevda Yapraklı**

Dilek Özdemir***

Özge Buzdağlı****

Abstract

Precautions to prevent environmental degradation, which is important for the continuation of life, are among the most important issues to which all countries attach importance. For a sustainable environment, it is necessary to make both globally common and individual policy arrangements appropriate to the capabilities of each country. In the applied literature, there are very few studies on the main macroeconomic factors affecting environmental degradation in the independent Turkic Republics and Türkiye which have an ecological deficit despite their underground and aboveground natural resources. For this reason, panel data analyses were conducted for the independent Turkic Republics of Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan,

* Date of Arrival: 05 November 2022 – Date of Acceptance: 16 March 2023

You can refer to this article as follows:

Yapraklı, Sevda, Dilek Özdemir, and Özge Buzdağlı. "The Main Macroeconomic Determinants of Environmental Degradation in the Independent Turkic Republics and Türkiye: Panel Data Analysis." *bilig*, no. 107, 2023, pp. 161-195, <https://doi.org/10.12995/bilig.10706>.

** Prof. Dr., Atatürk University, Faculty of Business and Administrative Sciences, Department of Economics – Erzurum/Türkiye
ORCID: 0000-0002-1902-899X

***sevda1@atauni.edu.tr

Assoc. Prof. Dr., Atatürk University, Faculty of Business and Administrative Sciences, Department of Economics – Erzurum/Türkiye
ORCID: 0000-0002-8048-7730
pdilek@atauni.edu.tr

**** Assist. Prof. Dr., Atatürk University, Faculty of Business and Administrative Sciences, Department of Economics – Erzurum/Türkiye
ORCID: 0000-0002-2798-9889
ozgetatlici@atauni.edu.tr

Uzbekistan and Türkiye using annual data for the period 1996-2018, depending on data availability. In the analysis, ecological footprint, which represents environmental degradation, is considered as a dependent variable; GDP per capita, economic complexity index, non-renewable and renewable energy consumption, and trade openness are considered as independent variables. The results of the analyses show that the most important determinants of environmental footprint are GDP per capita, non-renewable energy consumption, and economic complexity index.

Keywords

Ecological deficit, ecological footprint, biocapacity, macroeconomic determinants, independent Turkic Republics, panel data analysis.

Introduction

Environmental degradation is essential for the whole world, and almost every single country makes significant efforts to prevent environmental degradation. The degradation of the environment (ecosystem), which can be defined as the economic, social, and physical environment where humans and all other living and non-living beings are in a relationship and interact with each other, is usually caused by human-induced activities. Considering the natural balance between humans and the environment as links in a chain, disruptions in the links affect the entire chain and cause environmental degradation (T.R. Ministry of Environment and Urbanization 3). Hence, environmental problems emerge on the basis of individual countries, but the negative effects of this adversely affect not only the relevant countries but also the whole world.

Until the 1960s, it was assumed that scientific and technological progress and economic growth would make nature the servant of man, and that the impact of land and natural resources on the economic development of countries would diminish with technological progress. However, the energy crises in the 1970s, the liberalization of trade and financial markets in the 1980s, and the increasing environmental problems or awareness since the 1990s showed that production and consumption had numerous direct and/

or indirect negative impacts on the environment at the national, regional, and global levels (Yapraklı 6-7).

Nowadays, there is a need for international cooperation to identify the environmental problems of countries and the factors that cause these problems, and to find sustainable and stable solutions that are specific to each country. Therefore, international action plans for the environment, the common property and heritage of all mankind, are being prepared, various conventions and agreements are being adopted, and efforts are being made to ensure that the principles adopted are part of the national policy objectives of countries. Despite the global nature of the problem, the contribution of countries to the emergence of environmental problems is not the same at the local level and/or at the level of being affected by the problem or the dimensions and impacts of the actions they take.

The environment, which is the basis for the production and consumption activities carried out by people, is deteriorated as a result of the increase in these activities, leading to a reduction in economic activities in a cyclical process (Damirova and Yayla 108). Since there is a complementary relationship between natural resources and human-created capital, environmental degradation caused by economic activities eventually leads to a decline in economic output and wealth levels (Ockwell 4601). The continuation of economic activities without depleting available natural resources depends on the ecosystem being compatible with its limited carrying capacity (Cutler et al. 892). The ecological footprint is calculated to show whether said compatibility exists and whether the carrying capacity of the ecosystem is exceeded.

The ecological footprint, one of the most basic indicators of environmental degradation, shows the extent of natural resource use in each country and is expressed in global hectares per capita (production capacity of 1 hectare of land-gha). The ecological footprint is the amount of renewable natural resources (fertile soil, water, air, vegetation cover, etc.) required to produce the natural resources consumed in a country and globally, using data production technology, and dispose of the resulting waste. Biocapacity indicates the capacity to produce renewable natural resources and is calculated in global hectares (gha) per capita. The ecological footprint is compared to the amount of natural resources (biocapacity) that can

be produced in the same period. In this way, ecological deficit (reserve) values (= biocapacity-ecological footprint) are determined and the extent of environmental degradation can be identified (WWF-Turkey 6, 30-35). An increasing ecological deficit means decreasing ecological reserves and increasing environmental degradation. In this case, the minimum requirement for a sustainable environment (biocapacity-ecological footprint = 0) cannot be provided, and natural resource demand and economic growth must be limited to return the ecological footprint to the equilibrium level. The ever-increasing ecological deficit may lead to the collapse of many critical ecosystems and the inability of the planet to regenerate itself, and even to the death of life (Ewing et al. 5).

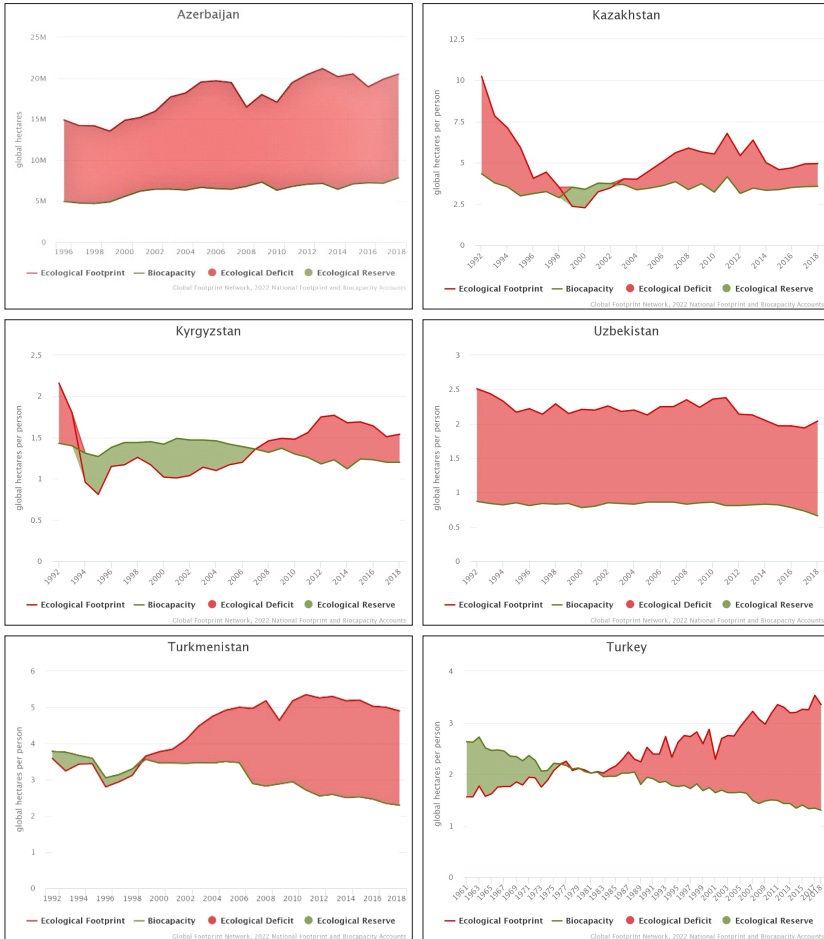
The main objective of this study is to determine the main macroeconomic determinants of the increase in the ecological footprint of Türkiye and the five Turkic Republics that became independent in 1991. The independent Turkic Republics were chosen as the subject of research because they are constantly facing an ecological deficit, although they are generally in relatively good condition in terms of underground (oil, natural gas, and precious metals) and surface (fertile agricultural land, forests, grasslands, and water basins) natural resources (Tunay 178). Therefore, the objective of this study is to uncover the reasons for the ecological deficit in these countries, especially based on basic macroeconomic indicators, and to provide policy recommendations to reduce the ecological footprint.

Based on the explanations above, the introductory section of this study examines the impact of the main macroeconomic factors on the ecological footprint (EF) specifically for the independent Turkic Republics and Türkiye, followed by the examination of the change in the ecological deficit over time on a graphical basis for the countries and the literature review on the subject. After the implementation section, which provided explanations of the scope and dataset, methodology, and analysis results, the study concluded with the conclusions section, which evaluated the analysis results and made policy recommendations.

Ecological Deficit in the Independent Turkic Republics and Türkiye

Since the early 1990s, environmental degradation has generally increased in Türkiye and the independent Turkic Republics (Azerbaijan, Kazakhstan,

Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Uzbekistan). The values of ecological footprint and biocapacity per capita obtained from the available data on the independent Turkic Republics are shown in Graph 1.

Graph 1. Ecological Footprint and Biocapacity Values of Countries per Capita (Global Footprint Network 2022)

As shown in the graphs for the independent Turkic Republics, the ecological deficit in Azerbaijan and Uzbekistan stabilised around a certain value [average (-1.5) gha], while in Kazakhstan [average (-2.75) gha] the decreasing ecological deficit in 1992-1998 turned into an ecological surplus in 1999-2002, showing a continuous upward trend after 2003, although it

was lower than in 1992-1998 [average (-1.67 gha)]. In Turkmenistan, which had an ecological surplus (average 0.2 gha) in 1992-1999, the ecological deficit [average (-1.81) gha] has increased continuously since 1999, with the exception of 2009.

The ecological deficit in Kyrgyzstan, which followed a declining trend in 1992-1993, reached a value of 0.35 gha in 1994 and from that time until 2007 showed an ecological surplus (0.3 gha on average). During the period 2008-2018, the ecological deficit increased and amounted to [an average of (-0.35) gha]. Based on the graphs, it can be said that the ecological footprint is generally higher than the biocapacity. In other words, the biological resources have difficulty in eliminating the resulting environmental degradation in the independent Turkic Republics (Eren 47-48), which produce and export industrial goods based on valuable minerals such as oil, natural gas, and gold; agricultural products such as cotton, grain, and rice; and cattle, sheep, and goat breeding.

These countries (with the exception of Türkiye), which had adopted a closed and planned economic system in the period of USSR, began to implement new policies during the transition to a market economy (liberalisation of trade and finance), and thus achieved high export revenues. The Turkic Republics mainly export raw materials (especially oil and natural gas) and import capital and consumer goods. Higher prices for exported goods prevent these countries from getting into balance of payments problems. However, noncompetitive production and export based on nonrenewable energy resources such as oil and natural gas can lead to both pollution and a decline in income and foreign trade revenue, even “Dutch disease,” in the medium and long term due to environmental concerns (Tunay 179-180). According to the Dutch Disease, investments in other industrial and service sectors, output and exports decrease in countries that heavily export raw materials based on natural resources. Despite the increased export of raw materials, this leads to a decrease in the share of total exports in GDP and a slowdown in economic growth (Gylfason and Zoega 1098-1099).

As seen in Graph 1, this value was zero in 1982 in Türkiye, which had an ecological surplus (0.43 gha on average), along with a decreasing trend during 1961-1981. During the period 1983-2018, Türkiye’s ecological deficit [(-1.1) gha on average] increased continuously except for the years

1994 and 2001. During the period when Türkiye had an ecological surplus, the strategy of import-substituting industrialization was applied and labor-intensive goods were produced. Apart from the decreases in the years of economic and financial crisis, the ecological deficit increased in the years when Türkiye implemented the strategy of trade and financial liberalization and open industrialization since the 1980s. In particular, in the post-1980 period, the consumption of energy resources such as oil and natural gas and the production and export of energy-intensive goods and services were covered to a considerable extent by imports (Yapraklı 130-131).

Literature Review

Numerous applied studies have been conducted in the literature to determine the macroeconomic factors that affect EF, and most of these studies have focused on one and/or more factors and the relationships between them. According to the results of these studies, the impact of macroeconomic factors on the environment differs depending on numerous country-specific factors such as the countries' level of development, production and export structures, consumption patterns, degree of globalization, industrialization, and applied foreign trade strategies. It is possible to summarize the applied studies under review according to the obtained results as follows:

Studies by Grossman and Krueger (353-377), Ang (4772-4778), Hotunluoğlu and Tekeli (108-126), Soytaş et al. (482-489), Halıcıoğlu (1156-1164), Tamazian et al. (246-253), Wang et al. (4870-4875), Sharma (376-382), Özcan (1138-1147), Öztürk and Acaravcı (262-267), Artan et al. (308-325), Asane and Otoo (426-435), Salahuddin et al. (1226-1235), Doğan and Şeker (1074-1085), Balogh and Jambor (217-226), Nasreen et al. (1105-1122), Can and Gözgör (16364-16370), Khan et al. (22850-22860), Işık et al. (10846-10853), Çetin and Saygın (529-546), Destek and Sarkodie (2483-2489), Neagu (1-18), Kosifakis et al. (261-271), Doğan et al. (1-12), Destek and Sinha (118-137), Yeter et al. (405-432), Leitão et al. (1-15), and Aller et al. (105-154) examined the impact of economic growth on environmental degradation. These studies found that environmental degradation generally increases as income levels increase and pollution decreases above a certain threshold (Environmental Kuznets Curve), although this varies by country. Thus, as long as income levels are low, the priority is to increase production and meet basic needs. However, when

a certain level of income is reached, environmental awareness increases, environmentally friendly technologies and energy resources are used, and thus environmental degradation begins to decrease.

The basic applied studies [Ang (4772-4778), Hotunluoğlu and Tekeli (108-126), Soytaş et al. (482-489), Halicioğlu (1156-1164), Soytaş and Sarı (1667-1675), Wang et al. (4870-4875), Sharma (376-382), Özcan (1138-1147), Asane and Otoo (426-435), Doğan and Şeker (1074-1085), Balogh and Jambor (217-226), Nasreen et al. (1105-1122), Can and Gözgör (16364-16370), Neagu and Teodoru (1-29), Işık et al. (10846-10853), Destek and Sarkodie (2483-2489), Neagu (1-18), Destek and Sinha (118-137), Pata (846-861), and Aller et al. (105-154)], which studied the impact of energy consumption on the environment, found that the increase in the use of nonrenewable energy (such as coal, oil, and natural gas), the basic input for consumption and production (especially in the manufacturing industry), increases environmental pollution. The studies by Doğan and Şeker (1074-1085), Balogh and Jambor (217-226), Işık et al. (10846-10853), Doğan et al. (1-12), Destek and Sinha (118-137), Pata (846-861), and Leitão et al. (1-15) found that the increasing use of environmentally friendly renewable energy (such as solar energy and wind energy) has reduced environmental degradation, increased environmental regeneration, and increased waste tolerance, but the use of renewable energy has been low in low-income countries due to the high cost of constructing and operating energy facilities based on renewable energy sources.

The basic studies that examine the relationship between economic complexity and environmental degradation [Can and Gözgör (16364-16370), Neagu and Teodoru (1-29), Doğan et al. (31900-31912), Neagu (1-18), Kosifakis et al. (261-271), Doğan et al. (1-12), Pata (846-861), Leitão et al. (1-15), Neagu and Neagu (78-99), and Bucak (1-16)] showed that economic complexity is now used as an indicator of development instead of economic growth in the global world order. Economic complexity indicates the amount of technical knowledge in the production structure, which is determined by the factors of production of a country. The fact that the production technology of the goods in a country's export basket, while other factors are fixed, is technical knowledge and know-how-intensive shows that the degree of complexity of these goods, and thus of the economy, is high.

The Economic Complexity Index (ECI) measures the diversity and prevalence of a country's competitive (differentiated/similar) export goods that require technical knowledge (the number of countries that can produce these goods). Countries that produce competitive export goods with high diversity and low diffusion make high profits, especially in intra-industry trade. Countries with a relatively high level of development may have more complex production structure. In other words, the degree of complexity of trade goods produced by countries can be designed according to their level of development (Can and Gözgör 16367; Yapraklı and Özden 54-55). Studies on the relationship between environmental degradation and economic complexity found that the level of pollution was relatively higher in countries with low economic complexity.

The main studies that examine the environmental impact of trade liberalization [Halıcıoğlu (1156-1164), Tamazian et al. (246-253), Sharma (376-382), Öztürk and Acaravcı (262-267), Artan et al. (308-325), Asane and Otoo (426-435), Doğan and Şeker (1074-1085), Balogh and Jambor (217-226), Çetin and Saygın (529-546), Destek and Sinha (118-137), and Aller et al. (105-154)] concluded that the increase in foreign trade, especially consumption and imports of energy-based inputs in developing countries, has both led to an export-based export structure and increased the environmental impact.

On the other hand, although there are numerous studies on this topic in the literature, very few studies have been conducted on the independent Turkic Republics and there is no common and clear opinion on these countries. The studies by Günel (151-164) and Yeter et al. (405-432) have shown that factors such as economic growth and consumption of non-renewable energy negatively affect the environment in the Turkic Republics.

Table 1 provides the basic information on the studies presented above.

Table 1

Summary of the Literature on the Macroeconomic Determinants of the Ecological Deficit

Researcher/s	Period and Country/ies	Method	Result
Grossman and Krueger/1995	1989-1990/ 39 countries	Panel data analysis	GDP affects environmental pollution in an inverted U-shape
Ang/2007	1960-2000/ France	Co-integration, VEC	Economic growth increases energy consumption and carbon emissions.
Hotunluoğlu and Tekeli/2007	1995-2003/ 18 EU members	Panel data analysis	Environmental pollution is affected positively by fossil fuel consumption and negatively by taxes.
Soytaş et al./2007	1960-2004/ the US	VAR, causality	While energy consumption increases carbon emissions, income does not.
Halıcıoğlu/2009	1960-2005/ Türkiye	Co-integration, causality	Income is the variable that has the greatest negative impact on carbon emissions, followed by energy consumption and foreign trade.
Tamazian et al./2009	1992-2004/ BRIC	Panel data analysis	Economic development and trade openness reduce carbon emissions and improve environmental quality.
Soytaş and Sarı/2009	1960-2000/ Türkiye	Granger causality	There is a mutual causality between CO ₂ emissions and energy consumption.
Wang et al./2011	1995-2007/28 provinces of China	Panel data analysis	There is a reciprocal relationship between CO ₂ emissions, energy consumption, and economic growth.

Sharma/2011	1985-2005/ 69 developed countries and developing countries	Panel data analysis-GMM	While per capita income has an impact on carbon emissions, energy consumption and openness do not.
Özcan/2013	1980-2008/ 12 Middle Eastern countries	Co-Integration, FMOLS	There is an inverted U-shaped relationship between income and carbon emissions in 5 countries. Energy consumption has a positive effect on carbon emissions.
Öztürk and Acaravcı/2013	1960-2007/ Türkiye	Time series analysis	GDP affects carbon emissions in an inverted U-shape, and trade openness affects them positively.
Artan et al./2015	1981-2012/ Türkiye	Time series analysis	There is a long-term relationship between economic growth, trade openness, and environmental pollution.
Asane and Otoo/2015	1980-2009/ 45 African countries	Input-Output/ Panel data analysis	Per capita income and energy affect carbon emissions in low- and middle-income countries. Openness is meaningless in all income groups.
Salahuddin et al./2016	1991-2012/ OECD countries	Panel data analysis	Economic growth has a negative impact on CO2 emissions
Doğan and Şeker/2016	1985-2016/ 23 developed countries and developing countries	Panel data analysis/ FMOLS, DOLS	While renewable energy consumption and trade openness reduce carbon emissions, non-renewable energy consumption increases.

Balogh and Jambor/2017	1990-2013/ 168 countries	Panel data analysis-GMM	Renewable energy consumption has a negative impact on carbon emissions, while non-renewable energy and trade openness have a positive impact.
Nasreen et al./2017	1980-2012/5 South Asian countries	Time series analysis/ARDL causality	GDP and energy consumption increase carbon emissions.
Can and Gözgör/2017	1964-2014/ France	Dynamic EKC	In the long run, ECI is the determinant of CO ₂ , along with income and energy consumption. The ECI suppresses CO ₂ emissions.
Khan et al./2018	1990-2015/ emerging market economies	Panel data analysis	Economic growth increases CO ₂ emissions.
Neagu and Teodoru/2019	1995-2016/25 EU member states	Panel co-integration, FMOLS, DOLS	Countries with high non-renewable energy intensity and low ECI levels have higher greenhouse gas(GHH) emissions.
Doğan et al./2019	1971-2014/55 countries	Panel data analysis	ECI increases carbon emissions in low- and middle-income countries while controlling them in high-income countries.
Işık et al./2019	1980-2015/10 US States	Panel regression	GDP and non-renewable energy consumption have a positive effect on pollution and renewable energy has a negative effect.
Günel/2019	1992-2014/6 Turkic Republics	Panel data analysis	There is a reciprocal relationship between environmental degradation and economic growth.

Çetin and Saygın/2019	1960-2014/ Türkiye	ARDL	Income and foreign trade have a positive effect on carbon emissions
Destek and Sarkodie/2019	1977-2013/ 11 newly industrialized countries	Panel data analysis-AGM	In 5 countries there is an inverted U-shaped relationship between economic growth and energy consumption, in 4 countries between economic growth and ecological footprint
Destek and Sinha/2020	1980-2014/ OECD member countries	Panel data analysis	GDP influences the ecological footprint U-shaped, the consumption of non-renewable energy positively, the consumption of renewable energy and trade openness negatively.
Doğan et al./2020	1990-2004/ 28 OECD countries	Panel data analysis-FMOLS, DOLS	PC income has a positive effect on carbon emissions, ECI and renewable energy consumption have a negative effect.
Kosifakis et al./2020	2016/126 countries	Spearman's correlation analysis	The relationship between ECI, PC income and ecological footprint varies from country to country.
Neagu/2020	1995-2014/ 48 countries	Panel data analysis-FMOLS, DOLS	Economic complexity, income and fossil fuel consumption have a positive long-term impact on the ecological footprint
Aller et al./2021	1995-2014/ 92 developed countries-developing countries	Machine learning	GDP PC affects fossil fuel consumption, and trade affects carbon emissions.

Leitão et al./2021	1990-2005/ BRICS countries	Panel data analysis-Co- integration FMOLS, DOLS	There is an inverted U-shaped relationship between PC income and carbon emissions, and there is a negative relationship between ECI and renewable energy consumption.
Pata/2021	1980-2016/ the US	Co-integration, VEC	ECI (above a certain threshold), globalization and renewable energy reduce pollution.
Damirova and Yayla/2021	10 developed countries and developing countries/ 1995-2016	Panel data analysis	The impact of income on the environment varies from country to country
Yeter et al./2021	1992-2019/6 Turkic Republics	Panel data analysis	Per capita income and energy consumption increase carbon emissions.
Neagu and Neagu/2022	1995-2017/48 countries with a positive ECI level	Panel data analysis-Co- integration	There is an inverted U-shaped relationship between the ECI and ecological footprint.
Bucak/2022	1995-2017/G8 and Türkiye	Toda- Yamamoto causality analysis	The direction of the causal relationship between the ECI and EF varies from country to country.

Note: PC denotes Per Capita, the ECI denotes the Economic Complexity Index, and EF denotes the Ecological Footprint.

The main applied studies in the literature on this topic have generally focused on the relationship between environmental degradation and one and/or two main macroeconomic variables, and other factors have mostly been included as control variables in the estimating equations. In the applied literature, there are very few studies (only the independent variables of economic growth and energy consumption are used) on the factors that influence this in the Independent Turkic Republics, which have an ecological deficit despite their below and above ground natural wealth. Unlike other studies, this study examined the effects of the main macroeconomic variables

used extensively in the literature on the ecological footprint in Türkiye and the Independent Turkic Republics. In this way, it will be possible to comprehensively show the factors affecting the ecological footprint and the relative magnitudes of these factors, and to make appropriate policy recommendations. It is expected that the results of the study and the policy recommendations will guide future research.

Macroeconomic Determinants of Ecological Deficit: Panel Data Analysis

The present study attempted to identify the main macroeconomic factors affecting the ecological footprint, one of the main indicators of environmental degradation using econometric analysis methods in Türkiye and the independent Turkic Republics, and to provide policy recommendations for reducing the ecological footprint.

Data Set and Model

In the study, an econometric analysis was performed for Türkiye and the independent Turkic Republics (Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Uzbekistan). The fact that very few applied studies have been conducted on the independent Turkic Republics and a limited number of variables have been used do not allow us to obtain a comprehensive and clear picture. Therefore, it was necessary to conduct such a study in order to contribute to the relevant literature and provide input to policy makers.

In the study, annual data for the period 1996-2018 were used to estimate the main macroeconomic factors affecting the ecological footprint, depending on data availability. The time dimension of the panel is larger than the cross-sectional dimension ($T=23 > N=6$). Great care must be taken in the selection of independent variables to avoid spurious results. Numerous economic factors affect the ecological footprint, while other factors are fixed. Therefore, macroeconomic variables that are both directly related and extensively used in the literature were preferred instead of examining the effect of each variable in this study. Table 2 provides information on the variables used in the analysis.

Table 2
Variables Used in Analysis

Variables	Sources
Ecological footprint (EF)	Global Footprint Network (https://data.footprintnetwork.org)
GDP per capita (GDP)	World Bank (https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators)
Economic complexity index (ECI)	Atlas of Economic Complexity (https://atlas.cid.harvard.edu/)
Non-renewable energy consumption (NonRenew)	U.S Energy Information Administration (https://www.eia.gov)
Renewable energy consumption (Renew)	U.S Energy Information Administration (https://www.eia.gov/)
Trade openness (Trade)	World Bank (https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators)

Note: Except for ECI, the logarithms of the series of variables are taken

The study used the following extended basis function based on the function used extensively in the literature, including applied studies on this topic

$$EF = f(GDP, ECI, NonRenew, Renew, Trade)$$

The representation of the basis function in the form of the estimating equation is given in equation (1).

$$\ln EF_{it} = \alpha_{it} + \beta_1 \ln GDP_{it} + \beta_2 ECI_{it} + \beta_3 \ln NonRenew_{it} + \beta_4 \ln Renew_{it} + \beta_5 \ln Trade_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

In equation (1), α represents the constant term, i represents land, t represents time, ε represents the error term, β represents the slope parameter, and \ln represents the logarithm. Ecological footprint (EF) is a dependent variable in the model, while GDP per capita, economic complexity index (ECI), nonrenewable energy consumption (NonRenew), renewable energy consumption (Renew), and trade openness (Trade) are independent variables.

The coefficient β_1 is expected to be positive (Ang, 4772-4778; Asane and Oto, 426-435; Khan et al., 22850-22860). As an increase in GDP per capita

increases production and consumption, the ecological footprint becomes larger. The β_2 coefficient is expected to be negative (Neagu and Teodoru, 1-29; Leitão et al., 1-15). The ecological footprint will decrease considering that an increase in the economic complexity index leads to a more environmentally friendly technological production. Moreover, the level of pollution is relatively higher in countries with low economic complexity. It is expected that β_3 will be positive (Hotunluoğlu and Tekeli, 108-126; Işık et al., 10846-10853; Aller et al., 105-154) and β_4 will be negative (Işık et al., 10846-10853; Destek and Sinha, 118-137; Leitão et al., 1-15; Pata, 846-861). While the increase in non-renewable energy consumption increases the ecological footprint, the increased renewable energy consumption decreases the ecological footprint. It is expected that the β_5 coefficient will be positive (Öztürk and Acaravcı, 262-267; Balogh and Jambor, 217-226; Çetin and Saygın, 529-546). Increasing trade openness of the country increases its environmental footprint.

Method

To determine appropriate estimators in panel data models, we first test the homogeneity of the slope parameters. The delta (Δ) test of Pesaran and Yamagata is one of the methods used for this purpose. Two separate test statistics computed in the delta test are shown in equations (2) and (3) (Pesaran and Yamagata 57):

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \tilde{S} - k}{\sqrt{2k}} \right) \quad (2)$$

$$\tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \tilde{S} - k}{\sqrt{\text{Var}(\tilde{z}_{iT})}} \right) \quad \text{Var}(\tilde{z}_{iT}) = \frac{2k(T-k-1)}{T+1} \quad (3)$$

In equations (2) and (3), N represents the cross-sectional dimension (number of countries), T represents the time dimension (number of years), \tilde{S} represents the Swamy test statistic, k represents the number of independent variables, and Var represents the variance. The $\tilde{\Delta}$ test statistic is used for large samples and the $\tilde{\Delta}_{adj}$ test statistic is used for small samples. The null and alternative hypotheses of the delta test are as follows.

$H_0 : \beta_i = \beta$ The slope parameters are homogeneous.

$H_1 : \beta_i \neq \beta$ The slope parameters are heterogeneous.

If the probability values (p-value) of the calculated test statistics are less than 0.05, the null hypothesis is rejected, and it is decided that the slope parameters are heterogeneous.

When analysing panel data, the problem of cross-sectional dependence must be resolved before performing the unit root test. When the time dimension (T) is larger than the cross-sectional dimension (N) (T > N), the CDLM1 developed by Breusch and Pagan (1980) and the bias-adjusted CD test developed by Pesaran et al. can be applied to the variables. The CDLM₁ test statistic shows a chi-square distribution with d degrees of freedom and is calculated as in equation (4) (Breusch and Pagan 240).

$$\lambda_{LM} = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \tag{4}$$

In CDLM₁ test statistics, $\hat{\rho}_{ij}^2$ represents the correlation coefficient between the residuals of units i and j. Pesaran et al. developed a bias-adjusted CD test by adding the mean and variance to the CDLM test statistic because erroneous results can occur in the CDLM test if there are deviations from the individual means and variance. The test statistic in question is shown in equation (5) (Pesaran et al. 108).

$$LM_{adj} = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \frac{(T-k)\hat{\rho}_{ij}^2 - \mu_{Tij}}{v_{Tij}} \tag{5}$$

In equation (5), the mean is given by μ_{ij} , and the variance by v_{ij} . For both CDLM₁ and bias-adjusted CD tests, the null and alternative hypotheses are as follows.

H₀: There is no cross-sectional dependence.

H₁: There is cross-sectional dependence.

If the probability values of the calculated test statistics are less than 0.05, the null hypothesis is rejected and it is determined that cross-sectional dependence exists.

It is important to detect cross-sectional dependence for selecting the unit root test to be used in the analysis. If there is no cross-sectional dependence, first generation unit root tests are used. If cross-sectional dependence is present, second-generation unit root tests that account for this problem are used. The CADF test developed by Pesaran, one of the second generation unit root tests, was used in the study. The CADF test represents an extended

version of the regression equation in the traditional ADF unit root test with cross-sectional means of the first differences and lagged values of the series. The regression equation of the CADF test is shown in equation (6) (Pesaran 269).

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + b_i y_{i,t-1} + c_i \bar{y}_{t-1} + d_i \Delta \bar{y}_t + e_{it} \quad (6)$$

In the CADF regression equation, \bar{y}_{t-1} refers to the cross-sectional mean of the lagged value of the series, and $\Delta \bar{y}_t$ refers to the cross-sectional mean of the first difference of the series. The regression equation is estimated for each cross section, and CADF test statistics are generated. The arithmetic mean of these test statistics is then calculated, and the CIPS statistics are computed for the entire panel. The CIPS statistics are shown in equation (7) (Pesaran 267).

$$CIPS = N^{-1} \sum_{i=1}^N CADF_i \quad (7)$$

In the CADF test, the null hypothesis is based on unit root, whereas the alternative hypothesis is based on stationarity. If the calculated test statistic is greater than the absolute value of the critical values formed by Pesaran, the null hypothesis is rejected and it is decided that the series is stationary.

In panel data analysis, model estimation is performed by determining the appropriate method depending on the stationarity of the variables, homogeneity/heterogeneity, and cross-sectional dependence. In this study, the augmented mean group (AMG) estimation method developed by Eberhardt & Bond and Eberhardt & Teal was used. An identification problem occurs when unobserved common factors in the empirical model are controlled for the evolution of both the dependent and independent variables. The AMG estimator can solve this identification problem by accounting for unobserved common factors through a Monte Carlo simulation. The empirical model used in the AMG method is shown in equations (8), (9), and (10) (Eberhardt and Bond 2).

$$y_{it} = \beta'_i x_{it} + u_{it} \quad u_{it} = \alpha_i + \lambda'_i f_t + \varepsilon_{it} \quad (i=1, \dots, N, t=1, \dots, T) \quad (8)$$

$$x_{mit} = \pi_{mi} + \delta'_{mi} g_{mt} + \rho_{1mi} f_{1mt} + \dots + \rho_{nmi} f_{nmt} + v_{mit} \quad (m=1, \dots, k) \quad (9)$$

$$f_t = \varrho' f_{t-1} + \varepsilon_t \quad g_t = \kappa' g_{t-1} + \varepsilon_t \quad (10)$$

x_{it} denotes observable covariates, a_i refers to group-specific fixed effects, f_t and g_t denote country-specific factor loadings and unobserved common factors, and λ_i represents country-specific factor loadings. Thus, the model is constructed by considering the cross-sectional dependence of observable and unobservable factors. The AMG estimator is obtained from the coefficients of the year dummy variables in the first difference regression equation and represents the average trend of common factors not observed in all countries, corresponding to levels (Eberhardt and Teal 5, 7).

Analysis Results

In this study, in which analyses were conducted to determine the main macroeconomic factors impacting the ecological footprint for the independent Turkic Republics, first, the homogeneity of the slope parameters, then the cross-sectional dependencies of the variables were tested, and the results are presented in Table 3.

Table 3

Homogeneity and Cross-sectional Dependence Test Result

Homogeneity Test in Model (Delta Test)				
	$\hat{\Delta}$	Probability value	$\widehat{\Delta}_{adj}$	Probability value
	4.339	0.000	5.203	0.000
Cross-Sectional Dependency Tests T>N				
Variables	CD LM ₁ (Breusch, Pagan 1980)		Bias-Adjusted CD testi	
	Constant Model		Constant Model	
lnEF	65.985	(0.000)	20.090	(0.000)
lnNonRenew	82.454	(0.000)	16.700	(0.000)
lnRenew	74.526	(0.000)	7.325	(0.000)
lnGDP	117.520	(0.000)	29.726	(0.000)
ECI	44.314	(0.000)	10.270	(0.000)
lnTrade	67.737	(0.000)	5.718	(0.000)

Note: Values in parentheses are probabilities.

As a result of the delta test in Table 3, the null hypothesis was rejected because the probability value (p value) of the test statistic ($\widehat{\Delta}_{adj}$) calculated for the small sample was less than 0.05. Therefore, the slope parameters were found to be heterogeneous. Consistent with the results of Breusch and Pagan's CDLM₁ and Pesaran et al.'s bias-adjusted CD test applied to the cross-sectional dependence problem, there is cross-sectional dependence in the fixed model for all variables.

After determining cross-sectional dependence in the variables, the stationarity of the variables was examined using the CADF unit root test of Pesaran, which accounts for this problem; Table 4 contains the results.

Table 4
Pesaran (2007) CADF Unit Root Test Results

Variables	Constant Model	
	<i>Panel CIPS Statistics</i> *	<i>Critical Values</i>
lnEF	-3.171	
lnNonRenew	-4.174	
lnRenew	-3.120	%1 -2,60
lnGDP	-3.205	%5 -2,34
ECI	-3.082	%10 -2.21
lnTrade	-2.648	

* Estimates were made at 1 lag length.

According to the results in Table 4, the null hypothesis of the unit root was rejected because the CIPS statistics calculated for all variables are greater in absolute values than the critical values, and it was decided that the series are stationary.

In the study, the model was estimated using the AMG method because the slope parameters were heterogeneous, cross-sectional dependence was found in the variables, and the series were stationary. The results for the entire panel are presented in Table 5 and for individual countries in Table 6.

Table 5
AMG Results

Variables	Coefficient	Standard Error	z Statistic	Probability Value
lnNonRenew	0.270	0.089	3.02	0.003**
lnRenew	-0.049	0.048	-1.03	0.305
lnGDP	0.303	0.128	2.37	0.018**
ECI	-0.037	0.022	-1.71	0.087*
lnTrade	-0.027	0.080	-0.34	0.731
Constant	-1.432	0.718	-1.99	0.046**
Wald chi ² (5)		189.21	Prob>chi ² = 0.0000	

*,**,*** denotes significance at 10%, 5% and 1% significance levels.

Consistent with the AMG results for the entire panel in Table 5, the coefficients of lnNonRenew and lnGDP are positive and significant at the 5% significance level. Thus, with an increase in non-renewable energy consumption and GDP per capita, the ecological footprint, which represents environmental degradation, also increases. These results are consistent with the studies of Ang (4772-4778), Hotunluoğlu and Tekeli (108-126), Sharma (376-382), Balogh and Jambor (217-226), Işık et al. (10846-10853), Günel (151-164), Neagu and Teodoru (1-29), Çetin and Saygın (529-546), Doğan et al. (1-12), Neagu (1-18), Destek and Sinha (118-137), Aller et al. (105-154), and Yeter et al. (405-432) in the literature. The coefficient of the ECI was found to be negative and significant at the 10% significance level. An increase in the economic complexity index decreases the ecological footprint. This result supports the findings from the studies of Can and Gözgör (16364-16370), Neagu and Teodoru (1-29), Doğan et al. (31900-31912), Neagu (1-18), and Pata (846-861). The coefficients of lnRenew and lnTrade were found to be negative but not significant

Table 6
AMG Results

Country	Variables	Coefficient	Standard Error	z Statistic	Probability Value
Azerbaijan	lnNonRenew	0.112	0.164	0.68	0.495
	lnRenew	-0.087	0.064	-1.36	0.175
	lnGDP	0.046	0.067	0.70	0.485
	ECI	-0.061	0.067	-0.91	0.363
	lnTrade	0.272	0.121	2.25	0.025**
	Constant	-1.177	1.047	-1.12	0.261
Kazakhstan	lnNonRenew	0.529	0.223	2.37	0.018**
	lnRenew	0.031	0.219	0.14	0.887
	lnGDP	0.460	0.141	3.25	0.001***
	ECI	0.043	0.085	0.51	0.608
	lnTrade	-0.314	0.109	-2.88	0.004***
	Constant	-1.448	1.326	-1.09	0.275
Kyrgyzstan	lnNonRenew	0.538	0.139	3.87	0.000***
	lnRenew	0.015	0.126	0.12	0.905
	lnGDP	0.801	0.137	5.81	0.000***
	ECI	-0.038	0.103	-0.37	0.713
	lnTrade	0.037	0.133	0.28	0.782
	Constant	-3.99	0.730	-5.48	0.000***
Turkmenistan	lnNonRenew	0.200	0.087	2.28	0.023**
	lnRenew	-0.257	0.057	-4.52	0.000***
	lnGDP	0.389	0.102	3.79	0.000***
	ECI	-0.049	0.096	-0.52	0.605
	lnTrade	-0.036	0.054	-0.67	0.501
	Constant	-2.735	0.997	-2.74	0.006***

Uzbekistan	lnNonRenew	0.003	0.156	0.02	0.983
	lnRenew	-0.070	0.045	-1.55	0.121
	lnGDP	-0.058	0.035	-1.66	0.096*
	ECI	-0.115	0.071	-1.62	0.104
	lnTrade	0.027	0.034	0.79	0.431
	Constant	0.899	0.275	3.27	0.001***
Türkiye	lnNonRenew	0.239	0.229	1.05	0.296
	lnRenew	0.070	0.068	1.04	0.299
	lnGDP	0.179	0.314	0.57	0.569
	ECI	-0.004	0.152	-0.03	0.977
	lnTrade	-0.152	0.104	-1.46	0.145
	Constant	-0.133	2.567	-0.05	0.959

*, **, *** denotes significance at 10%, 5% and 1% significance levels.

Considering the country-specific AMG estimation results in Table 6, the coefficient for non-renewable energy consumption in Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Turkmenistan is positive and significant. It was found that renewable energy consumption is significant only in Turkmenistan and has a negative impact on the ecological footprint. This result is similar to the results of Doğan and Şeker (2016), Balogh and Jambor (217-226), Işık et al. (10846-10853), Destek and Sinha (118-137), Doğan et al. (1-12), Leitão et al. (1-15), and Pata (846-861). GDP per capita has a positive and significant impact on the ecological footprint in Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Turkmenistan. Trade openness has a positive and significant effect on the ecological footprint in Azerbaijan and a negative and significant effect in Kazakhstan. The study by Destek and Sinha (118-137) also found that trade openness has a negative effect on the ecological footprint. In Türkiye, the signs of all other variables except renewable energy consumption were found to be statistically insignificant, although they were in line with expectations.

Conclusion

It is important that countries reduce their ecological deficits by carrying out economic activities that are compatible with their biological capacities for environmental and economic sustainability. The extent of the relationship

between the environment and people and expectations for the future require that the factors causing environmental degradation be clearly identified. Therefore, the study examined the main macroeconomic determinants of the environmental footprint through a panel data analysis using data for the period between 1996 and 2018 in the six independent Turkic Republics, including Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Uzbekistan and Türkiye, which continuously face an ecological deficit despite their relatively good condition in terms of underground (oil, natural gas, and precious metals) and surface (fertile agricultural land, forests, grasslands, and water basins) natural resources.

According to the results of the analysis, trade openness in Azerbaijan, non-renewable energy consumption, GDP per capita, and trade openness in Kazakhstan, non-renewable energy consumption and GDP per capita in Kyrgyzstan, non-renewable and renewable energy consumption and GDP per capita in Turkmenistan, and GDP per capita in Uzbekistan are crucial for the increase in the ecological footprint. The positive impact of GDP per capita on the ecological footprint in Kyrgyzstan is higher than those in Kazakhstan and Turkmenistan. While the impact of non-renewable energy consumption on the ecological footprint is close in Kyrgyzstan and Kazakhstan, the impact in Turkmenistan is lower compared to these two countries. It can be said that the results of this study are consistent with the results of the studies mentioned in the literature review in terms of the sign of the coefficients, but differ in terms of the magnitude of the coefficients, which is due to the differences in the time period, country group, number and definition of variables, and the method used.

Based on the results of the analyses, it can be stated that the negative impact of non-renewable energy consumption and GDP per capita on the ecological footprint in Türkiye and the independent Turkic Republics is because of the problems such as the backwardness of production technologies, waste from industrial production (petrochemical, chemical, metallurgical), raw materials extracted from underground sources (oil and gas extraction), waste generated from processing (power generation plants) and air pollution, lack of recycling or treatment processes, lack of sufficient capital due to inadequate functioning of the market mechanism, financing difficulties hampering the renewal of production technologies, and limited reverse logistics capabilities (waste

treatment, recycling, storage, etc.). The unhealthy environmental conditions that result if these countries maintain their production, consumption, and export patterns based on non-renewable energy sources (which can lead to “Dutch disease”) can threaten lives and economic and social sustainability. In other words: Unless these countries take precautionary measures today, the measures they will take in the future due to unacceptable living conditions may become significantly more expensive, and even the measures taken may not help improve environmental degradation.

Establishing programs for the local economy that are compatible with international environmental criteria, elaborating environmental projects and establishing various support programs for this purpose, ensuring the participation of stakeholders (relevant public and non-governmental organizations, sectoral producers and entrepreneurs, local governments, etc.) for the adoption of environmental regulations, organizing training and seminar activities to raise environmental awareness, developing cooperation among the Turkic Republics, establishing joint strategies, setting up joint data and information centers for today and tomorrow, and taking a common stance against monitoring by global hegemonic powers, so on, can be mentioned as measures to reduce the negative impact of basic economic activities on environmental degradation in the independent Turkic Republics.

On the other hand, it can be pointed out that it would be beneficial for the United Nations, international environmental organizations, and developed countries to provide physical, financial, and technical assistance to reduce the ecological deficits of the independent Turkic Republics, which are included among transition economies and are economically, politically, and strategically important.

Contribution Rate Statement

The authors’ contribution rates in this study are equal.

Conflict of Interest Statement

There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of this study. There is no conflict of interest between the authors.

References

- Aller, Carlos, Lorenzo Ductor, and Daryna Grechyna. "Robust Determinants of CO₂ Emissions." *Energy Economics*, vol. 96, 2021, pp. 105-154.
- Ang, James B. "CO₂ Emissions, Energy Consumption, and Output in France." *Energy Policy*, vol. 35, no. 10, 2007, pp. 4772-4778.
- Artan, Seyfettin, Pinar Hayaloğlu, and Burak Seyhan. "The Relationship Between Environmental Pollution, Trade Openness And Economic Growth in Turkey." *Journal of Management and Economics Research*, vol. 13, no. 1, 2015, pp. 308-325.
- Asane-Otoo, Emmanuel. "Carbon Footprint and Emission Determinants in Africa." *Energy*, vol. 82, 2015, pp. 426-435.
- Balogh, Jeremias Mate, and Atilla Jambor. "Determinants of CO₂ Emission: A Global Evidence." *International Journal of Energy Economics and Policy*, vol. 7, no. 5, 2017, pp. 217-226.
- Breusch, Trevor, and Adrian Pagan. "The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Modelspecification Tests in Econometrics." *Review of Economic Studies*, vol. 47, no. 1, 1980, pp. 239-253.
- Bucak, Çağla. "The Relationship Between Economic Complexity And Ecological Footprint in G8 Countries And Turkey: Toda-Yamamoto Causality Test Analysis." *The Journal of Social Economic Research*, vol. 22, no. 1, 2022, pp. 1-16.
- Can, Muhlis, and Giray Gözgör. "The Impact of Economic Complexity on Carbon Emissions: Evidence From France." *Environmental Science Pollution Research*, vol. 24, 2017, pp. 16364-16370.
- Cutler J. Cleveland, Robert Costanza, Charles A.S. Hall, and Robert Kaufmann. "Energy and the US Economy: A Biophysical Perspective." *Science*, vol. 225, no. 4665, 1984, pp. 890-897.
- Çetin, Murat, and Selin Saygın. "Empirical Analysis of Environmental Kuznets Curve Hypothesis: The Example of Turkish Economy." *Journal of Management and Economics*, vol. 26, no. 2, 2019, pp. 529-546.
- Damirova, Saharoz, and Nihal Yayla. "The Relationship Between Environmental Pollution and Its Macroeconomic Determinants: A Panel Data Analysis For Selected Countries." *International Journal of Economics and Administrative Studies*, vol. 30, 2021, pp. 107-126.
- Destek, Mehmet Akif, and Samuel Asumadu Sarkodie. "Investigation of Environmental Kuznets Curve for Ecological Footprint: The Role of Energy and Financial Development." *Science of the Total Environment*, vol. 650, no. 2, 2019, pp. 2483-2489.

- Destek, Mehmet, and Avik Sinha. "Renewable, Non-Renewable Energy Consumption, Economic Growth, Trade Openness and Ecological Footprint: Evidence From Organisation For Economic Co-Operation and Development Countries." *Journal of Cleaner Production*, vol. 242, 2020, pp. 118-537.
- Doğan, Buhari, Behnaz Saboori, and Muhlis Can. "Does Economic Complexity Matter for Environmental Degradation? An Empirical Analysis for Different Stages of Development." *Environmental Science and Pollution Research*, vol. 26, no. 31, 2019, pp. 31900-31912.
- Doğan, Buhari, Oana M. Driha, Daniel B. Lorente, and Umer Shahzad. "The Mitigating Effects of Economic Complexity and Renewable Energy on Carbon Emissions in Developed Countries." *Sustainable Development*, vol. 1, no. 1, 2020, pp. 1-12.
- Doğan, Eyüp, and Fahri Şeker. "The Influence of Real Output, Renewable and Nonrenewable Energy, Trade and Financial Development on Carbon Emissions in the Top Renewable Energy Countries." *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, vol. 60, 2016, pp. 1074-1085.
- Eberhardt, Markus, and Francis Teal. "Productivity Analysis in Global Manufacturing Production." *University of Oxford Department of Economics Discussion Paper, No: 515*, <http://www.economics.ox.ac.uk/research/WP/pdf/paper515.pdf>.
- Eberhardt, Markus, and Stephen Bond. "Cross-Section Dependence in Nonstationary Panel Models: A Novel Estimator.", *Munich Personal RePEc Archive (MPRA) Paper 17692*, https://mpra.ub.uni-muenchen.de/17870/2/MPRA_paper_17870.pdf.
- Eren, Kasım. "Turkic Republics in The Commonwealth of Independent States." *Journal of Economics and Management Research*, vol. 1, no. 1, 2012, pp. 43-73.
- Ewing, Brad, Steven Goldfinger, Anna Oursler, Anders Reed, David Moore, and Mathis Wackernage. *The Ecological Footprint Atlas 2009*. Oakland: Global Footprint Network, 2009.
- Global Footprint Network (2022). *National Footprint and Biocapacity Accounts (Data Year 2018)*. https://data.footprintnetwork.org/?_ga=2.142359088.387322034.1654867648-2016969040.1654867648#/.
- Grossman, Gene M., and Alan B. Krueger. "Economic Growth and The Environment." *Quarterly Journal of Economics*, vol. 110, no. 2, 1995, pp. 353-377.
- Günel Tuğay. "Relationship between CO2 Emission and Economic Growth in Turkic Countries: A Panel Causality Analysis." *Sosyoekonomi*, vol. 27, no. 40, 2019, pp. 151-164.

- Gylfason, Tharvaldur, and Gylfi Zoega. "Natural Resources and Economic Growth: The Role of Investment." *The World Economy*, no. 29, no. 8, 2006, pp. 1091-1115.
- Halıcıoğlu, Ferda. "An Econometric Study of CO2 Emissions, Energy Consumption, Income and Foreign Trade in Turkey." *Energy Policy*, vol. 37, no. 3, 2009, pp. 1156-1164.
- Hotunluoğlu, Hakan, and Recep Tekeli. "Analysis and Effects of Carbon Tax: Does Carbon Tax Reduce Emission?" *Sosyoekonomi*, vol. 6, no. 6, 2007, pp.108-126.
- Işık, Cem, Serdar Oğan and Dilek Özdemir. "Testing the EKC Hypothesis For Ten US States: An Application of Heterogeneous Panel Estimation Method." *Environmental Science and Pollution Research*, vol. 26, no. 11, 2019, pp. 10846-10853.
- Khan, Danish Noheed, Muhammad A. Baloch, Shah Saud, and Tehreem Fatima. "The Effect of ICT on CO2 Emissions in Emerging Economies: Does The Level of Income Matters?" *Environmental Science and Pollution Research*, vol. 25, no. 23, 2018, pp. 22850-22860.
- Kosifakis, Georgios, Athanasios Kampas, and Christos T. Papadas. "Economic Complexity and The Environment: Some Estimates on Their Links." *International Journal of Sustainable Agricultural Management and Informatics*, vol. 6, no. 3, 2020, pp. 261-271.
- Leitão, Nuno Carlos, Daniel Balsalobre-Lorente and José María Cantos-Cantos. "The Impact of Renewable Energy and Economic Complexity on Carbon Emissions in BRICS Countries under the EKC Scheme." *Energies*, vol. 14, no. 16, 2021, pp. 1-15.
- Nasreen, Samia, Sofia Anvar, and İlhan Öztürk. "Financial Stability, Energy Consumption and Environmental Quality: Evidence From South Asian Economies." *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, vol. 67, no. C, 2017, pp. 1105-1122.
- Neagu, Olimpia, and Madalin-Ioan Neagu. "The Environmental Kuznets Curve Revisited: Economic Complexity and Ecological Footprint in The Most Complex Economies of the World." *Studia Universitatis "Vasile Goldis" Arad. Economics Series*, vol. 32, no. 1, 2022, pp. 78-99.
- Neagu, Olimpia, and Mircea Constantin Teodoru. "The Relationship between Economic Complexity, Energy Consumption Structure and Greenhouse Gas Emission: Heterogeneous Panel Evidence from the EU Countries." *Sustainability*, vol. 11, no. 2, 2019, pp. 1-29.

- Neagu, Olimpia. "Economic Complexity and Ecological Footprint: Evidence from the Most Complex Economies in the World." *Sustainability*, vol. 12, no. 21, 2020, pp. 1-18.
- Ockwell, David G. "Energy and Economic Growth: Grounding our Understanding in Physical Reality." *Energy Policy*, vol. 36, 2008, pp. 4600-4604.
- Özcan, Burcu. "The Nexus Between Carbon Emissions, Energy Consumption and Economic Growth in Middle East Countries: A Panel Data Analysis." *Energy Policy*, vol. 62, 2013, pp. 1138-1147.
- Öztürk, İlhan, and Ali Acaravcı. "The Long-Run And Causal Analysis of Energy, Growth, Openness and Financial Development on Carbon Emissions in Turkey." *Energy Economics*, vol. 36, 2013, pp. 262-267.
- Pata, Uğur Korkut. "Renewable and Non-Renewable Energy Consumption, Economic Complexity, CO₂ Emissions, and Ecological Footprint in the USA: Testing the EKC Hypothesis With A Structural Break." *Environmental Science and Pollution Research*, vol. 28, 2021, pp. 846-861.
- Pesaran, M. Hashem, and Takashi Yamagata. "Testing Slope Homogeneity in Large Panels" *Journal of Econometrics*, vol. 142, 2008, pp. 50-93.
- Pesaran, M. Hashem, Aman Ullah and Takashi Yamagata. "A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross-Section Independence" *Econometrics Journal*, vol. 11, 2008, pp. 105-127.
- Pesaran, M. Hashem. "A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence." *Journal of Applied Econometrics*, vol. 22, 2007, pp. 265-312.
- Salahuddin, Mohammad Khorshed Alam, and İlhan Ozturk. "The Effects of Internet Usage and Economic Growth on CO₂ Emissions in OECD Countries: A Panel Investigation." *Renewable and Sustainable Energy Review*, vol. 62, 2016, pp. 1226-1235.
- Sharma, Susan Sunila. "Determinants of Carbon Dioxide Emissions: Empirical Evidence From 69 Countries." *Applied Energy*, vol. 88, no. 1, 2011, pp. 376-382.
- Soytaş, Uğur, and Ramazan Sari. "Energy Consumption, Economic Growth, and Energy Emissions: Challenges Faced By an EU Candidate Member." *Ecological Economics*, vol. 68, no. 6, 2009, pp. 1667-1675.
- Soytaş, Uğur, Ramazan Sari, and Bradley T. Ewing. "Energy Consumption, Income, and Carbon Emissions in the United States." *Ecological Economics*, vol. 62, no. 3-4, 2007, pp. 482-489.
- T.R. Ministry of Environment and Urbanization (2018), <https://webdosya.csb.gov.tr/db/bolu/icerikler/cevre-20180222082618.pdf>.

- Tamazian, Artur, Juan Piñeiro Chousa, and Krishna Chaitanya Vadlamannati. “Does Higher Economic and Financial Development Lead to Environmental Degradation: Evidence From BRIC Countries.” *Energy Policy*, vol. 37, no. 1, 2009, pp. 246-253.
- Tunay, K. Batu. “Interaction of Macroeconomic Imbalances in Emerging Economies: The Case of Turkic Republics.” *bilig*, no. 83, 2017, pp. 171-199.
- Wang, S.S., Dequn Zhou, Peng Zhou, and Qunwei, Wang. “CO₂ Emissions, Energy Consumption and Economic Growth in China: A Panel Data Analysis.” *Energy Policy*, vol. 39, no. 9, 2011, pp. 4870-4875.
- World Wide Fund for Nature (WWF-Turkey). “Turkey Ecological Footprint Report.” 2012, https://www.footprintnetwork.org/content/images/article_uploads/Turkey_Ecological_Footprint_Report_Turkish.pdf.
- Yapraklı, Sevda, and Erdemalp Özden. “The Effect of Sustainable Development on Economic Complexity in OECD Countries.” *International and Multidisciplinary Journal in Social Sciences*, vol. 10, no. 2, 2021, pp. 151-180.
- Yapraklı, Sevda. *Energy-Driven Growth: Applications to the Turkish Industrial Sector*. 1st Edition, Istanbul: Beta Publications, 2013.
- Yeter, Fatih, İlhan Eroğlu, Nalan Kangal, and Mustafa N. Çoban. “Relationship Between Economic Growth, Energy Consumption And Environmental Deterioration: Panel Data Analysis on Turkic Republics Abstract.” *Turkish World Studies*, vol. 129, no. 255, 2021, pp. 405-432.

Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye’de Çevresel Bozulmanın Temel Makroekonomik Belirleyicileri: Panel Veri Analizleri*

Sevda Yapraklı**

Dilek Özdemir***

Özge Buzdağlı****

Öz

Yaşamın devamı açısından önem arz eden çevresel bozulmayı önlemeye yönelik tedbirler tüm dünya ülkelerinin önem verdikleri temel konular arasında yer almaktadır. Sürdürülebilir çevre için hem küresel boyutta ortak hem de her ülkenin kendi imkânlarına göre bireysel politik tedbirler almaları gereklilik arz etmektedir. Uygulamalı literatürde yeraltı ve yer üstü doğal zenginliklerine rağmen ekolojik açık veren Bağımsız Türk Cumhuriyetleri’nde çevresel bozulmayı etkileyen temel makroekonomik faktörlerin neler olduğuna yönelik çok az sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu nedenle çalışmada Türkiye ve Bağımsız Türk Cumhuriyetleri’nden Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan için veri mevcudiyetine göre 1996-2018 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak panel veri analizleri yapılmıştır. Analizlerde; çevresel bozulmayı temsilen ekolojik ayak izi bağımlı değişken, kişi başına GSYH, ekonomik karmaşıklık endeksi, yenilenemeyen ve yenilenebilir enerji tüketimi ile ticari dışa açıklık bağımsız

* Geliş Tarihi: 05 Kasım 2022 – Kabul Tarihi: 16 Mart 2023

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Yapraklı, Sevda, Dilek Özdemir, ve Özge Buzdağlı. “The Main Macroeconomic Determinants of Environmental Degradation in the Independent Turkic Republics and Türkiye: Panel Data Analysis.” *bilig*, no. 107, 2023, ss. 161-195, <https://doi.org/10.12995/bilig.10706>.

** Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü – Ezurum/Türkiye
ORCID: 0000-0002-1902-899X

***sevda1@atauni.edu.tr

Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü – Ezurum/Türkiye
ORCID: 0000-0002-8048-7730

pdilek@atauni.edu.tr

**** Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü – Ezurum/Türkiye
ORCID: 0000-0002-2798-9889

ozgetatlici@atauni.edu.tr

değişkenler olarak ele alınmıştır. Analizlerden elde edilen bulgulara göre ekolojik ayak izinin temel belirleyicilerinin kişi başına GSYH, yenilenemeyen enerji tüketimi ve ekonomik karmaşıklık endeksi olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Ekolojik açık, ekolojik ayak izi, biyokapasite, makroekonomik belirleyiciler, bağımsız Türk Cumhuriyetleri, panel veri analizi.

Основные макроэкономические детерминанты деградации окружающей среды в независимых тюркских республиках и Турции: анализ панельных данных*

Севда Япраклы**

Дилек Оздемир***

Озге Буздаглы****

Аннотация

Меры предосторожности по предотвращению деградации окружающей среды, важной для продолжения жизни, относятся к числу важнейших вопросов, которым придается значение во всех странах мира. Для устойчивой окружающей среды необходимо принять как глобальные общие, так и индивидуальные политические меры, соответствующие возможностям каждой страны. В литературе очень мало исследований основных макроэкономических факторов, влияющих на деградацию окружающей среды в независимых тюркских республиках и Турции, имеющих экологический дефицит, несмотря на наличие подземных и наземных природных ресурсов. По этой причине анализ па-

* Поступило в редакцию: 05 ноября 2022 г. – Принято в номер: 16 марта 2023 г.

Ссылка на статью:

Yapraklı, Sevda, Dilek Özdemir, and Özge Buzdağlı. "The Main Macroeconomic Determinants of Environmental Degradation in the Independent Turkish Republics and Türkiye: Panel Data Analysis." *bilig*, no. 107, 2023, pp. 161-195, <https://doi.org/10.12995/bilig.10706>.

** Проф., д-р, Университет Атагюрка, Факультет бизнеса и административных наук, кафедра экономики – Эрзурум/Турция
ORCID: 0000-0002-1902-899X

*** sevda1@atauni.edu.tr

Доц., д-р, Университет Атагюрка, факультет бизнеса и административных наук, кафедра экономики – Эрзурум/Турция
ORCID: 0000-0002-8048-7730
pdilek@atauni.edu.tr

**** Доц., д-р, Университет Атагюрка, факультет бизнеса и административных наук, кафедра экономики – Эрзурум/Турция
ORCID: 0000-0002-2798-9889
ozgetatlici@atauni.edu.tr

нельных данных был проведен для независимых тюркских республик Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана, Туркменистана, Узбекистана и Турции с использованием годовых данных за период 1996-2018 годов, в зависимости от наличия данных. В анализе экологический след, который представляет собой деградацию окружающей среды, рассматривается как зависимая переменная; ВВП на душу населения, индекс экономической сложности, потребление невозобновляемых и возобновляемых источников энергии, а также открытость торговли рассматриваются как независимые переменные. Результаты анализа показывают, что наиболее важными факторами воздействия на окружающую среду являются ВВП на душу населения, потребление невозобновляемой энергии и индекс экономической сложности.

Ключевые слова

Экологический дефицит, экологический след, биоемкость, макроэкономические детерминанты, независимые тюркские республики, анализ панельных данных.

Araştırma Makalesi / Research Article

Inclusive Approach of Türkiye on Access and Integration of Refugees to Higher Education*

Ayselín Yıldız**

Abstract

Türkiye stands at the forefront of countries that have embraced a considerable number of refugees and asylum-seekers, making it a prominent host for displaced populations worldwide. In recent years, Türkiye has developed a novel and inclusive approach designed to facilitate the access of refugees to higher education. This article endeavours to examine Türkiye's policy framework and intricate challenges that arise during its implementation, with a keen focus on how top-down policy interventions interact with institutional bureaucracies and the socio-cultural context. The study postulates that while Türkiye boasts a national inclusive policy, the effectiveness and outcome of its implementation lie within the realm of decentralization. The success or failure of the policy hinges on the institutional capacity, willingness of the higher education institutions to accept refugee students and the sociological dynamics between locals and refugee students. For the policy to genuinely thrive, it necessitates addressing institutional disparities and variances among higher education institutions.

Keywords

Internationalisation, higher education, refugees, integration, recognition, Türkiye.

* Date of Arrival: 26 April 2023 – Date of Acceptance: 07 August 2023

You can refer to this article as follows:

Yıldız, Ayselín. "Inclusive Approach of Türkiye on Access and Integration of Refugees to Higher Education." *bilig*, no. 107, 2023, pp. 197-222, <https://doi.org/10.12995/bilig.10707>.

** Assoc. Prof. Dr., İstinye University (Affiliated Scholar) – İstanbul/Türkiye

ORCID: 0000-0001-8845-2367

ayselinyildiz@gmail.com

Introduction

Access to education is a fundamental right for everyone, irrespective of their nationality, civic or migration status. The right to education is codified in many declarations and international laws, most notably the 1948 Universal Declaration of Human Rights and the 1989 Convention on the Rights of the Child. The 1951 United Nations Refugee Convention refers to the right to education in Article 22 and invites states to offer the same educational opportunities to refugees as they offer to their nationals with regard to compulsory education. However, higher education (HE) is not explicitly addressed by the Convention and is not necessarily seen as part of the universal right to education. Thus, refugees' access to HE is left for the discretion of host countries and states are merely being advised that refugees will receive a treatment no different than other foreigners. In other words, states have the authority on how to manage access and integration of refugees to higher education which results in different treatment and practices across the world.

The UN Sustainable Development Goals (SDGs) pledged to ensure “no one is left behind” and such purpose is intrinsic to the fourth SDG which targets to ensure that “by 2030 all women and men will have equal access to affordable and quality technical, vocational and tertiary education, including university” (United Nations). More specifically, the United Nations High Commissioner for Refugees (UNCHR) aims that by 2030 at least 15 percent of the university age refugees will have access to higher education (UNHCR, *Refugee Education 2030* 7). However, as of 2022, only 6 percent of eligible refugees have equitable access to higher education (UNCHR, *UNHCR Education Report* 6), far from that target.

The significance of integrating refugees into HE is rarely addressed by states as a policy issue (Al-Haque; Gidley et al.). Only few countries plainly address the access of refugees to HE; for example, Germany, Türkiye, Norway, and Portugal (Eurydice; Abamosa). Moreover, since refugees' access to HE is not perceived with the same urgency as their access to compulsory education, it is an under-researched field with somewhat limited literature (Reinhardt et al.; Streitwieser et al.). This article aims to contribute to this limited body of research by examining the inspiring and challenging aspects of the inclusive approach developed by Türkiye enabling refugee and refugee-like populations¹ to enrol into HE institutions. The analysis in this study focuses on how policy

intervention to include refugees in HE, is complemented or challenged by institutional bureaucracies and the socio-cultural context as well.

Forcibly displaced students encounter several obstacles concerning their access and integration to HE. Among these obstacles, it is widely observed that legislative frameworks defining the statuses and rights of refugees and complex administrative procedures put forward by host states, leave refugee students caught in a bureaucratic cycle that denies or delays their access to HE. In some cases, the access of refugees/asylum-seekers to HE depends on receiving an official status which might take several months and even years (Streitwieser et al. 238). In other cases, refugees are asked to provide the same documents and fulfil the same conditions as other international students who are voluntarily mobile and have different means. Refugee students often lack documents such as diplomas, certificates, transcripts and are not able to prove their previous qualifications (Houghton and Morrice). Even if they have documents, validation of such documents constitutes another obstacle since communicating with the institutions in their country of origin might be difficult or even impossible. Further challenges include lack of proficiency in the local language (Morrice), the need for scholarships (Dryden-Peterson and Giles), lack of academic/career counselling (Unangst and Crea) and unfamiliarity with the university culture and the academic system (Joyce et al.). Finally, financial insecurity is one of the biggest challenges that refugees face (Unangst). Students might not be able to pay tuition and afford the high costs of attending university (Anselme and Hands). Moreover, young refugees often need to work to self-sustain, thus they stop or relinquish their higher education aspirations. Accordingly, while attending HE determines refugee youth's career path, facilitates their employability and supports social cohesion by expanding both their and host society's social capital (Yıldız, *Integration*; Colucci et al.), lack of necessary supportive mechanisms of social inclusion led to their under-employment, unemployment but moreover social and economic alienation.

Türkiye, in recent years hosts the world's highest number of refugees and asylum-seekers including more than 3.6 million Syrians under temporary protection status and additionally 318,000 holders of international protection status and asylum-seekers from diverse nationalities (UNHCR). Türkiye also hosts 260,151 international students from different regions in particular Asian, Middle East and African countries (CoHE, *Higher Education*).

Ensuring access to education for everyone at all levels, starting from primary to higher education, is a significant issue for Türkiye. Türkiye's inclusive approach to refugees, which facilitates their access to higher education as quickly as possible and sets procedures for the recognition of their previous qualifications, deserves special attention. The approach that has been evolving since 2012 offers valuable insights that other countries hosting refugees might learn from. Nevertheless, it also raises various challenges which highlight the significant need for collective action and active engagement at the institutional and social levels. In this respect, Türkiye exemplifies a case for how top-down policy approaches for the integration of refugees into higher education should be accompanied by actions taken at institutional and social levels, such as initiatives taken by student and teaching staff in order to realize an actual inclusive education that encourage social cohesion.

The first section of this article provides an overview of the higher education system in Türkiye with specific reference to the different procedures of access to higher education for Turkish citizens, international students including refugees. The second part reviews the inclusive policy purposefully developed for refugees. It focuses on the supportive mechanisms, legislations and pathways established for refugees in order to facilitate their access to higher education. It also describes the special procedures in Türkiye devised for the recognition of refugees' qualifications and diploma equivalencies. The third section critically discusses the challenges posed by HE institutions to the implementation of the inclusionary policy over the last decade. The study concludes by some reflections that goes beyond the particular case of Türkiye and addresses some research directions and policy suggestions for the broader international context.

The Turkish Higher Education System and Admission Procedures

The higher education system in Türkiye has three levels: associate degree (at least two years); undergraduate degree (at least four years); and graduate degree (master, PhD, and expertise in arts and proficiency in art). The Council of Higher Education (CoHE) is the central and autonomous public authority, which is responsible for planning, coordination and supervising higher education institutions (HEIs). Currently, there are 208 HEIs in Türkiye, of which 129 are public universities, 75 are non-profit private universities and 4 are non-profit higher vocational institutions established by foundations

(CoHE, *Higher Education*). In the academic year of 2021-22, a total of 8.2 million students were enrolled into higher education institutions in Türkiye (CoHE, *Higher Education*).

In the last decade, following the global trend of internationalization of higher education, Türkiye also initiated a reform of internationalization of higher education. The impact of the Bologna Process and the Europeanization of Türkiye's HE was influential in pushing Türkiye's efforts to harmonize and internationalize its HE policy as a full member of the European Higher Education Area (EHEA). Türkiye's participation in the EU's flagship programmes such as Socrates, Erasmus (2004-2013), Erasmus+ (2014-2020) and Erasmus+ (2021-2027) had also significant impact on triggering internationalization reforms of HEIs particularly in terms of encouraging students and teaching staff mobility. Additionally, these programmes primarily paved a way for Turkish HEIs to increase their institutional cooperation agreements, revise their curricula so it will fit the Bologna process and moreover use the European Credit Transfer System (ECTS) to facilitate mobility and recognition of previous credentials.

In 2017, Türkiye adopted the "Strategy Document of Internationalization of Higher Education for 2018-2022" which is based on three pillars: increasing access to higher education, quality assurance and strengthening the internationalization capacity of both the CoHe and HEIs (CoHE, *Strategy Document*). Initiatives such as offering new scholarship opportunities to support and attract national and international students (Budak and Terzi), participation in various exchange programmes and increasing collaboration with many HEIs abroad have made international mobility emerge as one of the prevailing components of this strategy. Consequently, the number of international students and researchers in Türkiye has increased remarkably from 16,656 in 2000 (CoHE, *Strategy Document*) to 260,151 in 2022 (CoHE, *Higher Education*). Bulut and Kondakçı mention that growing number of refugee students has also been one of the primary reasons of this increase in number of international students.

Following the outbreak of the civil war in Syria in March 2011, the mass arrival of Syrian refugees to Türkiye raised the need to address the access of refugees to HEIs. The unexpected experience of hosting high number of Syrian refugees has obviously pushed Türkiye to incorporate a specific section in its internationalization strategy, addressing the integration of refugees into

HEIs. In this respect, Türkiye’s approach can be seen as “reactive policy” which is defined as the formulation of a policy in response to an event or a crisis (Bovens et al., *Success and Failure*). Over time, through consecutive legislations, Türkiye pursued a de-centralized approach which aims to stimulate integration of refugees into HEIs by reinforcing a flexible admission procedures and practices. Through these initiatives the number of Syrian refugee students has increased from 608 in 2011 (CoHE, *Strategy Document*) to 53,097 students in 2022 (CoHE, *Higher Education*). As of 2022, Syrian students constitute 20 percent of all international students in Türkiye. The number of Syrians refugees between the ages 19 and 24 in Türkiye is 392,097 (PMM) which means that 13.5 percent of them enrolled into HEIs in Türkiye. As the initiatives were extended to other nationalities who has fled to Türkiye due to violent conflict in their countries, the enrolment of students from Afghanistan, Iraq and Yemen has also increased progressively.

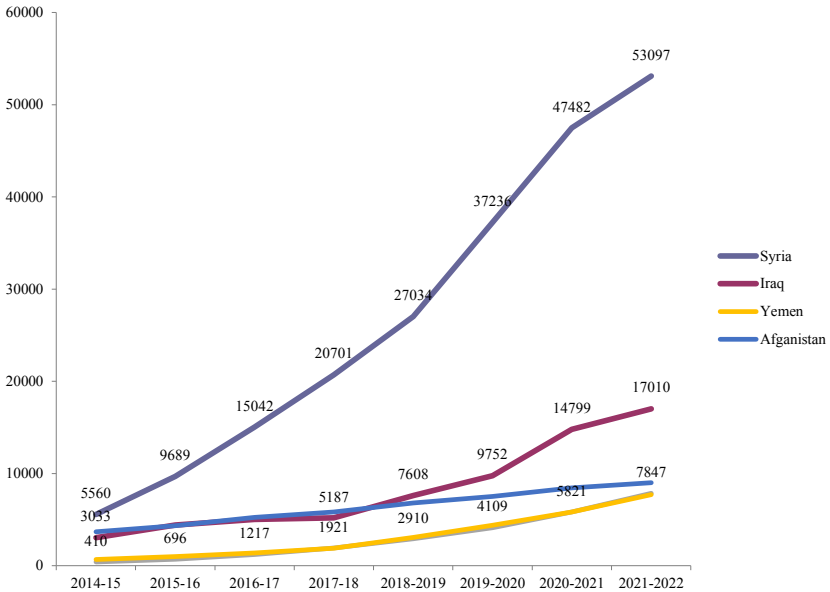

Figure 1. *Number of Students from Syria, Iraq, Yemen and Afghanistan Enrolled at HEIs in Türkiye* (Data compiled from CoHE higher education statistics database, 2023)

Access to higher education in Türkiye is managed differently for Turkish students and international students. Turkish citizens are required to succeed

at a nation-wide, competitive Central Placement Exam (YKS) by which they are ranked according to their overall scores. The overall scores are calculated as a combination of scores they received at the central exam and the student's high school grade point averages. Then, the students receive a placement through a centralized system based on their own choices within the constraints of limited number of offered quotas at each HEIs. According to YKS 2022 results, 3 million students took the exam, however only 915.549 (30.5 %) were placed at a HEIs (ÖSYM). The competitive placement system for Turkish students and Syrians' access to HE is one of the factors that militates the growing anti-migrant sentiments and misperceptions in Turkish society. Despite having different quotas for the allocation of Turkish and international students and different admission procedures, Syrians are misperceived as accessing HEIs without any assessment process and taking the limited available quotas of Turkish students.

For international students, the admission criteria, specific procedures and available quotas are set individually by the HEIs themselves through a decentralised system that is in line with the general legislative framework set by the CoHE. Some HEIs might ask for a Foreign Student Exam (YÖS) which mainly includes questions in mathematics, geometry, and basic learning skills. International students applying to Medicine, Dentistry, Pharmacy, Law, Teaching and Engineering programs must take YÖS which is organized centrally in six languages (Turkish, English, German, Arabic, French and Russian) by CoHE. It should be noted that CoHE decided to organize YÖS centrally for the aforementioned study fields in order to ensure standardization. Previously YÖS was being prepared and held by the HEIs themselves. Some other universities might also ask for achieving a minimum score in an international standard exam such as Scholastic Aptitude Test (SAT). Others might admit students with minimum grades they received on an international diploma such as the International Baccalaureate (IB) or the French Baccalaureate. HEIs might also ask for a national diploma grade such as the *Diploma Debirestan* from Iran. Applications are evaluated on academic merit by faculty and acceptance is given individually by each HEI. As a significant development, especially for Syrian youth in Türkiye, CoHE has decided that international students who have enrolled in secondary education institutions in Türkiye during the 2022-2023 academic year and onwards will be admitted only through the YÖS exam as of 2026.

The admission procedure for first time applications of refugees or other people in a refugee-like situation is not entirely different than any other international student in terms of assessing their prior academic qualifications. Refugees are free to apply directly to the HEI of their choice given that they satisfy the admission criteria set by the HEI for all international students. The approach ensures non-discriminatory practice between refugees and other international students. The only difference being that there are supportive mechanisms in place (tuition fee waiver, scholarships, Turkish language support, YÖS preparation courses) offered only for refugees. For example, Syrian students were for a long time exempt from paying international student fees at state universities and their fees are covered by the Presidency for Turks Abroad and Related Communities (YTB). Cin and Doğan (301) highlight that fee exemption and scholarship support were significant factors that made Syrian students' access to higher education possible. However, in the tenth year of Syrian refugees' arrival to Türkiye, with the Presidential Decree July 1, 2021, the fee exemption for newly registered Syrian students was abolished (Official Gazette). The new regulation does not apply to those who registered at the HEI before 2021-22 academic year. The abolishment of the fee exemption might be due to the prolonged stay of Syrians in Türkiye which is no longer seen as emergency in need for specific intervention. However, a focus group discussion held by UNHCR with graduate students at the Gaziantep University, reveals that the majority of these students reported that they struggle to continue their education due to the cancellation of the fee waiver policy (HEWG). Meanwhile, refugee students are being supported through various scholarship programmes such as "Türkiye Scholarships" by YTB, Hopes-Madad by the EU, the UNHCR DAFI Programme and assistance provided by some international NGOs such as SPARK.

A Novel Policy Approach: Facilitating Access to Higher Education

Türkiye responded to the Syrian humanitarian crisis by providing urgent protection and demonstrated remarkable resilience in absorbing more than 3.6 million Syrians over the past 12 years. Syrians, though they are not defined by Türkiye's immigration policy as refugees, are registered under the "temporary protection" scheme and are granted rights to access education, health services and the labour market.

Concerning access to higher education and recognition of prior academic qualifications, the inclusive policy approach has evolved gradually. In its initial stages, it enabled the quick access of Syrian refugees to HEIs through “special student” or “transfer student” statuses. In the academic year 2012-2013, as an emergency step, ad-hoc intervention, the CoHE decided that seven selected Turkish HEIs located close at the border, would be allowed to admit Syrian refugee students (with or without documents) as “special students” without any admission exams. The special student status does not grant a degree, however, it keeps the students in the education system and they might transfer the credits for courses they passed successfully, if they are admitted to a degree programme later on. The ad-hoc practices that CoHE carried out in 2012 aimed to ensure an immediate access to HE for Syrian refugees. This response has been progressively replaced by an evolving and inclusive approach. The initial reactive response of the CoHE aimed at preventing the education of Syrian refugees being interrupted during the period of displacement and keeping them in the education system rather than in a limbo. The “special student” policy targeted Syrian youth who were sheltered close to border cities.

Beyond facilitating access to HEIs, in 2013, the CoHE also put in place “transfer student procedures” devised for the ones without any documents or the ones in need of document validation who attended Syrian universities before 2013. This special transfer procedure was also extended to students from Yemen and Egypt. A new article was added to the CoHE’s “*Regulation on Principles of Transfers Between Associate and Undergraduate Degree Programs of Higher Education Institutions, Double Major, Minor, and Credit Transfers Between Institutions*” (Official Gazette). According to the new article, except for degrees in medicine and dentistry, students who have had to interrupt their education due to violent events and humanitarian crises in countries determined by CoHE were allowed to transfer their course credits and enrol at Turkish HEIs as transfer students. The determination of the level of enrolment and the recognition of extant credits were left for the discretion of each HEIs. Again, through a decentralised system, HEIs were asked to establish committees to evaluate and decide on refugee students’ admission. Students without documents continued to be admitted to HEIs using the status of special students. Yet, Syrian refugee students were able, with time, to submit and complete their missing documents such as transcripts, and gradually enrol to regular degree programmes. The number of

both special and transfer students has eventually decreased while the number of Syrian students enrolled into regular programmes has increased significantly (Yıldız, *Integration* 82). For example, Istanbul University, which is one of the HEIs that has the highest number of Syrian students, reported that 62 per cent of its registered Syrian students have enrolled through the transfer student procedure and in time they became regular students benefiting from CoHE's facilitated process (Yürür et al. 19).

Procedures set for the recognition of qualifications and diploma equivalency, constitute another aspect of this novel approach. Recognition of prior academic studies is key not only to build inclusive society but also to support the welfare of everyone since it provides access to employment. The Convention on the Recognition of Qualifications concerning Higher Education in European Region (Lisbon Convention) provides a legal framework for the recognition of qualifications held by refugees, displaced persons, and persons in a refugee-like situations. (Council of Europe). Similarly, The Global Compact on Refugees dedicates one of its 23 objectives to the facilitation of mutual recognition of equivalency of academic, professional and vocational qualifications. In 2019, UNESCO adopted the "Global Convention on the Recognition of Qualifications" aiming to promote a fair, transparent and non-discriminatory mechanism for higher education (UNESCO, *Global Convention*). The Convention, in article VII invites states to take necessary and feasible steps to fairly and efficiently assess and recognise partial studies and qualifications held by refugees and displaced persons even in the case of when they are lacking the appropriate documents. However, despite many efforts at the international level, many countries' recognition mechanisms remain inefficient and people's skills and potential go largely underutilized (UNESCO, *Global Education*). Consequently, most of the highly educated refugees are employed at a level lower than their qualifications or remain unemployed (Yıldız 11).

Türkiye is a member of EHEA with its comparable structures (degree and qualifications framework) and a signatory country to Lisbon Recognition Convention since 2004. Recognition of qualifications of migrants has been a key issue for Türkiye in terms of attracting particularly highly skilled migration, strengthening the country's economic development and human capital. The "10th Development Plan 2014-2018" targets not only to increase

number of international students but also envisages a vision to attract labour migration in line with Türkiye's labour market priorities. One of the strategic targets laid down in the "Strategy Document and National Action Plan on Harmonization 2018-2023" is to develop mechanisms to support migrants' access to higher education and take necessary steps to support the education of refugees' without documents (PMM, *Strategy Document*).

In 2017, Türkiye's CoHE initiated yet another new centralized procedure for recognition of qualifications and diploma equivalence, in a policy entitled "Recognition and Equivalence Application Processes for those from Countries where there is War, Invasion or Annexation" (CoHE, *Recognition*). Graduates from HEIs in Syria, Yemen, Iraq, Palestine, Libya, Somalia, South Sudan, and Crimea are allowed to benefit from this new procedure. The new procedure was put in place for those who: (1) are not able to submit diplomas or transcripts; (2) are not able to submit any documents to prove their level of education; (3) have missing documents; 4. or have the original diplomas or transcripts but are not able to validate them. While under normal conditions, it is not possible to submit application for equivalency of diplomas if the candidate (international student or Turkish citizen gained his/her diplomas abroad) does not have the required documents, the new procedure allows only refugees to have their prior education evaluated without documents. Those graduates are first requested to fill in the "Equivalence Application Form" which asks about their prior education (statement based) and any available documents such as certificates, language proficiency or job experience credentials. For each field of study, the CoHE established Diploma and Degree Identification Commissions at selected universities to assess and validate the candidates background, degree and level of knowledge. The commissions invite the applicants for a written or verbal exam to validate their qualifications. Applicants were also suggested to provide any proof of their professional work experience that may support their request, particularly when their diploma cannot be confirmed. The final decision is given by CoHE in accordance with the provisions of the Regulations. The final assessment of CoHE might grant a "full equivalence", "rejection" or the applicant might be asked to enrol in "Level and Proficiency Identification" programmes (course completion, internship, clinical practice etc.). This procedure corresponds with UNESCO's Qualifications Passport for Refugees and Vulnerable Migrants (UNESCO, *UNESCO Qualifications*), but it offers a further academic assessment process.

It should be noted that implementing such procedures that allow refugees to have their previous studies recognised, has a direct impact on the labour market as well. In Türkiye, for most professions, recognition of qualifications and diplomas provides direct access to the labour market. This means, except some professions, access to labour market does not require any additional procedures such as being registered or certified by the relevant Turkish professional association. In this sense, Türkiye can be considered as the “first country of recognition” in the EHEA for many international graduates coming from countries such as Syria, Iraq, and Egypt (Yıldız 12). The current policy, despite its limitation, acts as an equalizer between those gained their degrees in Türkiye and those acquired the same degree abroad irrespective of the applicants’ nationality. However, in the case of some occupations and professions such as dentistry, nursing, law and veterinary only can be practiced by Turkish citizens.

Institutional and Social Challenges for the Inclusion Policy: Admission, Attainment and Social Integration

While at policy level, Türkiye has facilitated the access of refugees into higher education and set procedures to overcome possible barriers, it adopted a decentralised approach which left the implementation of such steps and procedures at the discretion of individual HEIs. Consequently, different HEIs have interpreted and implemented the policy differently, especially when it comes to admitting, rejecting or integrating Syrian refugee students.

At the institutional level, one of the challenges of the implementation of the inclusive policy, is the level of willingness of HEIs to admit refugee students. This has also to do with their often-limited institutional capacity to integrate large numbers of students and lack of coordinated supportive mechanisms at the HEIs that are designed to ease the integration of refugees to the academic system and culture of the HEI. These factors can also explain the variations in numbers of Syrian students enrolled at different HEIs. While the maximum quotas and general principles of admission of international students and refugees are centrally promoted by the CoHE, specific admission criteria, procedures, recognition of prior learning are decided by autonomous HEIs. Given this flexibility, some HEIs are more open to admit refugee students, others are not willing to or not able to accept any students due to their lack of infrastructure/institutional capacity. Among 208 HEIs in Türkiye, only ten universities host 40 per cent of all Syrian students; 50

HEIs host less than 20 Syrian students. HEIs that host high number of Syrians students such as Gaziantep University (2,181), Harran University (1,928) and Mardin Artuklu University (1,577) (CoHE, *Higher Education*) are located close to the border with relatively high numbers of Syrians living in the city. It should be noted that these university also had many Syrian graduates, so the number of registered Syrian students were higher in the previous years. Since number of applications from Syrian students to these HEIs is high, they might have felt the need to invest in developing special admission procedures. Expert interviews conducted as part of REFREC-TR research project² with international officers from Çukurova University, Mersin University and Gaziantep University, confirm this assumption as the experts pointed out the high number of applications as a factor that triggered the HEIs to develop the necessary admission procedures for Syrians students. One of the experts highlighted that the response of the HEI he works at was inclusionary because they perceived Syrian refugees in Türkiye as temporary, and they just wanted to assist the refugee students to continue their education without interruption. However, he also stated that they have not envisaged this emergency response will lead to the graduation of these students from the universities in Türkiye. Another expert stated that they receive high number of applications from Syrian refugees especially for engineering programmes; however, they had to reject some of them because the university lacks infrastructure and physical capacity such as the laboratories to serve for additional students. He also mentioned the incompatibility of some curriculums in Syria such as the English Literature programmes as a reason to reject applications.

Another reason why some universities have more Syrian students is the attraction factors that make some universities more appealing to Syrian refugees than others. For example, HEIs such as Gaziantep University offers degree programmes in Arabic. Istanbul University hosts 2,233 Syrians as many Syrians also live and work in Istanbul. It offers special guidelines for Syrian students to facilitate their integration. It should also worth mentioning that there are 75 non-profit foundation HEIs in Türkiye and they charge tuition fees that refugees are not able to afford. State's support as well as international organizations' scholarships do not cover the tuition fees of foundation universities. This leads to low rate of enrolment of refugee students in foundation universities in comparison to state universities.

Hence, the decentralised system gives HEIs the freedom to shape their own inclusive policies, however, it also permits most HEIs to abstain from their responsibility and even to adopt an exclusionary policy by making refugees' admission procedures difficult or not providing them any support once admitted. For example, while some HEIs recognize and transfer the credits refugee students have from their previous studies in Syrian universities, without making the student lose any prior credits, some HEIs do not recognize their previous learning and make students enrolled as first year students. This might be because some HEIs do not perceive the quality of education in Syria compatible enough with their own curriculums. Students then choose HEIs that recognize their prior learning. Some universities deter refugee students from enrolling by not offering any information on their web sites on how to apply. Other universities take exclusionary measures such as only offering very limited quotas. Some HEIs only accept original documents for application whereas some accepts any copies of the documents for admission. One of the experts, in the study mentioned above, stated the submission of fraud documents by the Syrian applicants is very common and the staff at the HEIs are not experts in validating the originality of the documents.

All in all, although the policy level supports refugees' access to HE, all these factors play a significant role in students' decision to enrol to a specific HEI and the decision of an HEI to welcome Syrian refugees and how many they are willing or able to admit. Accordingly, the decentralised approach allows HEIs, intentionally or unintentionally, to develop different practices on how to approach the admission of refugees to their institution. One of the experts interviewed in the study quoted above has criticized the decentralised approach arguing that it results a non-standardized systems across the HEIs with huge quality differences in admission procedures.

In addition to institutional challenges, another challenge to the inclusive policy is that of social integration coupled with public discourse and perception (Kondakçı et al., 623). This refers to obstacles concerning the social interaction between local students, teaching staff and refugee students, which can often be unconstructive. Integration of refugees to HEI goes beyond admission which means students are able to continue their education, attend and follow courses, socially participate and integrate into campus life. A high number of refugee students admitted to the HEI does

not necessarily mean a successful model of integration. Institutional factors often intersect with the social environment and challenge the integration of refugees. Lack of language proficiency constitutes a significant obstacle in terms of integration once access was gained (Yilmazel and Atay). Proficiency in Turkish is a basic criterion for entering most HEIs since the medium of instruction in many programmes is Turkish. Accordingly, refugees are expected to prove their Turkish proficiency and they need to take language courses. Lack of support for language courses is an institutional challenge, but it is also a social challenge for the refugee students themselves since lack of language proficiency is an obstacle for interacting with the local students (Sağır and Aydın; Spark). Language support is key to fostering social integration and avoiding isolation, exclusion, racist bullying and difficulties in building friendships (Ager and Strang). This also affects Syrian refugee students' academic performance and their motivation (Yaralı Akkaya; Erdoğan and Erdoğan; Cin and Doğan). Indeed, such social challenges requires an institutional structure that promotes institutional inclusiveness (Ateşok et al.).

Another social challenge is the high rates of dropouts. One of the main reasons for the high rates of dropouts is that the vast majority of refugee students need to work while studying in order to support their families (Erdoğan and Erdoğan). Others have to interrupt their education due to lack of financial resources. Scholarships for refugees are often insufficient which force them to enter into the workforce to cover their living costs. Lastly, one of the expert interviews (in the study mentioned earlier) highlighted that some Syrian students enrol at the HEIs only in order to get advantage for acquiring the Turkish citizenship, thus they do not attend classes regularly. According to Türkiye's Citizenship Law (Article 12), by means of exceptional citizenship, foreigners who provided or are expected to provide outstanding services in scientific, technological, economic, social, sporting, cultural and artistic fields might be granted Turkish citizenship. The criteria governing the naturalization of Syrians in Türkiye by means of exceptional citizenship lack clarity and transparency. However, official statements and existing empirical research suggest that possessing a profession or holding a higher education diploma are considered advantageous and serve as key factors for a number of Syrians who have been granted Turkish citizenship on an exceptional basis (Serdar 52; Akçapar and Şimşek 177).

Growing resentment and anti-migrant discourses towards refugees in Türkiye (Turhan and Yıldız 513) constitute another significant challenge for the social inclusion of refugee students in HEIs. Exacerbated by the Türkiye's current economic struggle, increasing politicization of the migration issue (Kirişçi and Yıldız), competition for jobs and pressure on strained public services have led to increased social distance and decreased social acceptance of Syrian refugees. Syrians has often been portrayed in the media as economic burden and security threat. Concerning social interactions between local and refugee students, this has backlash implications. In research conducted at Mersin University (Attar and Küçükşen), Syrian and Turkish students were observed to be spatially separate on campus and even in classrooms. Another research shows that the level of social interaction between Syrian students and local students is low (Sağır and Aydın), lack of belonging and sense of alienation exists (Kondakçı et al. 628) and there is even a risk of emerging 'social ghettos' in some cities (Şahin and Kaya 21). Syrian refugees underscore facing exclusionary and humiliating attitudes by local peers and encountering negative stereotypes sometimes even expressed by teachers (Şahin and Kaya; Gül and Kaylı). Similarly, research at Harran University reveals that Syrian students are motivated to participate in society, but they experience marginalization, exclusion, and deprivation of psycho-social support (Gülerce and Çorlu). These experiences ultimately lead to feeling alienated from the university's community and the society.

Concluding Remarks

Despite research still being limited, in recent years, research on access and integration of refugees in higher education has emerged into a growing research field. It has also become a distinct policy area for some states developed as a response to the increasing number of refugees. Türkiye, not only being the host of the highest number of refugees in the world but also developing a state-level inclusive policy, makes an important case. While the access of Syrian refugees to HEIs in Türkiye, by and large, can be seen as a success story (Erdoğan and Erdoğan) it allows us to examine how policy implementation is challenged by institutional practices and social interactions.

At the macro level, Türkiye's reactive approach developed as an emergency response to the mass arrival of Syrians and focused on facilitating their access to higher education. Following the unprecedented level of Syrians' migration to

Türkiye, the Council of Higher Education immediately put forward policies designed to remove obstacles for enrolment in higher education, such as proof of qualifications, credit transfer and more. The rationale behind these policies was that to deny refugees entry into higher education would be an absolute loss of human capital. Later on, this inclusive approach was firmly incorporated into the government's strategy of the internationalization of higher education. However, the implementation of the national policy was to some extent decentralized, thus leading to a great variation in its implementation, where not all HEIs perceive the inclusion of Syrian refugee students as part of the internalization of HE and as an investing in human capital.

Accordingly, in contrast to the state policy's progressive and successful efforts, Türkiye also provides some insights for understanding the challenges that are likely to emerge when HEIs are left with its implementation. One of the lessons learnt from the Turkish case is that, while a de-centralized approach allows HEIs' flexibility in the admission process, it also allows them to deter and reject refugee students. Further evidence-based research is required to understand the main motivations of HEIs' admission practices; however, Türkiye's case demonstrates that state-based policy alone is not sufficient. This not only leads to unstandardized admission practices but also to unequal enrolment numbers of Syrian refugee students across different HEIs. Thus, it can be suggested that national policy will not remain declarative but will provide some standardization of the admission process along with budgetary support for HEIs in order to improve their supportive mechanisms and their capacity to include refugee students. Moreover, a central documents validation system is necessary for HEIs since they often lack the staff and means to assess and validate previous qualifications of refugee students. This too might remove some of the obstacles for admission.

Another important aspect that needs to be addressed is that ensuring access to higher education must be complemented by integration driven approaches embedded in HEIs, including the active engagement of administration, teaching staff and local students with refugee students. It should be underlined that existing initiatives predominantly focus on how to develop mechanisms to ensure access for refugees to higher education, however the ultimate aim is ensuring social inclusion (Abamosa). It requires a broader understanding that considers access, engagement and social cohesion. Thus, both the willingness

and capacity of HEIs to shape refugee students' educational pathways and to support social cohesion, are vital. Drawing on the policy level initiatives might have opened the doors of HEIs to refugees, but it is the HEIs that are required to actively integrate them. To do so, they need to expand their capacities and should also have relevant policies in place to promote social cohesion, offer language support, academic and career counselling, mentoring programmes, psychosocial support, peer learning and so on. Inclusive education should not neglect the needs of refugee students, not only financially but also by creating opportunities for them to actively engage with local students and integrate into campus life. These require HEIs to examine their organizational willingness and capacity to promote diversity and to incorporate social cohesion practices into their internationalization strategy. As Sonntag points out universities are urged to reconsider their approaches and perceptions towards refugees by moving beyond methodological nationalism. Further research is needed particularly to understand how to ensure the social inclusion of refugees at the institutional by supporting their socialization. While some research focuses on specific cases of HEIs, the broader context that is the local society's attitudes towards refugees should also not be underestimated in understanding the limitations of HEIs policies towards refugee students' integration.

The ultimate aim of integrating refugees into HEIs is to support employment, social cohesion and their welfare. Türkiye's main challenge today is no longer how to ensure access to HE as many Syrian students already have access. The main challenge today is whether their social mobility and educational attainment help them to be employed in the fields that fit their qualifications and skills. Syrian refugees who graduated from a Turkish HEI are in need of career counselling, mentorship programmes, and support on how to improve their entrepreneurial skills. Additionally, in order to really invest in human capital, Türkiye should review its procedures for granting Turkish citizenship and allow more spaces for refugees to pursue their own profession even without Turkish citizenship which will have a crucial contribution to Turkish society at large. In other words, in order for Türkiye to really include Syrian refugee graduates and make the most of their human capital, there is a need to think about their presence as permanent rather than temporary.

Conflict of Interest Statement

There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of this study.

Acknowledgements

The author gratefully acknowledges the constructive comments of the anonymous reviewers. Particular thanks go to the senior researchers Selin Siviş and Özde Ateşok for their dedication and hard work in conducting the field work in Adana, Gaziantep, Mersin and Istanbul. The author also thanks to Halleli Pinson for her guidance that has helped to improve the manuscript which will also be published as re-print book chapter in the “Research Handbook on Migration and Education”.

Notes

- 1 This article uses the term “refugee” in a broad and generic sense to include internationally displaced persons, asylum-seekers, and individuals with any type of international protection status such as temporary, subsidiary or humanitarian protection.
- 2 “Integrating Syrians into Turkish Higher Education through Recognition of Qualifications” (REFREC-TR) is a research project which was coordinated by the author and funded by the European Union’s Regional Trust Fund in response to the Syrian Crisis, the “Madad Fund”.

References

- Abamosa, Juhar Yasin. “Social Inclusion of Refugees into Higher Education: Policies and Practices of Universities in Norway.” *Educational Review*, 2021, pp. 1-21, doi:10.1080/00131911.2021.2009443.
- Ager, A., and A. Strang. “Understanding Integration: A Conceptual Framework.” *Journal of Refugee Studies*, vol. 21, no. 2, 2008, pp. 166-191, doi:10.1093/jrs/fen016.
- Akçapar, S.K., and Şimşek, D. “The politics of Syrian refugees in Turkey: A question of inclusion and exclusion through citizenship.” *Social Inclusion*, vol. 6, no. 1, pp. 176-187.
- Al-Haque, Rashed. “Canada’s Citizenship, Immigration, and International Education Policies.” *Inclusion through Access to Higher Education*, 2018, pp. 3-20, doi:10.1163/9789463512275_001.
- Anselme, Marina L., and Catriona Hands. “Access to Secondary and Tertiary Education for All Refugees: Steps and Challenges to Overcome.”

- Refuge: Canada's Journal on Refugees*, vol. 27, no. 2, 2012, pp. 89-96, doi:10.25071/1920-7336.34725.
- Ateşok, Zeynep Özde, et.al. *Syrian Students' Participation in Higher Education in Turkey: An Institutional Perspective*. Istanbul University Press, 2020.
- Beiser, Morton, and Feng Hou. "Language Acquisition, Unemployment and Depressive Disorder among Southeast Asian Refugees: A 10-Year Study." *Social Science & Medicine*, vol. 53, no. 10, 2001, pp. 1321-1334, doi:10.1016/s0277-9536(00)00412-3.
- Berg, Jana, et al. "Introduction: Refugees in Higher Education—Questioning the Notion of Integration." *Higher Education Research and Science Studies*, 2021, pp. 3-17, doi:10.1007/978-3-658-33338-6_1.
- Bevelander, Pieter, et al. *Resettled and Included? The Employment Integration of Resettled Refugees in Sweden*. Malmö Institute for Studies of Migration, Diversity and Welfare (MIM). Malmö University, 2009.
- Bovens, Mark, et al. *Success and Failure in Public Governance: A Comparative Analysis*. Edward Elgar Publishing, 2001.
- Budak, Muhammet Musa and Hacı Murat Terzi. "Scholarship Programs as Public Diplomacy Tool and Implementations in Turkic Council Countries". *Bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World*, 2021, vol. 96, pp. 229-253.
- Bulut-Şahin, Betül, and Yaşar Kondakçı. "Conflicting Perspectives on the Internationalization of Higher Education: Evidence from the Turkish Case." *Journal of Studies in International Education*, SAGE Publishing, Sept. 2022, <https://doi.org/10.1177/10283153221126245>.
- Cin, F. Melis, and Necmettin Doğan. "Navigating University Spaces as Refugees: Syrian Students' Pathways of Access to and through Higher Education in Turkey." *International Journal of Inclusive Education*, vol. 25, no. 2, 2020, pp. 298-312, doi:10.1080/13603116.2019.1707309.
- Colucci, Elizabeth, et al. *Free digital learning opportunities for migrants and refugees. An analysis of current initiatives and recommendations for their further use*. Publications Office of the European Union, 2017.
- Council of Europe. "Convention on the Recognition of Qualifications concerning Higher Education in the European Region." 1997, <https://rm.coe.int/168007f2c7>.
- Council of Higher Education (CoHE). "Higher Education Information Management System." 2023, <https://istatistik.yok.gov.tr>.
- CoHE. "Strategy document of internationalization in higher education for 2018-2022." 2017, https://www.yok.gov.tr/Documents/AnaSayfa/Yuksekgretimde_Uluslararasılaşma_Strateji_Belgesi_2018_2022.pdf.

- CoHE. "Recognition and equivalence application processes for those from countries where there is war, invasion or annexation." 2017, https://denklik.yok.gov.tr/Documents/Mülteciler/Broşürler/bmulteci_basvurulari_ingilizce.pdf.
- De Wit, Hans, and Philip G. Altbach. "Internationalization in Higher Education: Global Trends and Recommendations for Its Future." *Policy Reviews in Higher Education*, vol. 5, no. 1, 2020, pp. 28-46, doi:10.1080/23322969.2020.1820898.
- De Wit, Hans, et al. *The Globalization of Internationalization*. Routledge, 2017.
- Dryden-Peterson, Sarah. "The Politics of Higher Education for Refugees in a Global Movement for Primary Education." *Refuge: Canada's Journal on Refugees*, vol. 27, no. 2, 2012, pp. 10-18, doi:10.25071/1920-7336.34718.
- Dryden-Peterson, Sarah, and Wenona Giles. "Higher Education for Refugees." *Refuge: Canada's Journal on Refugees*, vol. 27, no. 2, 2012, pp. 3-9, doi:10.25071/1920-7336.34717.
- Erdogan, Armağan, and Murat Erdogan. "Syrian university students in Turkish higher education: immediate vulnerabilities, future challenges for the European higher education area." *European higher education area: Challenges for a new decade*. Eds. A. Curaj, L. Deca, and R. Pricopie, Springer Nature, 2020, pp. 229-252.
- Ertong Attar, Günnur, and Deniz Küçükşen. "Somehow Familiar but Still a Stranger: Syrian Students in Turkish Higher Education." *Journal of International Migration and Integration*, vol. 20, no. 4, 2019, pp. 1041-1053, doi:10.1007/s12134-018-00647-8.
- Eurydice. "Integrating asylum seekers and refugees into higher education in Europe: National policies and measures." 2019, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/f1bfa322-38cd-11e9-8d04-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-88265520>.
- Gidley, Jennifer M, et al. "From Access to Success: An Integrated Approach to Quality Higher Education Informed by Social Inclusion Theory and Practice." *Higher Education Policy*, vol. 23, no. 1, 2010, pp. 123-147, doi:10.1057/hep.2009.24.
- Gül, Meryem, and Derya Sasman Kaylı. "Türkiye'deki Suriyeli Üniversite Öğrencilerinde Sosyal Dışlanma Algısı Üzerine Nitel Bir Araştırma." *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 2020, pp. 985-1007., doi:10.33417/tsh.688774.
- Gülerce, Hakan and Rukiye Çorlu. "Yükseköğretimdeki Suriyeli Sığınmacı Öğrenciler: Uyum ve Çatışma Alanları." *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 7, no. 12, 2021, pp. 71-106., doi:10.32739/uskudarsbd.7.12.85.
- Higher Education Working Group. (2021, November 25). *Meeting notes*.

- Houghton, A. M., and Morrice, L. (2008). *Refugees, asylum seekers and migrants. Leicester: Steps on the education and employment progression journey*. NIACE.
- Joyce, A., et al. "The Experiences of Students from Refugee Backgrounds at Universities in Australia: Reflections on the Social, Emotional and Practical Challenges." *Journal of Refugee Studies*, vol. 23, no. 1, 2010, pp. 82-97., doi:10.1093/jrs/feq001.
- Kirişçi, Kemal, and Ayselın Yıldız. "Turkey's Asylum Policies Over the Last Century: Continuity, Change and Contradictions." *Turkish Studies*, vol. 24, no. 3-4, 2023, pp. 522-549, doi:10.1080/14683849.2023.217830.
- Kondakçı, Yaşar, et al. "Higher Education for Forcibly Displaced Migrants in Turkey." *Higher Education Research and Development*, vol. 42, no. 3, 2023, pp. 619-632.
- Morrice, Linda. "Refugees in Higher Education: Boundaries of Belonging and Recognition, Stigma and Exclusion." *International Journal of Lifelong Education*, vol. 32, no. 5, 2013, pp. 652-668., doi:10.1080/02601370.2012.761288.
- Official Gazette of Turkish Republic. 01.07.2021, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/07/20210701-5.pdf>.
- Official Gazette of Turkish Republic. 21.09.2013, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/09/20130921.htm>.
- Reinhardt, Franziska, et al. "Integrating Refugees into Higher Education – the Impact of a New Online Education Program for Policies and Practices." *Policy Reviews in Higher Education*, vol. 2, no. 2, 2018, pp. 198-226., doi:10.1080/23322969.2018.1483738.
- Ministry of Interior Presidency of Migration Management (PMM). "International protection." 2023, <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>.
- PMM. "Strategy document and national action plan on harmonization 2018-2023." 2017, <https://www.goc.gov.tr/kurumlar/goc.gov.tr/Yayinlar/UYUM-STRATEJI/Uyum-Strateji-Belgesi-ve-Ulusal-Eylem-Plani.pdf>.
- Sağır, Adem, and Erhan Aydın. "Türkiye'deki Üniversitelerde Öğrenim Gören Suriyeli Öğrencilerin Sosyo-Ekonomik Ve Sosyo-Kültürel Profillerinin Analizi." *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2020, pp. 155-184, doi:10.31679/adamakademi.598319.
- Serdar, Ayşe. "An illiberal inclusion? The AKP's politics of exceptional citizenship." *Turkish Studies*, vol.24, no.1, 2023, pp.51-74, <https://doi.org/10.1080/14683849.2022.2100699>.
- SPARK. "Social cohesion and Syrian students in higher education in Turkey." 2021, <https://spark.ngo/wp-content/uploads/2019/10/Social-Cohesion-and-Syrian-Students-in-Higher-Education-in-Turkey-1.pdf>.

- Streitwieser, Bernhard, et al. "The Potential and Reality of New Refugees Entering German Higher Education: The Case of Berlin Institutions." *European Education*, vol. 49, no. 4, 2017, pp. 231-252, doi:10.1080/10564934.2017.1344864.
- Şahin, Hatice, and Mahmut Kaya. "Harran Üniversitesi'ndeki Suriyeli Öğrencilerin Akademik Entegrasyon Süreçlerinin Analizi." *İnsan ve Toplum*, vol. 11, no. 3, 2021, pp. 39-84, doi: 10.12658/M0627.
- Turhan, Ebru, and Ayselin Yıldız. "Turkey's external differentiated integration with the EU in the field of migration governance: the case of border management." *The Routledge Handbook of Differentiation in the European Union*, edited by Leruth Benjamin, et al., Routledge, 2022, pp. 502-18.
- Turkish Republic Center for Assessment, Selection and Placement (OSYM). "2022 YKS Yerleştirme Sonuçlarına İlişkin Sayısal Bilgiler [Statistics on 2022 Higher Education Institutions Exam Results]." 2022, <https://www.osym.gov.tr/TR,23866/2022.html>.
- Unangst, Lisa. "Refugees in the German Higher Education System: Implications and Recommendations for Policy Change." *Policy Reviews in Higher Education*, vol. 3, no. 2, 2019, pp. 144-166, doi:10.1080/23322969.2019.1643254.
- Unangst, Lisa, and Thomas M. Crea. "Higher Education for Refugees: A Need for Intersectional Research." *Comparative Education Review*, vol. 64, no. 2, 2020, pp. 228-248., doi:10.1086/708190.
- United Nations (UN). "Sustainable Goals and Targets." 2015, <https://www.un.org/development/desa/disabilities/envision2030-goal4.html>.
- UNESCO. "UNESCO qualifications passport for refugees and vulnerable migrants: information notes." 2020, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374690>.
- UNESCO. "Global Convention on the Recognition of Qualifications concerning Higher Education." 2019, http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=49557&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html.
- UNESCO. "Global Education Monitoring Report 2019 Migration, Displacement, and Education." 2018, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374690>.
- UNHCR. "Refugee education 2030, A strategy for refugee inclusion." 2019, <https://www.unhcr.org/publications/education/5d651da88d7/education-2030-strategy-refugee-education.html>.
- UNHCR. "UNHCR Education Report 2022." 2022, <https://www.unhcr.org/media/unhcr-education-report-2022-all-inclusive-campaign-refugee-education>

- UNHCR. “All Inclusive The Campaign for Refugee Education.” 2022, <https://reliefweb.int/report/world/unhcr-education-report-2022-all-inclusive-campaign-refugee-education>.
- UNHCR. “Turkey Fact Sheet.” 2023, February, <https://www.unhcr.org/tr/wp-content/uploads/sites/14/2023/03/Bi-annual-fact-sheet-2023-02-Turkiye-.pdf>.
- UNICEF. “UNICEF Turkey Humanitarian Situation Report No 40.” 2020, [https://www.unicef.org/media/924111/file/UNICEF-Turkey-Humanitarian-Situation-Report-No.-40-\(Syrian-Refugees-Response-\)-January-December-2020.pdf](https://www.unicef.org/media/924111/file/UNICEF-Turkey-Humanitarian-Situation-Report-No.-40-(Syrian-Refugees-Response-)-January-December-2020.pdf).
- Watkins, Paula G., et al. “‘I’m Telling You ... the Language Barrier Is the Most, the Biggest Challenge’: Barriers to Education among Karen Refugee Women in Australia.” *Australian Journal of Education*, vol. 56, no. 2, 2012, pp. 126-141, doi:10.1177/000494411205600203.
- Yaralı Akkaya, Aysun. “Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi’ndeki Suriyeli Öğrencilerin Akademik Sorunları Üzerine Bir Çalışma.” *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 2018, pp. 413-448, doi:10.21560/spcd.vi.447969.
- Yıldız, Ayselin. *Integration of refugee students in European higher education comparative country cases*. Yasar University Publications, 2019.
- Yıldız, Ayselin. *Suriye Uyraklı Öğrencilerin Türkiye’de Yükseköğretime Katılımları*. Yasar University Publications, 2019.
- Yılmazel, Gizem, and Derin Atay. “Challenges of migrant students in Turkish higher education”. *Diaspora, Indigenous, and Minority Education*, vol. 17, no. 2, pp. 132-145.
- Yürür, Yeşim Özer, et al. *Supporting the application and admissions of refugees in Turkish HEIs Project Report*. Istanbul University, 2018.

Mültecilerin Yükseköğretime Erişimi ve Entegrasyonu Konusunda Türkiye'nin Kapsayıcı Yaklaşımı*

Aysel'in Yıldız**

Öz

Türkiye, önemli sayıda mülteci ve sığınmacıya kucak açan ülkelerin başında gelmektedir. Türkiye, son yıllarda mültecilerin yükseköğretime erişimini kolaylaştırmak için yeni ve kapsayıcı bir yaklaşım geliştirmiştir. Bu makale, geliştirilen bu yeni yaklaşımı ve uygulamada karşılaşılan zorlukları kurumsal bürokrasiler ve sosyo-kültürel bağlama odaklanarak incelemeyi amaçlamaktadır. Makale, Türkiye'nin ulusal düzeyde kapsayıcı bir politikaya sahip olmasına rağmen, uygulamada merkezîyetçi olmayan yaklaşıma bağlı olarak, politikanın etkili, başarılı veya başarısız olmasında yükseköğretim kurumlarının kurumsal kapasitesi, istekliliği ve yerel/mülteci öğrenciler arasındaki sosyo-kültürel ilişkilerin önemli olduğunu öne sürmektedir. Bu kapsayıcı politikanın tam anlamıyla başarılı bir şekilde uygulanabilmesi için, yükseköğretim kurumları düzeyinde kurumsal farklılıkların ele alması gerekmektedir.

Anahtar kelimeler

Uluslararasılaşma, yükseköğretim, mülteciler, entegrasyon, tanıma, Türkiye.

* Geliş Tarihi: 26 Nisan 2023 – Kabul Tarihi: 07 Ağustos 2023

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Yıldız, Aysel'in. "Inclusive Approach of Türkiye on Access and Integration of Refugees to Higher Education." *bilig*, no. 107, 2023, ss. 197-222, <https://doi.org/10.12995/bilig.10707>.

** Doç. Dr., İstinye Üniversitesi (Misafir Öğretim Üyesi) – İstanbul/Türkiye

ORCID: 0000-0001-8845-2367

ayselinyildiz@gmail.com

Инклюзивный подход Турции к доступу к высшему образованию и интеграции беженцев*

Айшелин Йылдыз**

Аннотация

Турция находится в авангарде стран, которые приняли значительное количество беженцев и просителей убежища, что делает ее важным местом приема перемещенных лиц во всем мире. В последние годы Турция разработала новый инклюзивный подход, призванный облегчить доступ беженцев к высшему образованию. В этой статье предпринимается попытка изучить политическую основу Турции и сложные проблемы, возникающие в ходе ее реализации, уделяя особое внимание тому, как политическое вмешательство сверху вниз взаимодействует с институциональной бюрократией и социокультурным контекстом. Исследование постулирует, что, хотя Турция может похвастаться национальной инклюзивной политикой, эффективность и результаты ее реализации лежат в сфере децентрализации. Успех или провал этой политики зависит от институционального потенциала, готовности высших учебных заведений принимать студентов-беженцев и социологической динамики между местными жителями и студентами-беженцами. Чтобы эта политика действительно процветала, необходимо устранить институциональные различия и разногласия между высшими учебными заведениями.

Ключевые слова

Интернационализация, высшее образование, беженцы, интеграция, признание, Турция.

* Поступило в редакцию: 26 апреля 2023 г. – Принято в номер: 07 августа 2023 г.

Ссылка на статью:

Yıldız, Ayselin. "Inclusive Approach of Türkiye on Access and Integration of Refugees to Higher Education." *bilig*, no. 107, 2023, pp. 197-222, <https://doi.org/10.12995/bilig.10707>.

** Доц., д-р, Университет Истинеь – Стамбул/Турция

ORCID: 0000-0001-8845-2367

ayselinyildiz@gmail.com

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Organization of Turkic States: Politics, Economics, Cultural Collaborations and 2040 Vision. Edited by Yılmaz Ulvi Uzun and Hakan Kaya. Nobel, 2023.*

Farrukh Jumayev**

The book titled “*Organization of Turkic States: Politics, Economics, Cultural Collaborations and 2040 Vision*” is a comprehensive and illuminating exploration of the intricate dynamics within the Turkic world. The 594-page book has been recently published in 2023. The editors of the book are Dr. Yılmaz Ulvi Uzun and Dr. Hakan Kaya, both are well-known for their work on international relations, politics, and economics within Turkic world. Authored by valuable academicians from the Turkic states this scholarly work delves deep into the multifaceted aspects of the Organization of Turkic States (OTS) and its role in shaping the political, economic, and cultural landscape of the Turkic nations.

Looking at the scholars of the chapters in the present work, it is seen that researchers from different institutions contributed to the book. Moreover, contributing to the interdisciplinary character of the book, academicians from different disciplines evaluate the development process of the OTS from political, economic, and cultural aspects.

There are *twenty-seven* articles in the book, which consists of three sections. In these articles the OTS as emerging international intergovernmental organization is assessed in the framework of current developments with in-depth theoretical and empirical applications to readers of all levels, including those who are just

* You can refer to this article as follows:

Jumayev, Farrukh. “Organization of Turkic States: Politics, Economics, Cultural Collaborations and 2040 Vision. Edited by Yılmaz Ulvi Uzun and Hakan Kaya. Nobel, 2023.” *bilig*, no. 107, 2023, ss. 223-232, <https://doi.org/10.12995/bilig.10708>.

** Project Director, Organization of Turkic States, Economic Department – İstanbul/Türkiye
ORCID: 0000-0002-6005-9659
farrukh@turkicstates.org

beginning to be interested in the Turkic world since the entire process from the beginning of the process of establishment of the Organization to its current position in the contemporary system of international relations.

It is worth mentioning that this book, which emerged as a result of a collective work, provides *inter alia* a historical overview, tracing the roots of the Turkic nations and the formation of the OTS. This foundation is essential for readers who are unfamiliar with the historical context, providing a clear lens to view the subsequent developments discussed in the book.

One of the book's most remarkable features is its in-depth analysis of the OTS's political structure and functions. Authors provide a lucid account of the Organization's decision-making processes, its internal and external challenges, and the role of its member states in regional and global politics. The authors' expertise in the subject matter is evident, as they deftly navigate complex political intricacies and offer a nuanced perspective on the OTS's influence.

In addition to the politics, the book dedicates substantial attention to the economic dimension of the OTS. The experts in this field explore the organization's efforts to promote economic cooperation and trade among member states, highlighting the potential for growth and development within the Turkic world. The discussions on trade agreements, investment initiatives, energy policies, formation of national stock markets, agriculture and economic integration provide valuable insights into the region's economic prospects.

Furthermore, academicians who contributed to this interdisciplinary work delve into the cultural aspects of the Turkic nations and the role of the OTS in preserving and promoting Turkic heritage. The book sheds light on initiatives aimed at preserving languages, traditions, and shared cultural values among Turkic nations, as well as touches upon issues of new opportunities in the field of education within member states. This exploration adds depth to our understanding of the OTS's broader mission beyond politics and economics.

Now, going into the details of the book, the first section "Politics" begins with the article written by Serdar Yılmaz. The author analyzes the regional cooperation efforts of the Turkic states located in the Central Asian region since 1991 in line with the German philosopher Arthur Schopenhauer's "hedgehogs dilemma". The author claims that, just like hedgehogs, Turkic states are "neither too far nor

too close to each other”. At the same time, the author believes that the common history, culture, religion, and linguistic similarities, as well as geographical proximity and economic ties of Turkish countries provide a solid basis for the strong integration among them. This article also discusses the “Turkic World Vision – 2040” concept, adopted by OTS in Istanbul in 2021. Being the first strategic document put forward within the Organization, it enshrines the main targets of cooperation within Turkic world for the next 20 years from a geostrategic point of view. In this respect, the author indicates that this document has a full potential to make the OTS member states stronger on a national basis and as a group, without prejudice to their existing international commitments and without opposing to any other state of international community.

In the next article of the “Politics” section, Samir Humbatov provides a comprehensive analysis of the Azerbaijan-Kazakhstan-Türkiye relations and their impact on the future of the Turkic world. Starting his research with historical background rooted in the collapse of the Soviet Union and end of the Cold War, as well as the independence of 15 formerly allied states, the author analyzes the process of transition from communist system to capitalism, which required support for these countries. In this respect, Türkiye’s recognition of Azerbaijan and Kazakhstan as independent states is evaluated as a significant support to them. Humbatov continues his work with history of establishment of diplomatic relations between these countries, historical stages of developments on bilateral level among them, and finalizes it with the discussion of joint projects, in particular within the OTS. He also expresses a strong believe that the end of the Second Karabakh war that dramatically changed the political configuration in the region and the world, as well as opening of Zangezur Corridor will create new opportunities not only for Azerbaijan, but also for all Turkic states.

Fərahilə Fazil continues elaborations on Azerbaijan-Kazakhstan relations in her article on the importance of political, economic, and cultural dimensions for the future strategic vision of OTS. Alongside the issues of strategic interaction between Azerbaijan and Kazakhstan within OTS, the author also analyzes the relations of the countries from the perspectives of new challenges emerging today in the Caspian region that urge states to act together and establish a closer cooperation. In addition, Fazil emphasizes that the Middle Corridor, which is a common project of Azerbaijan and

Kazakhstan, is an important link in bilateral cooperation. She explains that crossing the Caspian Sea and connecting China and Europe, this route provides an alternative to the Northern Corridor, which was isolated and limited by the Russian war against Ukraine. Moreover, she discusses benefits of the Middle Corridor not only in terms of diversification of transport routes, but also in terms of eliminating economic and political barriers to Kazakhstan's export of energy resources.

Osman Ercan deals in his article with the significance of China's the Belt and Road Initiative (BRI) that encouraged Turkic states to begin new complementary projects for the revival of the old Silk Road such as Türkiye's Middle Corridor and Kazakhstan's Bright Road Plan. He argues that emergence of revival projects within the Silk Road promises new avenues of cooperation for the Turkic states, as they are important stakeholders of the BRI and Middle Corridor. From this perspective, the author provides critical analysis of political and economic relations between Turkic states and China, indicating that Turkic counties have a full potential to negotiate a better deal with China in future and more interdependent relations with Chinese.

Türkiye and Kazakhstan political, economic, educational, social, and cultural relations are examined by Abdizhapar Saparbayev in the next article of the section. He underlines that both Kazakhstan and Türkiye, which are called by the author as "two Turkic wings of Eurasia", make a significant contribution to the dialogue of Turkic civilizations and strengthening the system of collective security in Eurasian region. Saparbayev also elaborates on development of investment and financial cooperation between two states, claiming that despite the fact it is a small market with a population around 20 million people, Kazakhstan is willing to offer Turkish businesses various opportunities in the sense of opening to other countries of the Central Asian region, given the favorable investment climate and stable banking system.

In the next article titled "*An evaluation on the government system of Türkiye and Kazakhstan*", similarly to the previous one, Gökhan Dönmez and Emiliya Uzun focus on the mentioned countries of Turkic world. In this research the unity of powers and separation of powers systems are evaluated through comparative analysis of government systems of Türkiye and Kazakhstan. The authors seek answers to questions whether the current governmental system of these countries is a presidential system or not. Hence, they provide

a comprehensive study of Turkish governmental system from 1921 to the 1982 Constitution, as well as Kazakhstan's governmental system in line with the 1995 national Constitution. According to the authors, the current system in Türkiye is the presidential system which significantly reduces the power of the national parliament and leads to disappearance of the principle of separation of powers required by democratic order. On the other hand, Kazakhstan has a semi-presidential system, where the rigid separation of powers is distorted in favor of the executive due to the head of state.

Sina Kisacik looks for the answer to the question “*How can Türkiye-Azerbaijan-Turkmenistan trio support the European efforts to decrease its natural gas dependence on Moscow after the 2022 Russian-Ukrainian war?*” The author emphasizes the importance of Russia as the main gas supplier of Europe and Türkiye, and its attempts to sustain its comparative advantage status through developing several projects relating to this issue. It is stated that as a result of Russian intervention in Ukraine in 2022, the European energy security is mostly affected by this event, the fact that urges Europe to find new gas suppliers. In this respect, author forecasts that Ankara-Baku-Ashgabat trio as potential assistants of Europe in decreasing its huge dependence on Russia gas may possible be not an easy process. However, when this trio may overcome their disagreements on this issue, this alternative way may bring win-win outcomes in terms of energy security both for these countries and European continent.

The impact of Kazakhstan-Russia relations on the security of the Turkic world is comprehensively analyzed by Zeynep Deniz Altınsoy, Ali Açıkgöz, Filiz Değer in the next article of the “Politics” chapter. The authors descriptively summarize general outlines of Russian policy towards Central Asia with in-depth analysis of Kazakhstan-Russian relations in terms of comparative politics. It is argued that currently both countries sought constructive resolution to issues of protection of state borders, joint use of Baikonur space center, and cooperation in Caspian Sea, and they show their political will to implement these solutions on common platform where mutual national interests are protected. Authors also emphasize that Kazakhstan while seeking its national interests establishes closer cooperation with Turkic world, namely Azerbaijan and Türkiye. In this respect, the authors conclude that this cooperation creates policy strategies in order

to develop collaboration and diversify its topics in its relations with other Turkic countries that may contribute to valuable interaction between them and Russia in Central Asia.

In the article titled “*The importance of the Organization of Turkic States for Turkish Foreign Policy*” written by Yücel Özden, the concept of foreign policy and the basic aspects of Turkish foreign policy are examined from the perspective of Türkiye’s membership in OTS. Thus, the establishment and development of the OTS are discussed and the special importance of this international organization for Türkiye is presented. The author defines the OTS as an initiative that will provide Türkiye with new perspectives in international arena, as well as contribute to strengthening relations with the West, in particular, within international trade and energy projects.

The last article of the “Politics” section focuses on Hungary’s return to the Turkic world. Zoltan Egeresi draws attention to a mutual rapprochement occurred after 2013 between Hungary and Türkiye which was driven by geopolitical, economic, and cultural/social factors such as Hungarian government’s need to balance its political and economic commitments alongside rising Neo-Turanism. The author also evaluates the observer status of Hungary in OTS as a great opportunity for the country to further develop and deepen its relations with other Turkic states, as well as to serve as a bridge between Turkic world and the West given its NATO and EU membership.

The second section of the book is dedicated to the economic cooperation within the Turkic world and begins with the article written by the book editors Hakan Kaya and Yılmaz Ulvi Uzun. Under the spotlight of this research is agriculture, manufacturing industry and service sectors as added value creation capability on economic growth in OTS states during 1995-2021 periods. Authors provide the panel pre-diagnostic tests and the examination of stationarity degrees of the series, as well as Pedroni cointegration test. They argue that the absence of progressive agriculture in these countries is the most important factor preventing industrialization since “it does not remove sociological obstacles in areas where capitalist enterprise can settle”. Regarding manufacturing industry, it is stated that increasing the share of medium and high technology industry added value to growth in the total manufacturing industry will contribute to a greater increase in this sector and to provide sustainability. Finally, service sector’s

analysis shows that it has negative impact on economic growth, and thus, there is a need to bring this sector in line with international standards that will facilitate economic development.

Yerkebulan Sapiyev deals with Kazakhstan energy policy and energy resources. He provides a summarized description of energy resources of Kazakhstan, including non-renewable and renewable resources alongside reflection of country's energy power to the OTS. The main conclusion of this research lies within the statement that the energy power of Kazakhstan reflects positively on the OTS bringing together the same goals and adds a different power to the existing global power of this international platform.

The next article in this section sheds light on the problems of economic and national security as a factor in the stability of the Turkic states, in particular on the case of Azerbaijan. Adalat Aliyev provides a methodology for calculating the complex national strength, the dynamics and hierarchy of the reasons and prerequisites for the patterns of development of international relations, as well as detailed assessment of regional development. According to the author, the components of indicators and the index of "national strength" of the Republic of Azerbaijan in contemporary period, considering the political and economic situation, encompasses such indicators as ability to contribute to the international community, the ability to survive, the possibility of force pressure, including military force and diplomatic means. It is stated in the conclusion that achieving a high level of the "complex national strength" index will provide an outstanding opportunity for Azerbaijan to solve its economic, financial, political, military, and diplomatic problems in the modern era of globalization.

The "Economics" section of the book continues with the article titled "*Critical minerals in energy security of Kazakhstan*". Anıl Çağlar Erkan presents analysis on the reflections of the energy security of Kazakhstan in relation to the increase in the importance of rare earth elements and critical mineral resources alongside energy revolution discussion. The author asks a question "*What is the energy transition?*" He explains that energy transformation address to the global energy sector's shift from fossil-based system of energy production and consumption – including oil, natural gas, and coal – to renewable sources like wind and solar, as well as lithium-ion batteries. Erkan also highlights threats in the energy transition process, euphuizing major obstacles such as time management, technological development, as

well as increase in demand of rare earth elements and critical minerals. In this respect, it is argued that in the light of modern developments, energy security will threaten the national security of the states for a while.

Aziza Syzdykova deals with the formation and development of national stock markets of Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Uzbekistan. She explains the process of formation of stock exchanges in these Turkic states that traced back to collapse of the Soviet Union. The main focus is made on consideration of state of the regulatory system and possible approaches for further development. The author concludes that among Turkic states financial markets and stock markets activities in Kazakhstan are much more developed in comparison with other Turkic countries. Stock market development is slightly behind in Azerbaijan, Kyrgyz Republic, Turkmenistan, and Uzbekistan. In this respect, the author suggests creating a mechanism for state regulation of the stock market, which combines the interests of investors and the state, with the maximum possible non-interference in the practice of stock trading.

The section continues with the study of Elnur Allahverdiyev on agricultural economy of Turkic states. The author discusses the recent developments in agricultural policies, as well as provides solutions for existing problems and challenges in the mentioned area. Moreover, it is argued that Turkish states should not only fix on the cooperation within the frame of the OTS, but also increase their prosperity by exporting in cooperation with their neighbors – China and Russia. The author believes that such cooperation will reduce the effects of environmental disasters caused by shortcomings in agricultural policies and environmental programs from the past, and will prevent new threats from occurrence.

“The importance of the Silk Road since ancient times and the modern silk road initiative” is examined by Gökay Karaduman from different perspectives such as cultural exchange, economic growth, and technological innovation between the civilizations of Asia, Europe, and Africa. This article discusses the emergency and development of the Silk Road over the centuries, starting in ancient times, as well as propose modern initiatives such as the Middle Corridor that could be a contemporary version of the ancient Silk Road network. The outcomes of the research illustrate the importance of the Turkic states in the revival process of the New Silk Road that demands diplomatic initiatives to ensure peace and resolve disputes between Türkiye

and China, especially over Xinjian Uyghur Autonomous Region or East Turkestan, as well as Russia-Ukraine war with the mediation of Turkic states.

Lale Ibrahimli and Ruhengiz Aliyeva provides a comprehensive discussion on economic and financial condition of Turkic states, considering the positive dynamics in this area in line with the new geopolitical reality after the Second Karabakh war that significantly changed geostrategic paradigm both in the region and the world. The authors suggest that improving the efficiency of state regulation of business activities, further development the quality of tax and customs administration, minimizing restrictions on market entry, and at the same time, providing conditions for free competition will improve business environment in Turkic states.

Energy policy as a cornerstone of economy in Eurasian region is under the spotlight of the article titled "*Dilemma of energy power in Central Asia*". Merve Suna Özel Özcan provides in-depth analysis of the Eurasian energy policy and its impact on global energy security. The author argues that any disruption to Central Asian energy exports could significantly affect global energy prices and energy security at large. However, the region faces serious challenges in the face of dependency on Russia for energy exports, as well as environmental problems, and lack of energy infrastructure. The author concludes with provision of equitable solutions to these challenges among which are energy variety, regional collaboration, market power outside of Russia and attraction of new buyers to the region such as China, the EU and USA.

Country case of inflation is discussed on the example of Kyrgyzstan. Nurzhan Shabieva presents the results of her doctoral research on the topic of "Inflation and its economic consequences in the Kyrgyz Republic". She analyzes the reasons behind price instability and the main factors of inflation in Kyrgyzstan. It is stated that inflation in the country has neither a negative nor a positive implication on national economy in long term. Therefore, the author suggests calculating the level that will stimulate the Kyrgyzstan's economy and implement appropriate policies alongside strengthening foreign economic relations, in particular, with OTS.

The "Economics" section of the book ends with the article titled "*Unity of the Turkic-speaking countries as adaptation to the challenges of the global cyclic transition*". The collective of authors presents the outcomes of historical and logical analysis

of the patterns of change in the world economic structure, the feature of the current cyclical transition which justifies the demand for regionalization, as well as reasons of cyclic crisis in political, economic, social, and environmental spheres. Tugelenova M., Bimendiyeva L., Temerbulatova Zh. also touch upon the latest Samarkand Summit of OTS in November 2022 in the framework of new fundamental patterns and trends that have been discussed by Turkic leaders as a way for developing mutually beneficial partnerships, political stability, and dynamic economic development within Turkic world.

The third and final section of the book focuses on “Culture and Education” and includes such articles as “*Organization of Turkic States from the perspective of Heydar Aliyev’s views*” by Goshgar Aliyev, “*Traditional knowledge of Turkic-speaking peoples*” by Gulnara Botokanova, “*Cooperation of Turkic-speaking states in the field of education (as exemplified by the activities of the Bishkek State University named after Kusein Karasaev)*” by Gulnara Sadyralieva, as well as “*Sacred numbers in Turkish and Kyrgyz languages*” written by Gulshan Sadyralieva, “*Issues of teaching and researching the Turkish language in Uzbekistan*” presented by Rokhila Ruzmanova, and “*New opportunities in the education system of Uzbekistan*” prepared by Tulkin Sultanov. All the above-mentioned topics are presented by the researchers as integral aspects of fostering cultural ties and mutual development among Turkic states, as well as contribution to preserving the unique identity of Turkic-speaking peoples.

The book is well-researched and meticulously documented, with an extensive bibliography that serves as a valuable resource for those wishing to delve deeper into the subject. However, some readers may find the book’s academic tone and density challenging at times, as it assumes a certain level of familiarity with international relations, political and economic theories.

In conclusion, “*Organization of Turkic States: Politics, Economics, Cultural Collaborations and 2040 Vision*” is an authoritative and insightful exploration of an organization that plays a pivotal role in the Turkic-speaking world, and its member states from political, economic, and cultural aspects. It is a must-read for scholars, policymakers, and anyone interested in gaining a comprehensive understanding of the political, economic, and cultural dynamics within this diverse and fascinating region. The collective of authors’ remarkable expertise shines through in this well-crafted book, making it an invaluable addition to the literature on the subject.

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

© Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Türk Dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihi ve güncel gerçeklerini ve problemlerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'e gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmalarını değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Türk Dünyasıyla ilgili yazar ve yapıtları tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin *bilig*'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'de makale başvurusu bilig.yesevi.edu.tr web adresinden "Makale Yönetim Sistemi"ne kaydolarak yapılır. E-posta ile gönderilen makaleler değerlendirmeye alınmaz.

bilig'e gönderilen yazılar, önce dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına gönderilir. Yayın için gönderilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite en önemli ölçütlerdir. Yayın ilkelerine uygun yazılar Yayın Kurulu tarafından incelenir. Dergi kapsamına giren ve değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda uzman hakemlere gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar Makale Yönetim Sisteminde saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve Yayın Kurulunun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle

birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, sistemden silinmez. Yazıların yayımlanmasında nihai karar Yayın Kuruluna aittir.

bilig'de yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı *Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı*'na devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yayın Politikası

bilig'de yayımlanan bütün makaleler aynı zamanda tam metin olarak bilig.yesevi.edu.tr web adresinde açık erişimli olarak yer almaktadır.

bilig'de makale değerlendirme ve yayın aşamasında yazardan hiçbir şekilde ücret alınmaz. Yazara da telif ücreti ödenmez.

Yazım Dili

bilig'de Türkçe ve İngilizce makaleler yayımlanır. Makalelerin Türkçe, İngilizce ve Rusça özetlerine (abstracts) yer verilir.

Yazım Kuralları

bilig'de 97. Sayıdan itibaren MLA atıf sisteminin yazım kuralları uygulanmaktadır. Alıntılar, göndermeler ve kaynakça ile ilgili temel hususlar aşağıda örneklerle gösterilmiş olup örneği bulunmayan kaynaklar için MLA atıf sisteminin 8. versiyonu (<https://style.mla.org/>) esas alınmalıdır.

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve **koyu** harflerle yazılmalıdır. Makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Makale dosyasında yazar ad(lar)ı ve adres(ler) i bulunmamalıdır. Yazar(lar)la ilgili bilgiler başvuru sırasında Makale Yönetim Sisteminde ilgili alanlara yazılmalıdır.

3. Öz: Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 75, en fazla 150 kelimeden oluşan Türkçe öz bulunmalıdır. Öz içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özün altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu ve kapsayıcı olmalıdır. Makalenin sonunda; yazı başlığı, öz ve anahtar kelimelerin İngilizce ve Rusçaları bulunmalıdır. Rusça özetler gönderilmediği takdirde dergi tarafından ilave edilir.

4. Ana Metin: A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır.

Sayfa kenarlarında 2.5 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar öz ve kaynakça dâhil 7.000 (yedi bin) kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik harflerle yazılmalıdır. Metinde turnak işareti eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) koyu ve ilk harfleri büyük; ara başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük; alt başlıklar ise ilk harfleri büyük ve italik yazılmalıdır.

6. Tablolar ve Şekiller: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise, bir alt satırda her sözcüğün ilk harfi büyük yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin soluna hizalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası nokta ile bitmelidir. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalı ve kaynağı verilmelidir. Aşağıda tablo örneği sunulmuştur.

Tablo 1

Türk Üniversitelerinde Uluslararası Öğrenciler (2017-2018)

	Erkek	Kadın	Toplam
Toplam Uluslararası Öğrenci Sayısı	81706	43324	125030
TÜRKSOY Tam ve Gözlemci Üye Ülkeler	24309	11686	35995
Azerbaycan	12911	4177	17088
Kazakistan	1051	1014	2065
Kırgızistan	1105	821	1926
Moldova	175	225	400
Özbekistan	435	405	840
Rusya	808	621	1429
Türkmenistan	7824	4423	12247
Türkiye'deki Üniversitelerdeki Toplam Lisansüstü ve Lisansüstü Öğrenci Sayısı	2622936	2168678	4791614
Uluslararası Öğrenci Oranı	3,12%	2,00%	2,61%

Kaynak: "Uyruğa Göre Öğrenci Sayıları Raporu." YÖK, 17 Ağustos 2019, <https://istatistik.yok.gov.tr/>

7. Resimler: Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

8. Alıntı ve Göndermeler: Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilmelidir. 2.5 satırdan az alıntılar satır arasında; 2.5 satırdan uzun alıntılar satırın sadece solundan 2 cm içeride, blok hâlinde ve 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı, bu kullanıma yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir.

Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır:

(Köprülü 15).

İki yazarlı yayınlarda yazarların soyadları aşağıdaki şekilde yazılmalıdır:

(Taner ve Bezirci 22).

Üç ve daha fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve “ve diğerleri/vd.” yazılmalıdır:

(Gökay ve diğerleri 18).

(Gökay vd. 18).

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece sayfa numarası yazılmalıdır:

Tanpınar (131), bu konuda ...

Aynı yazara ait iki veya daha fazla esere gönderme yapılırsa yazar soyadından sonra yayının ilk birkaç kelimesi yazılarak ayırt edilmelidir:

(Dilçin, *Divan Şiiri* 86).

(Dilçin, *Fuzulî'nin Şiiri* 110).

Aynı soyadı taşıyan yazarlara ait yayınlarda soyadından önce yazar adı kısaltılarak yazılmalıdır:

(S. Kaplan 41).

(M. Kaplan 16).

Sayfa numarası bulunmayan elektronik yayınlarda sadece soyadı ya da başlık yazılmalıdır.

Yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. yayınlarda ise eser ismi yazılmalıdır, eser ismi uzun ise ilk 2-3 kelimesi yazılmalıdır.

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da tarihle birlikte belirtilmelidir.

9. Kaynaklar: Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir. Yararlanılan kaynağın yazarı soyadı önce belirtilecek şekilde gösterilmelidir.

Örnek:

İsen, Mustafa. *Tezkireden Biyografiye*. Kapı Yayınları, 2010.

Köprülü, Mehmet Fuat. *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. MEB Yayınları, 1961.

Kaynağın iki yazarı varsa öncelikle çalışmada ismi önce yazılmış yazarın soyadı bilgisi ile başlanır, künye bilgilerinin alfabetik sıralanmasında ilk yazardan sonrakilerin soyadlarının öne alınmasının işlevi yoktur.

Örnek:

Taner, Refika, ve Asım Bezirci. *Edebiyatımızda Seçme Hikâyeler*. Gözlem Yayınları, 1981.

Kaynağın üç ve daha fazla yazarı varsa, ilkinin soyadı ve adı, sonra “ve diğerleri/vd.” yazılmalıdır.

Örnek:

Altaev, Zhakypbek ve diğerleri. “Essence and Typology of Intellect in al-Farabi’s Epistemology.” *bilig*, no. 95, 2020, ss. 79-95.

Kitap ve dergi adları eğik yazılmalı; makale, kitap bölümü gibi kaynaklar tırnak içinde gösterilmelidir. Kitap künyesinde sayfa numara bilgisi gerekmezken; dergi, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kısa yapıtlarda yararlanılan bölüme ait sayfa aralığı bilgisi mutlaka yer almalıdır.

Örnek:

Berk, İlhan. *Poetika*. Yapı Kredi Yayınları, 1997.

Demir, Nurettin. “Türkçede Evidensiyel.” *bilig*, no. 62, 2012, ss. 97-117.

Aydınğün, İsmail, ve Ayşegül Aydınğün. “Crimean Tatars Return Home: Identity and Cultural Revival.” *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 33, no. 1, 2007, ss. 113-128.

Kitabı çeviren, derleyen, yayıma hazırlayan ya da editörlük yapan varsa ismine yazar ve eser bilgisinden sonra yer verilmelidir.

Örnek:

Shaw, Stanford. *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, Sermet Matbaası, 1982.

Aydemir, Yaşar. “Lâmiû Çelebi’nin Mecmualara Yansıyan Şiirleri.” *Bursalı Lâmiû Çelebi ve Dönemi*, ed. Bilal Kemikli ve Süleyman Eroğlu, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011, ss. 149-172.

Yazar ismi yoksa editör, hazırlayan ya da derleyen ismi başta verilmelidir:

Tarlan, Ali Nihat, haz. *Hayâlî Divanı*. Akçağ Yayınları, 1992.

Ansiklopedi maddelerinde madde yazarının biliniyorsa soyadı ve adından sonra, sırasıyla tırnak içinde maddenin başlığı, ansiklopedinin tam adı, cilt numarası, yayınevi, yazılış tarihi ve sayfa aralığı belirtilmelidir:

Örnek:

İpekten, Haluk. “Azmî-zâde Mustafa Hâletî.” *İslâm Ansiklopedisi*, 4. cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, ss. 348-349.

Tezler kaynak gösterilirken sırasıyla tez yazarının soyadı ve adından sonra, *eğik harflerle* tezin tam başlığı, tez tipi, tezin hazırlandığı üniversitenin adı, tezin yazıldığı tarih yer almalıdır:

Örnek:

Karakaya, Burcu. *Garibi’nin Yûsuf u Züleyhâ’sı: İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin*. Yüksek Lisans Tezi. Ahi Evran Üniversitesi, 2012.

Yazmalar “Yazar. Eser Adı. Kütüphane, Koleksiyon, Katalog numarası, yaprağı.” şeklinde kaynak gösterilmelidir.

Örnek:

Âsım. *Zeyl-i Zübdetü’l-Eş’âr*. Millet Kütüphanesi, A. Emîrî Efendi, No. 1326, vr. 45a.

İnternette yer alan bir çalışmaya atıfta bulunmak için yazarın soyadı, adı, yazının başlığı, yayıncı (web site adı), yayın tarihi, bağlantı adresi bilgilerini vermek yeterlidir.

Örnek:

Gökçek, Fazıl. “Mehmet Akif Ersoy.” *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 03 Ocak 2018, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ersoy-mehmet-akif>.

Kişisel görüşmelerde, kaynak kişinin soyadı, adı, görüşme türü ve tarihi şu şekilde yazılmalıdır:

Demir, Adem. Telefon görüşmesi. 22 Mayıs 2018.

Henüz yayımlanmamış ama yayımlanmak üzere kabul edilmiş makale atıfları da şu şekilde gösterilebilir.

Örnek:

Bayram, Bülent. “G.T. Timofeyev’in Notları Çerçevesinde 20.Yüzyıl Başında Orta İdil’de Çuvaşların Etnik-Kültürel İlişkileri.” *bilig*, (yayımlanacak), doi: 10.12995/bilig.9801.

Yazışma Adresi

Ahmet Yesevi Üniversitesi
bilig Dergisi Editörlüğü

Aşağı Öveçler Mahallesi, 1314. Cadde, No: 19
Çankaya / ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (0312) 216 06 00 • Faks: (0312) 216 06 09

bilig.yesevi.edu.tr

bilig@yesevi.edu.tr

bilig
Journal of Social Sciences of the Turkic World
© Ahmet Yesevi University Board of Trustees

Editorial Principles

bilig aims to present the cultural riches as well as the historical and contemporary realities and problems of the Turkic world within a scientific framework.

Submissions to *bilig* should be original articles that will fill a gap in the field or to be a review that evaluates previously published studies and produces new and worthwhile ideas. *bilig* also publishes essays introducing authors and works and announcing new and recent activities related to the Turkic world.

An article to be published in *bilig* should not have been previously published or accepted for publication elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if this is clearly indicated

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in the winter issue. Each issue is forwarded to subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

Review of Articles

Article applications at *bilig* are made by registering to the “Manuscript Handling System” at bilig.yesevi.edu.tr web address. Articles sent via e-mail will not be evaluated.

Articles submitted to *bilig* are first reviewed in terms of the journal’s editorial principles. Those found unsuitable are returned to their authors for revision. Academic objectivity and scientific quality are considered of paramount importance in the evaluation of articles submitted for publication. Articles in accordance with editorial principles are reviewed by the Editorial Board. Submissions found suitable are referred to two referees working in relevant fields. The names of the referees are kept confidential and referee reports are stored in

Manuscript Handling System. If one of the referee reports is positive and the other negative, the article may be forwarded to a third referee for further assessment or alternatively, the Editorial Board may make a final decision based on the nature of the two reports. The authors are responsible for revising their articles in line with the criticism and suggestions made by the referees and the Editorial Board. If they disagree with any issues, they may make an objection by providing clearly-stated reasons. Submissions which are not accepted for publication are not deleted from the system. The final decision regarding the publication of the articles belongs to the Editorial Board.

The royalty rights of the articles accepted to be published in *bilig* are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. Authors have full responsibility for the views expressed in their articles and for their stylistic preferences. Quotations from other articles and duplication of photographs are permitted as long as they are fully referenced and cited.

Publication Policy

All the articles published in *bilig* are also available as full text on bilig.yesevi.edu.tr web address as open access.

No fee is charged to the author during article evaluation and publication in *bilig*. No royalties are paid to the author, either.

Language of Publication

bilig publishes articles in Turkish and English. Abstracts of the articles will be in Turkish, English and Russian.

Style Guidelines

In *bilig*, the style of the MLA citation system are applied as of the 97th issue. The main points regarding citations, references and bibliography are shown below with examples, and the 8th version of the MLA citation system (<https://style.mla.org/>) should be taken as a basis for sources without examples.

The following rules should be observed while preparing an article for submission to *bilig*:

1. Title of the article: The title should suit the content and express it in the best way, and should be written in **bold** letters. The title should consist of no more than 10-12 words.

2. Name(s) and address(es) of the author(s): The article file should not contain the name(s) and address(es) of the author. Information regarding the author(s) should be written in the relevant fields in the Manuscript Handling System during the application.

3. Abstract: The article should include an abstract in Turkish at the beginning. The abstract should explain the topic clearly and concisely in a minimum of 75 and a maximum of 150 words. The abstract should not include references to sources, figures and charts. Keywords of 5 to 8 words should be placed at the end of the abstract. There should be a single space between the body of the abstract and the keywords. The keywords should be comprehensive and suitable to the content of the article. The English and Russian versions of the title, abstract and keywords should be placed at the end of the article. In case the Russian abstract is not submitted, it will be added later by the journal.

4. Body Text: The body of the article should be typed on A4 (29.7x21 cm) paper on MS Word in size 12 Times New Roman or a similar font using 1,5 line spacing. Margins of 2,5 cm should be left on all sides and the pages should be numbered. Articles should not exceed 7.000 words including the abstract and bibliography. Passages that need to be emphasized in the text should not be bold but italicized. Double emphases like using both italics and quotation marks should be avoided

5. Section Titles: The article may contain main and sub-titles to enable a smoother flow of information. The main titles (main sections, bibliography and appendices) should be bold and their first letters be capitalized; subtitles, only the first letters should be capitalized; sub-headings should be written in italics with their first letters capitalized.

6. Tables and Figures: Tables should have numbers and captions. In tables vertical lines should not be used. Horizontal lines should be used only to separate the subtitles within the table. The table number should be written at the top, fully aligned to the left; the table caption should be in the lower line and the first letter of each word in the caption should be capitalized. Tables should be placed where they are most appropriate in the text. Figures should be prepared in line with black-and-white printing. The numbers and captions of the figures should be written aligned to the left of the figure. The figure number should be written in italics, ending with a period. The caption should immediately follow the number. The caption should not be written vertically, with only the first letter capital, and the references should be stated. Below is a sample table.

Table 1

International Students at Turkish Universities (2017-2018)

	Male	Female	Total
Total Number of International Students	81706	43324	125030
TÜRKSOY Member and Observer Member States	24309	11686	35995
Azerbaijan	12911	4177	17088
Kazakhstan	1051	1014	2065
Kyrgyzstan	1105	821	1926
Moldova	175	225	400
Uzbekistan	435	405	840
Russia	808	621	1429
Turkmenistan	7824	4423	12247
Total Undergraduate and Graduate Students Number at Universities in Türkiye	2622936	2168678	4791614
International Student Ratio	3,12%	2,00%	2,61%

Reference: “The Report of the Number of the Students regarding” *YÖK*, 17 August 2019, <https://istatistik.yok.gov.tr/>

7. Pictures: Pictures should be attached to the articles scanned in high-resolution print quality. The same rules for figures and tables apply in naming pictures.

The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages (one-third of the article). Authors having the necessary technical equipment and software may themselves insert their figures, drawings and pictures into the text provided these are ready for printing.

8. Quotations and Citations: Direct quotations should be placed in quotation marks. Quotations shorter than 2.5 lines should be placed within the flowing text. If the quotation is longer than 2.5 lines, it should be turned into a block quote with a 1.5 cm indentation only from the right and left, and the font size should be 1 point smaller. Footnotes and endnotes should be avoided as much as possible. They should only be used for essential explanations and should be numbered automatically.

Citations within the text should be given in parentheses as follows:

(Köprülü 15).

When sources with two authors are cited, the surnames of the authors should be given as follows:

(Taner and Bezirci 22).

When sources with three or more authors are cited, the surname of the first author is given and 'et. al' is added.

(Gökay et. al 18).

If the text already includes the name of the cited author, only the page number should be given:

In this respect, Tanpınar (131) says ...

When two or more works belonging to the same author are cited, the first few words of the publication should be distinguished after the author's surname:

(Dilçin, *Divan Şiiri* 86).

(Dilçin, *Fuzulî'nin Şiiri* 110).

In manuscripts belonging to authors with the same surname, the name of the author should be shortened before the surname:

(S. Kaplan 41).

(M. Kaplan 16).

In electronic manuscripts with no page number, only the surname or title should be written.

In encyclopaedias and other sources without authors, only the name of the source should be written. If the title is long, the first 2-3 words should be given.

Personal interviews should be cited within the text by giving the surnames and dates should also be cited in the bibliography.

9. References: References should be placed at the end of the text, the surnames of authors in alphabetical order. The work cited should be entered with the surname of the author placed at the beginning:

Example:

İsen, Mustafa. *Tezkireden Biyografiye*. Kapı Yayınları, 2010.

Köprülü, Mehmet Fuat. *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. MEB Yayınları, 1961.

If a source has two authors, the surname of the first author should be placed first; it is not functional to place the surname of the other authors first in alphabetical order.

Example:

Taner, Refika, and Asım Bezirci. *Edebiyatımızda Seçme Hikâyeler*. Gözlem Yayınları, 1981.

If a source has more than three authors, the surname and name of the first author should be written, and the other authors should be indicated by et.al.

Example:

Altaev, Zhakypbek et. al. "Essence and Typology of Intellect in al-Farabi's Epistemology." *bilig*, no. 95, 2020, ss. 79-95.

The titles of books and journals should be italicized; article titles and book chapters should be placed in quotation marks. Page numbers need not be indicated for books. Shorter works like journals, encyclopedia entries and book chapters, however, require the indication of page numbers.

Example:

Berk, İlhan. *Poetika*. Yapı Kredi Yayınları, 1997.

Demir, Nurettin. "Türkçede Evidensiyel." *bilig*, no. 62, 2012, ss. 97-117.

Aydingün, İsmail, and Ayşegül Aydingün. "Crimean Tatars Return Home: Identity and Cultural Revival." *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 33, no. 1, 2007, ss. 113-128.

Translator's, compiler's and editor's names (if there are any) should follow the author and title of the work:

Example

Shaw, Stanford. *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, Sermet Matbaası, 1982.

Aydemir, Yaşar. "Lâmiî Çelebi'nin Mecmualara Yansıyan Şiirleri." *Bursalı Lâmiî Çelebi ve Dönemi*, ed. Bilal Kemikli ve Süleyman Eroğlu, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011, ss. 149-172.

If there is no author name, the name of the editor, preparer or compiler should be given first:

Tarlan, Ali Nihat, pre. *Hayâlî Divanı*. Akçağ Yayınları, 1992.

For **encyclopedia entries**, if the author of the encyclopedia entry is known, the author's surname and name are written first. These are followed by the date of the entry, the title of the entry in quotation marks, the full name of the encyclopedia, its volume number, place of publication, publisher and page numbers:

Example:

İpekten, Haluk. "Azmi-zâde Mustafa Hâletî." *İslâm Ansiklopedisi*, 4. cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, ss. 348-349.

For **theses and dissertations**, the surname and name of the thesis author should be followed by the full title of the thesis in italics, the thesis type, the name of the university where the thesis was prepared, the date the thesis was written:

Example:

Karakaya, Burcu. *Garibi'nin Yüsun u Züleyhâ'sı: İnceleme-Tenkitle Metin-Dizin*. Yüksek Lisans Tezi. Ahi Evran Üniversitesi, 2012.

Handwritten manuscripts should be cited in the following way: Author. Title of the Work. Library. Collection. Catalogue number sheet.

Example:

Âsım. *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*. Millet Kütüphanesi, A. Emiri Efendi, No. 1326, vr. 45a.

To cite a **study found on the Internet**, it is sufficient to provide the author's surname, name, title of the article, publisher (website name), date of publication, and link address.

Example:

Gökçek, Fazıl. "Mehmet Akif Ersoy." *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 03 Ocak 2018, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ersoy-mehmet-akif>.

In personal interviews, the surname, name, interview type and date of the source person should be given as follows:

Demir, Adem. Phone Call. 22 May 2018.

An article accepted for publication but not yet published can be cited in the following way:

Example:

Bayram, Bülent. “G.T. Timofeyev’in Notları Çerçevesinde 20.Yüzyıl Başında Orta İdil’de Çuvaşların Etnik-Kültürel İlişkileri.” *bilig*, (yayımlanacak), doi: 10.12995/bilig.9801.

Address

Ahmet Yesevi Üniversitesi

bilig Dergisi Editörlüğü

Aşağı Öveçler Mahallesi, 1314. Cadde, No: 19

Çankaya / ANKARA / TÜRKİYE

Phone: +90 312 216 06 00 • Fax: +90 312 216 06 09

bilig.yesevi.edu.tr

bilig@yesevi.edu.tr